

U L U S L A R A R A S I
KARADENİZ İNCELEMELERİ
Dergisi

International Journal Of Black Sea Studies

1

ULUSLARARASI KARADENİZ İNCELEMELERİ DERGİSİ

Yıl: 1, Sayı: 1, Güz 2006

Year: 1, Number: 1, Autumn 2006

Sahibi / Owner

Serander Yayınevi Adına
Sema USTA

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor

Veysel USTA

Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi;

Uluslararası Hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. İzin alınmadan kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi
Serander Yayınevi, Gazipaşa Mah. 1 Nolu Zeytinlik Sok.
No:7, Trabzon / TÜRKİYE
Tel: 0462 321 67 55
e-posta: karadenizincelemeleridergisi@yahoo.com

Dizgi / Typed by

Serander Yayınevi.
Tel: 0462 321 67 55 TRABZON

Baskı / Printed by

Celepler Matbaası.
Tel: 0462 325 93 94 TRABZON

ISSN: 1307-0169

Abone Bedeli / Subscription Rate

Kurum/*Institutional*: 25 YTL (USD 25)

Normal/*Normal*: 20 YTL (USD 20)

Fiyatı/*Price*: 10 YTL (USD 10)

Sayı / Issue: 1 Güz / Autumn

U L U S L A R A R A S I
KARADENİZ İNCELEMELERİ
Dergisi

International Journal Of Black Sea Studies

1

HAKEMLİ VE ULUSLARARASI DERGİ

SERANDER
Trabzon 2006

EDİTÖR / EDITOR

Prof. Dr. Kenan İNAN

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Kenan İNAN

Prof. Dr. Mesut ÇAPA

Doç. Dr. Hikmet ÖKSÜZ

Doç. Dr. Mehmet OKUR

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. İdris BOSTAN (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Gökhan ÇETİNSAYA (İstanbul Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Feridun EMECEN (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Kenan İNAN (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Nedim İPEK (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet İPŞİRLİ (Fatih Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal KARPAT (University of Wisconsin)

Prof. Dr. Haşim KARPUZ (Selçuk Üniversitesi)

Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Sebahattin ÖZEL (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU (Osman Gazi Üniversitesi)

Dr. Rustam SHUKUROV (Moskova Devlet Üniversitesi)

Prof. Dr. Bahattin YEDİYILDIZ (TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi)

Doç. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Doç. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Fırat Üniversitesi)

Doç. Dr. Mehmet OKUR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Hanefi BOSTAN (Marmara Üniversitesi)

Dr. Oktay ÖZEL (Bilkent Üniversitesi)

TÜRKÇE SORUMLUSU

Yrd. Doç. Dr. A. Mevhibe COŞAR

İNGİLİZCE SORUMLUSU

Yrd. Doç. Dr. Abdülkasım VARLI

EDİTÖRDEN

Karadeniz, coğrafi konumuyla başlangıçtan bu güne sayısız siyasi, sosyal ve kültürel hareketlere sahne olmuş, dünyanın kendine has özellikler taşıyan ender havzalarından biridir. İlk çağlardan itibaren; Roma ve Karadeniz'in kuzeyindeki kavimler, daha sonra Karadeniz'i çevreleyen coğrafyalarda kurulmuş Türk devletleri, 13.-20. yüzyıllar arasında da Osmanlı Devleti ve Rusya bölgedeki her türlü hadiseyi etkileyen güçler arasında sayılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminde, özellikle 1774'ten sonra uluslararası deniz taşımacılığına ve ticaretine açılmasıyla Karadeniz'i çevreleyen coğrafya, 19. yüzyılda uluslar arası aktörlerin hesaplaşma alanı haline gelmiştir. Bu bağlamda bölgedeki İngiliz-Rus nüfuz mücadelesi açıklanmaya değerdir.

Bölge tarihinin en önemli gelişmelerinden birisi olarak Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecine girmesi ve yerine üniter nitelikli Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulması, 20. yüzyıl boyunca uluslararası ilişkilerde istikrarın sağlanmasında belirleyici bir özelliğe sahip olmuştur.

Soğuk savaş döneminin bitmesi ile bölge yeniden değişik nüfuz mücadelelerinin içine çekilmektedir. Geçen yüzyılın başında keşfedilen uluslararası zenginlikleri ve özellikle Orta Asya Türk devletlerinin enerji kaynaklarının Karadeniz havzası yoluyla dünya pazarlarına taşınması isteği, Karadeniz ve dolayısıyla Türkiye'yi bu stratejik olgunun merkezine koymaktadır.

Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi (UKİD), bölge ve dışında çalışan akademisyenler için ortak bir zemin arayışı ile hareket etmektedir. Dergi, Karadeniz havzasında yer alan ülke veya bölge konulu tarih tabanlı olarak sosyoloji, antropoloji, ekonomi, diplomasi vb. alanlardaki çalışmalarını içerecektir.

UKİD'in Türkçe ve İngilizce çalışmalara yer vererek dalında büyük bir boşluğu dolduracağına inanmaktayız.

Güz ve Yaz olmak üzere yılda iki kez yayımlanacak derginin, bilimsel bir dergide bulunması gereken her türlü kriteri taşıyarak kısa sürede alanında

uluslararası düzeyde aranan, izlenen ve referansta bulunulan bir yayın haline getirilmesi düşünülmektedir.

Bölgemiz ve ülkemiz açısından önemli bir görev üstlenen böylesi bir yayın, aynı zamanda bölgeyle ilgilenen uluslararası bilgi merkezlerinin de başvuru kaynaklarından birisi olacaktır. Bu hedefe erişmek için, Karadeniz havzası üzerinde bilimsel araştırma yapan ve yapacak olan bilim adamlarının desteğine ve güvenine ihtiyaç duyulacağı açıktır.

Bu duygu ve düşünceler içinde Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi'nin ilk sayısı ile sizlerle buluşmaktan onur duyar, katkı ve desteğinizi esirgememenizi dilerim.

Prof. Dr. Kenan İNAN
Editör

İÇİNDEKİLER

III. YÜZYILDA TRABZON'A SALDIRAN BORANLAR KİMLERDİR? Osman KARATAY	9
MOĞOL HAKİMİYETİ DÖNEMİNDE DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ İbrahim TELLİOĞLU	19
TWO WAVES OF NOMADIC MIGRATION IN THE PONTOS THE THIRTEENTH-FOURTEENTH CENTURIES Rustam SHUKUROV	29
OF KASABASININ ORTAYA ÇIKIŞI ÜZERİNE NOTLAR Feridun M. EMECEN	45
XIX. YÜZYILIN SONLARINDA ORDU KAZASINDA MÜSLİM-GAYRİMÜSLİM NÜFUSU VE İLİŞKİLERİ İlhan EKİNCİ	55
TRABZON VALİSİ CANIKLI TAYYAR MAHMUD PAŞA İSYANI VE CANIKLIZÂDELERİN SONU 1805-1808 İbrahim SERBESTOĞLU	89
ORTA VE DOĞU KARADENİZ LİMANLARINDAKİ TİCARİ FAALİYETLERİN KENT NÜFUSUNA ETKİSİ (1838- 1900) Nedim İPEK	107
ARŞİV BELGELERİNE GÖRE 1895 TRABZON ERMENİ OLAYLARI Enis ŞAHİN	123
KİTAP DEĞERLENDİRME Hikmet ÖKSÜZ	141

III. YÜZYILDA TRABZON'A SALDIRAN BORANLAR KİMLERDİR?

Osman KARATAY*

ÖZET

Gotlarla ittifak halinde Trabzon çevresine yaptıkları akınlardan, III. yy'da Karadeniz'in kuzeydoğu sahillerinde Boran adlı bir kavmin bulunduğunu anlıyoruz. Hakkında ayrıntı bulunmayan bu kavim, ancak bölgede daha sonraki aynı veya benzer isimli topluluklarla ilişkilendirilerek incelenebilir. Hem Batı bozkırlarında Kıpçak dünyası içinde, hem Oğuzlar arasında, hem de Moğol birliğinde bu isim etnik bir birim olarak geçmektedir. Trabzon'a saldıran Boranları bu sonrakilere bağlamak için haklı tarihi sebepler vardır. Muhtemelen İdil boylarının eski halklarından olan bu Türk topluluğu, Kıpçak yayılması ve daha sonra Cengizli istilaları sırasında yaşanan etnik süreçlere dahil olmuş ve Avrasya'nın çeşitli yerlerine dağılmış gözüküyor.

Anahtar Kelimeler: Boran, Baran, Barın, Kıpçaklar, Moğollar, Doğu Avrupa Türkleri.

Burada, daha önce iki yerde kısaca temas etmiş olduğum bir konuyu açmak istiyorum.¹ Milat'tan sonraki dönemde Batı Bozkırları'nda yaşayan halklarla ilgili genel, yaygın ve maalesef yanlış kanaatlere kapılmayarak, bu halklardan birisi olan Boranların İranî asıllı olduğu iddiasına peşinen itiraz ettik. Daha sonraki araştırmalarımız hem bunların İranî olmadığını gayet

---

* Dr. Osman Karatay, Karadeniz Araştırmaları Merkezi (KaraM), ÇORUM.

¹ Osman Karatay, *Hırvat Ulusunun Oluşumu. Erken Ortaçağ'da Türk-Hırvat İlişkileri*, Ankara, 2000, s.85-86; Doğu Avrupa Türk Tarihinin Anahatları. Altın Orda Öncesi Dönem” *Karadeniz Araştırmaları*, S.3 (Güz 2004), s.9-10.

açık gösterdi, hem de o zaman ve zemin içinde Türklük aramanın gayet mantıklı olacağı noktasına ulaştık.

Erken dönem Boranlar hakkında haliyle fazla bilgimiz yoktur. İlk ve orta çağlar Avrasya'sının örneği çok görülen yakamozvari halkları sınıfına girerler. Ara sıra belirip, aynı coğrafyada ama başka bir bölgede tekrar ortaya çıkmak üzere kaybolurlar. Bunların II. ve III. yy'larda Karadeniz'in kuzeydoğu köşesindeki düzlüklerde bulduklarını anlıyoruz. Esas ses getiren faaliyetleri ise, Zosimus'ta geçtiği şekliyle, 257'de Ostrogotlarla bir olup, denizden gelerek Trabzon ve çevresine akın yapmaları olmuştur.² Buradaki esas konumuz olmadığı için, dönemin Karadeniz dünyasındaki siyasi olaylarına temas etmeyeceğiz.

Vurgulamamız gereken şey, kuzeyden Batı Bozkırlarına çok güçlü olarak gelen ve neredeyse tüm Doğu Avrupa'yı kaplayan bir imparatorluk kuran Gotların onları müttefik olarak yanlarına almaları, en azından faaliyetlerinden haber veren yegâne kaynakta isimlerinin bir arada ve denk olarak zikredilmesidir. Bu bize Boranların, en azından o dönem için, herhangi bir etnik birim değil, göz ardı edilemeyecek bir halk olduğunu gösterir. Zaten 3000 yılın jeokültürünün gösterdiği üzere, Anadolu Karadeniz üzerinden çok fazla etkin tehdit almamıştır. Dolayısıyla buradan tehdiye ve hele istilaya maruz kaldığı zaman durum ciddi demektir. Ayrıca da zaten tarihte, hele kaynakların oldukça sığ ve sınırlı bilgi verdiği bir bölgede ve zamanda, hiçbir veriyi göz ardı etme imkânımız yoktur.

Doğu Slavlığının yeknesak bir etnik yapı oluşturarak Doğu Avrupa'ya hâkim olacağı ve nihayetinde güçlü bir devlet ile Asya'nın tüm kuzey ve ortasına hükmedeceği zamana kadar, Karadeniz'in kuzeyindeki hilal Asya'dan sürekli göç almıştır. Ancak bu göçler kalıcı ve büyük etnik bloklar oluşturamamıştır. Dolayısıyla bölge bir etnoslar mezarlığı haline gelmiştir. Eski kavimlerden hangilerinin günümüzdeki hangi kavimlerle izdüşümlerinin olduğu konusunda kesin bilgimiz yoktur. Hatta Alanlar ile şimdiki Osetlerin ilişkisi bile çok büyük tartışmaları barındırmaktadır. Yerliler olarak sayabileceğimiz Fin-Ugorların erken dönemdeki durumu hakkında ne bilgimiz, ne de ciddi varlık sergiledikleri konusunda bir ümidimiz vardır.³

² George Vernadsky, *A History of Russia 1: Ancient Russia*, New Haven, 1946, s.108-109.

³Bir istisna kaydı düşmek istiyorum. Herodotos'da geçen Argipai halkı (IV/23-26), Tomaschek'e göre tarihteki ilk Türk devletini kurmuştur. Bunu böyle alan ve yurtlarını Tanrı dağları bölgesine yerleştiren Togan, daha sonra burada ismi geçen Argın Türklerine dikkat çeker ve itiraz edilemeyecek bir köken önerisiyle "Argın Bay" biçimini sunar (Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s.26, 29. Herodot'taki kayıttan bir kavimden ziyade din adamları topluluğu oldukları anlaşılan bu insanlar, çevreden saygı

Başta Hunlar olarak doğudan gelen kimi kavimler hakkında kimilerince Eski Asyalı (Palaeoasiatic) sınıflamaları yapılmaktadır.⁴ Ancak bunları şimdilik sadece fikir hürriyetinden istifadeyle söylenmiş sözler olarak görmek durumundayız. Moğolların erken dönemde batıya hareketleri konusunda da cesaret verici ipuçları bulunmamaktadır. Hatta oldukça geç bir dönem olan Kıpçak çağında bile, Moğol, Mançu vs. oldukları iddia edilen Kay, Kun, Ölberli vs. kavimler karşımıza bütün kimlik vesikalarıyla Türk olarak çıkmakta, Uzakdoğulu kökenleri sadece ilk çıkış noktalarına dayandırılabilir. labilmektedir.

Doğu Avrupa'ya erken dönemde doğudan gelen ırklar içinde en fazla ve neredeyse tek şans İranî topluluklara tanınmaktadır. Bunun tarihi temeli Kimmer-Saka-Sarmat dünyasında, nihayet Sarmatlığın uzantısı sayılan Alan-As birliğinde görülmektedir. Kimmerlerin İranî oluşu iddiası 'beyaz' olmalarına dayanır (Kafkas veya Fin-Ugor kavimleri ne renkti?). Yaygın Batılı bilime göre siyah veya sarı ırktan olmadıkları müddetçe bunun aksini söylemek sözkonusu değildir. Sakalar ve onlarla aynı dili konuştukları belirtilen Sarmatların kimliğini İranî bir asla bağlamak da aynı ölçüde zorlamalar içermektedir.⁵ Kendi haline bırakıldığı zaman ise bunlar eski Türk kimliği içinde yerlerini bulmaktadırlar. İranîlikleri konusunda en fazla delilin bulunduğu sözde Alan-As halkı ise ayrı bir muammadır. Öncelikle bu ikisini birbirinden ayırmamız gerekiyor, çünkü kaynaklar daima ayırıyorlar. Macaristan'daki *Yaş Sözlüğü* hariç tutulursa, Aslar kaynaklarda daima Türk olarak sınıflanıyorlar. Alanların dillerinden kalıp, tamamına yakını kişi adı olan kelimeler içinde ise Türkçe ile açıklanabilenler ezici çoğunluğu oluşturmak-

---

görüyorlardı ve kendilerine kimse dokunmazdı. Lakin Yunan tüccarların görüş ve faaliyet alanındaki bir sahada yaşayan insanları Tanrı dağlarına değil, Uralların berisine yerleştirmek gerekir. Esas gözden kaçan şey ise Herodot'un bu kimselerden sürekli "kel başlı" olarak bahsetmesidir. Adeta isimlerinin anlamını vermektedir. Üstelik bunu adetlerine değil, etnik kimliklerine vurgu esnasında söyler. Bu budun adının sonundaki *pai* kısmı açıkça Fin-Ugor 'baş' kelimesini gösterir (krş. Fince *pää*, Macarca *fej*). Bitirmiş olduğum ve bu yıl içinde yayınlamayı tasarladığım *Bey ile Büyücü: Avrasya'da Tanrı, Hükümdar, Devlet ve İktisat* adlı kitabımda bu Fin-Ugorca biçimlerin Türkçe *baş* eli aynı köke gittikleri ve Türkçe kelimenin de **bag > bağ > bâ* biçiminden geldiği iddiasında bulundum. Ancak, söz konusu iddiayı bilim dünyasına sunmadan burada zikretmeyi uygun bulmuyorum. Eğer iddiamız doğru ise Argipai'lar Türk veya Fin-Ugor herhangi bir topluluktan olabilirler. Şimdilik ikincisinden görülüyorlar.

⁴ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Çev. Osman Karatay), Ankara, 2002, s.47-48.

⁵ Hippokrates'e göre Sarmatlar Sakaların bir boyudur (İlhami Durmuş, *Sarmatlar*, Ankara, 1997, s.42); Herodotos ise bunların aynı dili konuştuklarını açıkça söyler (Herodotos, *Herodot Tarihi* (Çev.: Müntekim Ökmen), İstanbul, 1991, IV/117, s.223).

ta, buna karşılık İranî dilde açıklanabilen tatmin edici bir kelime neredeyse bulunmamaktadır.⁶ Burada Alanların Türk asıllı olduğu gibi aceleci ve peşin bir hükümden yana değilim.

Doğu Avrupa'daki İranî yer adları konusundaki çalışmalar da fazla semere vermemiştir.⁷ Keza Slav dillerindeki İranî ödünçlemeler. Hint-Avrupa ailesi içindeki birbirine en yakın iki dil topluluğunun birbirinden ödünçlemelerini çalışırken göstermemiz gereken temkin bir tarafa, ben Erken Slavca'da Türkçe ödünçlemelerin büyük bir yekûn oluşturmaya mukabil, İranî ödünçlemelerin varlığının ciddiye bile alınamayacağını iddia ediyorum. Kaldı ki, Müslüman olmayan, hem de bir avuç Karaim vasıtasıyla pek çok Arapça kelime Litvanya ve Polonya'ya vardı ise ve burada Arap etnik etkisi kimsenin aklına gelmiyorsa, Doğu Avrupa'da rastladığımız birkaç İranî kelimeye de çok rahatlıkla aradaki kimi vasıtalara dayanan kültürel süreçlerin ürünü olarak bakabiliriz. Kısaca, Doğu Avrupa'da İranî asıllı kimseleri arama çabaları sonuçsuz kalmaya mahkûm gözüküyor.⁸

Türkler ise Doğu Avrupa'da her yerde her zaman vardılar. Saka ve Sarmat dünyaları içinde yoğun Türk varlığının yanında, eski kaynakların ısrarla Kimmerleri Bulgarlara bağlama çabalarını da eklersek,⁹ Kimmerler arasında bile Türklüğün izlerini sürmemiz, en azından bu ihtimali iyi değerlendirmemiz gerekiyor. Klasik kurama, yani Türklerin anayurdunun İç Asya'da olduğuna inanırsak, Doğu Avrupa Orta Asya'dan çıkış için en uygun yerdir ve en iyi şartları vaat eder. Bu yüzden, doğudan batıya göçün başladığı ilk günden itibaren buraya Türkler gelmiş olmak lazımdır. Bizim de bağlı olduğumuz ilk Türkleri veya Türklerin atalarını Hazar'ın batısında ve Ortadoğu'da arayan kurama göre ise, Kafkasların kuzeyindeki düzlük, M.Ö. 2000'lerde başlayıp kısa süren batıdan doğuya bir Hint-Avrupalı (Ari)

⁶ Alanlar hakkındaki tüm kaynakları derleyen Alemani, değerli çalışmasında Alanca isimlerin etimolojilerine büyük ağırlık vermiştir. Bkz. Agusti Alemani, *Sources on the Alans, A Critical Compilation*, Leiden-Boston-Köln, 2000.

⁷ Örneğin "The Iranian Names from the North Coast of the Black Sea" gibi kapsayıcı bir başlıklı bir makale yazan bu alanın önemli çabacılarından Ladislav Zgusta, sonuçta tek bir elin parmakla kadar dahi örnek getiremiyor ve o iddialı başlıktan sadece 4,5 sayfalık bir makale çıkıyor. Önergeleri de her türlü itiraza açıktır. Onun açısından konuyu daha acıklı hale getiren ise ilk paragrafta kendi kullandığı cümledir: (Özetle) "Bölgedeki İranî yer isimleri aslında buradaki İran diliyle ilgili tek kaynağımızdır." Tek kaynak böyle ise, artık konuşacak fazla şey kalmıyor.

⁸ Karatay, *Hrvat Ulusunun Oluşumu*, özellikle ikinci bölümün ilk yarısı (s.59-92) bu alandaki tartışmaları içerir.

⁹ Bkz. Osman Karatay, *In Search of the Lost Tribe the Origins and Making of the Croation Nation*, Çorum, 2003, s.25-26.

selinin geçişi haricinde daima Türklerce yerleşilmiştir.

Kaynaklar her iki kurama göre de bölgede Hun öncesi yoğun bir Türk varlığına işaret ediyor. Bizzat Hun kelimesi II. yy'da Ptolemeus'ta (*Kounoi*)¹⁰ ve çağdaşı Dionisius Pariegetus'ta geçer.¹¹ Czeglédy'nin *Hiungnu*, *Hun* ve *Kun* kelimelerinin benzerliğinin aradaki sorunları ortadan kaldırmayacağı ifadesi¹² kendi başına bir sorunlar yumağıdır. Burada açıklanması gereken şey benzerliğin oluşu değil, olmayışıdır. Zira benzerlik açıktır. Herodotos'taki *Iyrkai*'nin¹³ açıklaması tartışma götürür ama Sarmatların çağdaşı Pompeius Mela ve Plinius Secundus'ta geçen *Tyrkae* budun adının Türk'e işaret ettiğine artık itiraz yoktur.¹⁴ Bu konudaki örnekleri bir düzineye kadar çıkartmak mümkündür ve eğer bir bölgede bir düzine Türkçe budun adı geçiyorsa artık bu konuda fazla konuşmaya gerek kalmaz. Konuyu Doğu Avrupa'da erken Türkler mecrasından çıkartmak için fazla örneklendiremiyorum, son iki tanesi ile iktifa edeceğim.

Ptolemeus'ta Orta İdil boyu halkları arasında *Savaroi* ve *Soubinoi* isimli topluluklar geçer.¹⁵ Birincisinin aynı bölgede iki yy sonra isimleri tekrar karşımıza çıkan Savar/Sabir, ikincisinin ise bugün Subın adıyla Kazak ve Başkurtlar arasında hala yaşayan Orta İdil'in eski yerlileri Sabanlar olduğu konusunda kuşku duyulamaz. Biz doğuda, Çin kaynaklarında Sabir arayıp bulamazken, Sabirler batıda durmaktadırlar. Eğer Ptolemeus gibi allame bir yeryazımcıyı değil de, Priskos gibi kuşların insanları kovaladığını yazan budala bir diplomatı kaynak alırsak, ne Sabir, ne Bulgar ne de başka bir meseleyi çözemeyiz.

Batı bozkırlarında Sabir, Saban, Türk, Hun, Ağaçeri gibi kavimlerin dolaşıp durduğu aynı günlerde, Don nehrinin aşağı boylarında Boranlar adlı bir kavmin de ismi geçer. Bunları Herodotos'ta geçen Hyperbore'lilerle¹⁶ ilişkilendirmek konusunda şimdilik delil yoktur ve bu aceleci bir girişim olur. Ancak aynı dönemde Batı Türkistan'daki *Dahae*'lerin bir kolu olan *Aparn*ların, Z.V. Togan'ın işaret ettiği gibi Baranlarla ilgili olması -zayıf bir

¹⁰ Togan, *a.g.e.*, s.162.

¹¹ Tarık Dostiyev, "Kafkasya'da Hunlar", *Türkler I* (Yay. Haz.: Kemal Çiçek vd.), Ankara, 2002, s. 291.

¹² Károly Czeglédy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, (Çev.: Günay Karaağaç), İstanbul, 1999, s. 97.

¹³ Herodotos, IV/22.

¹⁴ Denis Sinor, "(Kök) Türk İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yıkılışı", (Çev.: Talat Tekin), İstanbul, 1999, s.385.

¹⁵ Alemani, *a.g.e.*, s.99-100.

¹⁶ Herodotos, *a.g.e.*, 32-36.

ihtimalle- mümkündür.¹⁷

Orta Asya'da daha sonraki dönemlerde bu kelimeye pek çok defa ve çok şekilde rastlıyoruz. Örneğin, Buhara'dan 5 fersah ötedeki bir yerin ismi Barân'dır.¹⁸ Mısır'da Akşitler devletini kuran Tuguç'un atalarından biri Boran (kaynakta Furan) olarak geçer.¹⁹ Bilindiği üzere, bunlar Fergana kökenlidir. Bu yer ve kişi isimlerinin boy ismiyle alakasını bilmiyoruz, ancak başka örnekler hem soy, hem de boy olarak Baranların Orta Asya'da varlığını gösteriyor. Harezmsah sülalesi Memunîler erken İslam döneminde Gürgeç'te hüküm sürüyorlardı ve Baran boyundan idiler.²⁰ Cengiz Han yüksek ve itibarlı *biki* makamına Barin kabilesinin en yaşlı mensubunu getirmiştir.²¹ Türkistan'ın Moğol istilası sırasında Benaket'e yürüyen Moğol ordusu da Barinlerden oluşuyordu.²² İlhanlılar döneminde bunlar Moğol ordusuna büyük birlikler verip beyler çıkarırlardı.²³

Orta Asya'da Baran kabilesi, sonraki dönemlerde de çeşitli gelişmelerde yerini almıştır. Örneğin, XV. yy'ın ikinci yarısında, Yedisu'da yaşayan Barın boyunun emirleri gidip Kalmuklara ilhak olmuşlardır.²⁴ Bundan iki kuşak kadar sonra Moğul tiginini Reşit Han'ın Kalmuklara yaptığı akında öldürdüğü *Barın Talış* (belki de *Tayşi*) adlı emir²⁵ muhtemelen bu boydan gelmedir.

Bir Türkmen devleti kurmuş olan Karakoyunluların soy ismi Baranlı veya Barani olarak geçer. Bunların Orta Asya ile bağlantısı olması muhtemeldir. Faruk Sümer haliyle Oğuzlar arasında Baran etnik isminin olmadığını söyler.²⁶ Ancak bunun bir şahıs adına mı, uruğa mı işaret ettiği açık değildir.²⁷ Togan kesin ifadelerle bunları Sir Derya'nın kuzeyinden gelen Baranlara bağlar.²⁸ Azerbaycan'ın Osmanlı ve Safeviler arasında sürekli el

¹⁷ Togan, *a.g.e.*, s.47, 189.

¹⁸ Viladimir V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz.: Hakkı D. Yıldız), Ankara, 1990, s.128.

¹⁹ Gaybullah Babayar, "Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi", *Türkler II* (Yay. Haz.: Kemal Çiçek vd), Ankara, 2002, s.109.

²⁰ Togan, *a.g.e.*, s.60, 189, 497.

²¹ Barthold, *a.g.e.*, s. 416.

²² Barthold, *a.g.e.*, s. 441.

²³ Togan, *a.g.e.*, s. 252.

²⁴ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî, Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi* (Çev.: Osman Karatay), İstanbul, 2006, s. 243.

²⁵ Mirza Haydar, *a.g.e.*, s. 544.

²⁶ Faruk Sümer, *Oğuzlar, Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, İstanbul, 1999, s.86.

²⁷ İlhan Erdem-Mustafa Uyar, "Karakoyunlular: Tarih Sahnesine Çıkışları ve Kökenleri", *Türkler VI* (Yay. Haz.: Kemal Çiçek vd.), Ankara, 2002, s.861.

²⁸ Togan, *a.g.e.*, s.363

değiştirdiği dönemde, buradaki göçebe aşiretler arasında Baranı oymağının da ismi geçmektedir.²⁹ Tebriz'in Hitay nahiyesinde Baranlı isimli aşiret Avşar birliği içinde anılır.³⁰ Bunun bol miktarda koyunlu, keçili isimler kullanan Oğuzlar içinde, Baran kabilesinden bağımsız olarak ilgili hayvan isminin kullanımı olarak görülmesi mümkündür ve öne sürülebilir, ancak delili yoktur. 1990 yılında silahlı çatışmaların yaşandığı Barın köyü Doğu Türkistan'ın Aktu ilçesine bağlıdır.³¹ Bunu da sözkonusu boydan bağımsız olarak görmek mümkün olabilir.

Ayrıca Hindistan'da Kıpçak asıllı kölemenlerin hüküm sürdüğü dönemde, XIII. yy'da bir ıkta'nın adı Baran olarak geçmektedir.³² Bugün Özbekistan'da Barın boyu yaşamaktadır.³³ Her iki örnek de Kıpçak dünyasına aittir ve büyük ihtimalle İdil boylarına işaret ediyor olmalıdır. Zira Özbek Türklerinde kuzeyden gelen önemli bir Kıpçak bileşeni olduğu iyi bilinmektedir.

Kuzeybatı Türk dünyasında ise bu boyun ismi kesin ve açık hatlarla geçer. Kırım halkının dayandığı boylardan biri Barın'dır.³⁴ Kurat bunu Bargın olarak verir.³⁵ Nogayların bir boy adı Barın'dır.³⁶ Kasım Hanlığı Tatarlarında Barınlar geçer.³⁷ Geç Kıpçak döneminde Batı bozkırlarında isimleri geçen Berendiler de bunlara bağlanır. Bir sava göre Baranlı ismi Barandı haline gelmiştir, Berendiler de bunlardır.³⁸ Başkurlarda ise Barın boyu çok önemli bir yere sahip olmuştur. Katay topluluğunun bir alt boyudurlar; Tabınlar arasında da geçerler.³⁹

²⁹ Ali Sinan Bilgili, "Azerbaycan Türkmenleri Tarihi", *Türkler VII* (Yay. Haz.: Kemal Çiçek vd.), Ankara, 2002, s.30.

³⁰ Bilgili, a.g.m., s.26.

³¹ Kaşgarlı Mahmut, "Uygur Türkleri Edebiyatı", *Türkler XX* (Yay. Haz.: Kemal Çiçek vd.), Ankara, 2002, s. 314.

³² Salim Cönce, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", *Türkler VIII* (Yay. Haz.: Kemal Çiçek vd.), Ankara, 2002, s. 697.

³³ Nilüfer Avcı Işık, "Özbekistan Cumhuriyeti", *Türkler XIX* (Yay. Haz.: Kemal Çiçek vd.), Ankara, 2002, s. 643.

³⁴ Yücel Öztürk, "Kırım Hanlığı", *Türkler VIII* (Yay. Haz.: Kemal Çiçek vd.), Ankara, 2002, s. 489; Togan, a.g.e. s.363.

³⁵ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 2002, s. 217.

³⁶ Nesrin Güllüdağ, "Nogay Türkleri", *Türkler XX* (Yay. Haz.: Kemal Çiçek vd.), Ankara, 2002, s. 556.

³⁷ İliya Zaitsev, "Kasım Hanlığı", *Türkler VIII* (Yay. Haz.: Kemal Çiçek vd.), Ankara, 2002, s. 469.

³⁸ Togan, a.g.e., s.190.

³⁹ Raim G. Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri* (Çev.: Arif Acaloğlu), İstanbul, 2005, s. 232, 260, 264, vd.

Bence bunları Ortaçağ'da İdil Bulgar içinde de görüyoruz. 921 yılında İdil Bulgar'ı ziyaret eden İbn Fadlan, burada yaşayan, Müslüman olan *brncâr* adlı 5000 kişilik bir topluluktan bahseder. Bunlar Hazar'daki Belencerlerle ilgili görülürler.⁴⁰ Hazar'da karşımıza çıkan Suvar/Sabir ve Barsil halklarının İdil Bulgar'da da görünmeleri, Belencerler ile Brncârlar arasındaki ilişkiyi ilk bakışta haklı bir zemine oturtur ve de bunların Hazar'ın güney kısmına İslam akınları sonucu yurtlarını terk ederek buralara geldiği şeklindeki kaynağı bulunmayan sava kurgusal bir zemin sağlayabilir. Ancak Suvarların o dönemdeki göçü tam tersine, Orta İdil'in doğusundan Hazar sahiline olmuştur. Aynıını Orta Asya kaynaklı Barsiller için de düşünebiliriz. Brncâr ise, pek âlâ içinde Orta ve Batı Avrasya bozkırlarının daimi ve yerli Türk halkı Baran/Barınları barındırabilir. Buraya bir temkin şerhi koymamız gerekmektedir.⁴¹

Kafesoğlu *Boran* ismini hal, tavır bildiren budun adlarından olarak açıklar.⁴² Sözkonusu kavim için Baran veya Boran'dan hangi biçimi esas almamız gerektiğine karar vermek zordur. Hemen belirtelim, eski Türkçe kayıtlarda bu kelimelerin ikisi de geçmemektedir. Yalnızca XIII. yy'dan bir Uygur belgesinde *Ked Boran* özel ismi geçer.⁴³ Şiddetli rüzgâr anlamındaki *boran*'ın Türkçe'de bir alıntı olması zordur. Zira hem yaklaşık bütün Türk dillerinde geçer, hem de buna kaynaklık edecek bir fiil kökü vardır.⁴⁴ Koç anlamındaki *baran*'ı İranî bir kelime saymak ise içinde acelecilik barındırır. Bu kelime Eski İran veya Avesta dilinde de geçmez. Buna karşılık özellikle kuzeydeki Türk lehçelerinde yaygın kullanımda olup, oradan Rusça'ya girmiştir.⁴⁵ Unutmayalım ki, eski Türkçe kayıtlarda geçmeyen pek çok sözcüğü biliyoruz ve Türkçenin öz malı olarak duruyorlar. Biçim her ne ise, bu ismi kullanan toplulukların tamamının Türk olduğu görülüyor. Türkleşmiş ifadesi son derece keyfi ve mesnetsiz bir tercihi yansıtır.

Baran kelimesini neden *barın* biçiminde gördüğümüze gelince, aynı bölgede gördüğümüz diğer paralel vakalar bunun şimdilik kaynağını açıklayamadığımız bir lehçe hadisesi olduğunu gösteriyor. Çok iyi bildiğimiz

⁴⁰ Golden, *a.g.e.*, s.211.

⁴¹ bkz. Karatay, "Kuzey Kafkaslardaki 'Viendur Bulgar' Halkı Üzerine", *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı* (Yay. Haz: G. Gülsevin-M. Arıkan), İzmir, 2005.

⁴² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 2001, s.230.

⁴³ *Drevnetyurkskiy Slovar*, (Yay. Haz.: V.M. Nadelyaev-D.M. Nasilov-E.R.Tenişev-A.M.Şçerbak), Leningrad, 1969, s. 292.

⁴⁴ Şipova'nın sözlüğünde, Fasmer'in köken önerisine de dayanılarak, *Boran/Buran* Rusça'ya girmiş Türkçe sözcüklerden kabul edilir (*Slovar Turkizmov ve Ruskom Yazıke* (Yay. Haz.: E. N. Şipova), Alma-Ata, 1976, s. 95).

⁴⁵ *Slovar' Turkizmov ve Ruskom Yazıke*, s. 59-60.

Sabar/Subar/Suvar kavim adı batıdaki diğer pek çok kaynakta *Sabır* biçimini alıyor; *r*'yi ifade edemeyen dillerdeki eserlerde biz bunu Sabir olarak okuyoruz. Aynı şekilde *Saban* kelimesi *Subın/Suvın* biçimini alıyor. Muhtemelen Batı Ukrayna'daki Varin kentinin ismi de aynı kurala tabi olarak *Barın* biçiminden gelmektedir.

Kısaca, *Baran* ve aynı kökten geldiği anlaşılan *Barın* etnik isimleri Avrasya'da daima Türk-Moğol dünyası içinde geçmektedir. İkinci biçimin Türklerin kuzey veya Kıpçak dünyasına münhasır kaldığı ve sonraki bir değişmeyi temsil ettiği söylenebilir. Göktürk çağında ismi geçmiyor gözükse de, hemen sonraki dönemdeki yaygınlığından dolayı, bu boyun önemli ve sayıca kalabalık bir topluluk olduğuna hükmedilebilir.

Cengiz Han'ın ilk faaliyetleri sırasında oynadıkları role ve yurtlarına bakıp, bunları Moğol olarak görmek mümkündür.⁴⁶ Kuzeyev de böyle düşünür ve daha sonra iki kola ayrıldıklarını, İdil boyları ve Yedisu'da (Başkurtlar ve Kırğızlar arasında) Türkleştiklerini söyler.⁴⁷ Ancak burada üç sorun karşımıza çıkmaktadır: Birincisi, Moğolistan'da dahi olsa, ilk dönem Moğol hadisesi içinde anılan, hatta Cengizli birliğine dâhil olan kavimlerin illa da Moğol asıllı olmaları gerekmez. Unutmayalım ki, başta Uygurlar olarak pek çok Türk boyu gönüllü olarak Moğol birliğine girmiş ve böylece Cengiz'in devletinin rengi daha baştan değişmiştir. Böylece farazi bir Türkleşmeden bahsetmeye gerek kalmaz. Hatta isimlerini bile *baramı* "koç" bir kenara atıp, tıpkı *Bayındır*, *Bayat* ve *Baydar* örneklerinde olduğu gibi, Türkçe *bar* "var, zengin" kelimesine *-in* budun ismi yapma eki ekleyerek açıklamak mümkündür. İkincisi, güneydeki Baran ve kuzeydeki Barın'ı birbirinden ayırmak için yeterli delilimiz yok. F. Sümer'in dediği gibi Oğuzların içinde böyle bir etnik isim geçmiyorsa, bu durum kuşkusuz onların doğudan, Oğuz dışı dünyadan geldiklerini gösterir. Bir diğer sebep de, yukarıda geçtiği üzere, Moğol istilasından önce Kıpçaklık içinde bu isme rastlanmasıdır.

Ama sonuçta Türk-Moğol dünyasına ait bir kavimden, topluluktan bahsediyoruz ve hiçbir yerde, hiçbir İranî niteliğe gönderme bulunmuyor. Trabzon'a saldıran Boranların da bunların erken dönem bir kopuntusu olması mümkündür. Zaten bundan birkaç yüzyıl sonra Batı Türkistan'da isimleri geçmektedir. Üstelik Moğolistan'daki anayurt hadisesi de tartışmaya

⁴⁶ Moğolların Gizli Tarihi'nde sözde köken bilgileri bile bulunmaktadır. Seferde ele geçirilip Bodonçar adlı bir Moğol ile evlendirilen bir kadının oğlu olan Ba'aridai'dan Ba'arınlar türemiştir *Moğolların Gizli Tarihi*, (Çev.: Ahmet Temir), Ankara, 1995, s.12.

⁴⁷ Kuzeyev, *a.g.e.*, s.282-283, 443.

açıktır ve Doğu bozkırları onlar açısından sonraki bir yurdu temsil ediyor da olabilir. Dolayısıyla, Hun öncesi dönemde bir Türk topluluğunun daha Avrupa sınırları içindeki, dahası Trabzon ilimizdeki faaliyetlerine şahit oluyoruz.

ABSTRACT

There seems in the III. century A.D. a warlike people called Boranoi, who then attacked onto Trabzon and its surroundings together with the Goths, used to live in the northeastern coastal region of the Black Sea. There is no more detail about this people, and thus we should compare them with later peoples with the same or similar names, which abundantly attest within the Kipchak entity of the Western steppes, the Oghuz and the Mongol unions. There are many historical reasons to relate them to those raiding the Trabzon region. This Turkish tribe, which was likely one of the old settlers of the Volga region, seems to have participated in the ethnic processes, firstly during the Kipchak expansion, and then the Mongolian invasions, and spreaded to various regions of Eurasia.

Key Words: Boran, Baran, Barin, the Kipchaks, the Mongols, East European Turks.

MOĞOL HAKİMİYETİ DÖNEMİNDE DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ

İbrahim TELLİOĞLU*

ÖZET

Türkiye'deki Moğol hakimiyeti 1243 yılındaki Köseadağ Savaşından sonra başlamış, XIV. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Bu süre içerisinde ülkenin her yanında olduğu gibi Doğu Karadeniz bölgesinin siyasi vaziyeti de önemli ölçüde değişmiş, Türkiye Selçuklularının gerilemeye başlamasından kaynaklanan güç boşluğunu Trabzon Rum Devleti doldurmaya çalışmıştır. Ancak Komnenosların bu ilerlemesi uzun ömürlü olmamıştır. XIV. yüzyılın başlarından itibaren ticarî üstünlüğü kaptırmak istemedikleri Cenevizlerle mücadeleye girişen Trabzon Rum Devleti, bu çekişme sırasında önemli ölçüde güç kaybetmiştir. Diğer taraftan Moğolların önünden çekilen Türkmenler güneyden, Canik beylikleri batıdan, Ahıska-Çoruh arasını İlhanlılardan ikta alan Kıpçaklar da doğudan Rumları çevrelemiş, böylece bölgenin Trabzon dışındaki kesimleri Türk yurdu haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Doğu Karadeniz Bölgesi, Türkiye Selçukluları, Hacı Emiroğulları, Taceddinoğulları, Kıpçaklar, Cenevizliler.

Moğol hakimiyeti dönemi, ortaçağ Türkiye tarihinin yaklaşık yarım asırlık bir bölümüdür. 1243 Köseadağ savaşını müteakiben başlayan bu süreç, XIV. yüzyılın başlarında ülkenin çeşitli kesimlerinde bağımsız devlet ve beyliklerin kurulmasıyla son bulur.

Moğol hakimiyetinin hemen öncesinde Doğu Karadeniz bölgesi, Türkiye Selçuklu Devleti ve Konya'nın yüksek hakimiyetini kabul etmiş

---

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, ELAZIĞ.

olan Trabzon Rum Devleti arasında pay edilmişti. Türkiye Selçukluları, Samsun-Ünye arasındaki sahil şeridiyle Canik ve Doğu Karadeniz dağlarının güneyinde Bayburt'a kadar uzanan bölgeye hakimken¹ iki taraf arasındaki antlaşma icabınca Komnenoslar da Rize'den Ünye'ye kadar olan sahil kesimini idare etmekteydi.² Torul ise Trabzon Rumlarının müttefiki Kabazites ailesinin elindeydi.³ Bu yapı içerisinde Türkmenler bölgenin kırsal kesimine yayılmışken Grekler daha çok sahildeki şehir merkezlerinde yoğunlaşmıştı.

Moğolların Anadolu sınırına gelmesi Alaaddin Keykubad (1220-1237) dönemine rastlar.⁴ Ancak bu dönemde iki taraf arasında kurulan dostane münasebet sebebiyle Doğu Anadolu'da bekleyen Moğolların içeri sokulma-

¹ II. Kılıç Arslan (1155-1192) devrinden itibaren Samsun-Trabzon arasındaki dağlık bölgeyi denetim altına alan [Bkz., Jacop Philip Fallmerayer, *Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Tarihi* (Yazarın Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt eserinin, A. C. Eren tarafından, T.T.K. adına çevirisini yaptığı, neşredilmemiş nüsha), s. 41 vd.] güneyde 1202'de Saltuklu Beyliğini ortadan kaldırdıktan sonra Bayburt'u ele geçiren [Bkz., İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul 1975, s. 11 vd.] Selçuklular, I. Alaaddin Keykubad (1220-1237) döneminde, 1227'de Mengüceklü Beyliğini ülkesine katarak [Bkz., Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih*, XII (nşr., A. Ağırakça-A. Özaydın), İstanbul 1987, s. 437 vd.] Şarkî Karahisar'ı da ele geçirmiştir. [Bkz., Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiü'd-Düvel*, II (nşr., A. Öngül), İzmir 2001, s. 212-216.] 1228'de Sinop'tan Ünye'ye kadar olan şehir merkezlerinin I. Alaaddin Keykubad tarafından alınmasıyla bölgedeki Grekler daha doğuya çekilmiştir. Bkz., George Finlay, *The History of Greece and the Empire of Trebizond*, London 1851, s. 386 vd.

² Trabzon Rum Devleti kurulduktan sonra Sinop Komnenosların eline düşmüş ancak ticaret yollarının tehlikeye girmesini kabul edemeyen Selçuklular 1206'da Rumları mağlup ederek şehre yeniden hakim olmuşlardı. [Bkz., Osman Turan, "*Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks*", *The Cambridge History of Islam*, I (nşr., P. M. Holt vd.), Cambridge 1970, s. 245.] Ancak bu durum uzun sürmemiş, Trabzonlular, Kral I. Aleksios'un (1204-1222) komutasındaki orduyla 1214'te kenti zaptetmiştir. Bu durumu haber aldığı bizzat başında bulunduğu orduyla harekete geçen Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus (1211-1220) şehri yeniden topraklarına dahil ederken Aleksios Komnenos'u da esir almıştır. Daha sonra her yıl Konya'ya vergi göndermeyi ve gerekli görüldüğünde Selçuklu ordusuna asker vermeyi kabul eden Kralın canını bağışlayan Selçuklu Sultanı, Sinop ve çevresi dışındaki bölgenin idaresini de Komnenoslara bırakmıştır. [Bkz., El-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ıye fi'l-Umuri'l-Ala'ıye*, I (nşr., M. Öztürk), Ankara 1996, s. 168-174.] Alaaddin Keykubad devrinde Trabzon Rumları antlaşma şartlarına uymayacak davranışlar içine girse de Sultanın 1223 yılında Trabzon'u kuşatmasından sonra bu bağlılık yenilenmiştir. Bkz., F. İ. Uspenski, *Trabzon Tarihi* (nşr., E. Uzun), Trabzon 2003, s. 61-66.

³ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1490)*, Ankara 1976, s. 34. Kabaziteslerin bu bölgedeki hakimiyetine 1481'de Osmanlı Devleti tarafından son verilmiştir. Bkz., Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, I (nşr., V. Çabuk), Ankara 1989, s. 353 vd.

⁴ Moğolların bu döneme kadar olan faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz., Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, I (nşr., M. Öztürk), Ankara 1999, s. 97-245.

dığı görülmektedir.⁵ Bununla birlikte Gıyaseddin Keyhüsrev devrinde (1237-1246) 1241'de Erzurum'un ertesi yıl da Erzincan yağmalanması üzerine⁶ Selçuklu Sultanı, Moğollara karşı ordu çıkarmış ancak Köseadağ'da yapılan savaşta ağır bir mağlubiyete uğramıştır.⁷ Bu savaşta daha önce imzalanan antlaşma icabınca Trabzon Rumları da Selçuklu safında yer almışlardır.⁸

Köseadağ Savaşı'ndan sonra Emir Mühezzibüddin başkanlığındaki bir heyet Mukan'a gönderilerek Moğollarla antlaşma yapılmak istenmiştir. Curmagun Noyan'ın ileri sürdüğü yıllık vergi verme şartını kabul eden Türkiye Selçukluları, böylelikle Moğolların yüksek hakimiyetini kabul etmiştir.⁹ Selçuklularla Moğollar arasındaki münasebetler bu yönde gelişirken Moğol hanına elçi olarak gönderilen Rubruklu William'ın kayıtlarında, Trabzon Rumlarının da benzer bir şekilde yıllık vergi verme şartıyla Moğollara tâbi olduğu yazılıdır.¹⁰ Ancak bu antlaşmanın ne zaman ya da nasıl yapıldığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almaması sebebiyle¹¹ iki taraf arasındaki ilişkilerin başlangıç devri karanlıkta kalmaktadır. J. P. Fallmerayer bu belirsizliğin sebebini, Moğol hanının sarayında sayıları üç bini bulan elçiler arasında Komnenos temsilcilerinin önemsiz sayılmasına bağlamaktadır.¹² Bununla birlikte 1243'ten kısa süre sonra Doğu Karadeniz bölgesinde Moğol hakimiyetinin başladığı açıkça söylenebilir.

⁵ Bkz., Eduard Dulaurier, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", *Türkiyat Mecmuası*, II, (1928), s. 33 vd.

⁶ *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, III, Anonim Selçuknâme (nşr., F. N. Uzluk), Ankara 1952, s. 31 vd.

⁷ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'iyeh*, II, s.64-72; Anonim Selçuknâme, s.32; üneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, II, s. 88 vd.

⁸ Bkz. Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, (nşr., E. Merçil), İstanbul 1977, s. 154; Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, London 1971, s. 234; J. M. Hussey, *The Byzantine World*, New York 1961, s. 75; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (nşr., Y. Moran), İstanbul 1979, s. 144; David Winfield, "A Note on the South-Eastern Borders of The Empire of Trebizond in the Thirteenth Century", *Anatolian Studies*, XII, (1962), s. 168.

⁹ Bkz., Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 90 vd.

¹⁰ Bkz., *The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World 1253-1255* (nşr., W.W. Rockhill), London 1900, s. 46, nu: 3.

¹¹ Rubruklu William'ın verdiği bilgileri teyit eden başka kaynaklar da bulunmakla birlikte onlar da Trabzon Rumlarıyla Moğollar arasındaki antlaşmanın vuku bulduğu tarih, yer ve şartları hakkında herhangi bir bilgi zikretmezler. Bkz., Mehmet Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nüma*, I, (nşr., F.R. Unat-M.A. Köymen), Ankara 1987, s.351; A.A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, II, Wisconsin 1952, s. 531; Emile Janssens, *Trebizonde en Colchide*, Bruxelles 1969, s. 80.

¹² Bkz., J. P. Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 110.

Moğol hakimiyetinin başlangıcında Selçuklular taht çekişmeleri¹³ ve Türkmen isyanlarıyla¹⁴ uğraşmak zorunda kalırken Trabzon Rum Devleti, Doğu Karadeniz bölgesindeki etkisini artırmaya başlamıştı. Bunda, Katoliklere karşı kendi saflarında yer alabilecek Hristiyan müttefikler arayan Moğolların, tıpkı doğudaki Gürcülere yaptıkları gibi,¹⁵ Trabzon Rumlarına Selçuklulardan daha müsamahakâr davranması çok etkili olmuştur. Nitekim Moğolların Komnenosların hakim olduğu topraklara girdiklerine dair herhangi bir kayıt yoktur.¹⁶ Aynı şekilde Moğolların Türkiye Selçuklu Devleti'nden istediği vergi ülkedeki ekonomik yapıyı bozmuş ve buna bağlı olarak çıkan Türkmen isyanları siyasî gerilemeye sebep olmuştur.¹⁷ Diğer taraftan Moğolların Trabzon Rumlarına yönelik böyle bir baskısı olduğuna dair kaynaklarda malumat bulunmaz. O sebeple Moğolların Anadolu'yu ele geçirmesi sebebiyle Türkiye Selçuklu Devleti'nin gerilemeye başlaması ve buna bağlı olarak ortaya çıkan boşluktan faydalanmasını bilen Kral Manuel, (1238-1263) Bayburt ve İspir kalelerini ele geçirmiştir.¹⁸ Ancak bu ilerleme uzun soluklu olmayacak, gerek Moğol istilasıyla birlikte bölgenin demografik yapısının değişmesiyle gerekse Türk-Moğol ilişkilerinin gelişmesiyle Komnenos yayılması duracaktır.

Trabzon Rumları, Bayburt ve İspir'i ele geçirdiği sırada Moğol istilasından kaçan altmış bin kişilik bir Türkmen grubu, Karahan ismindeki bir başbuğun öncülüğünde Gürcistan'dan ilerleyerek Aras vadisi, Erzurum, Şavşat ve Artvin'e ulaşmış ve bu yöreleri yurt tutmuştur.¹⁹ Diğer yandan Moğollarla birlikte bölgeye gelen çok sayıda Türkmen unsuru da Trabzon hudutlarına yerleşmiştir.²⁰ Bu kadar kalabalık bir grubun hemen doğusundaki alanı yurt tutması Komnenosların bölgedeki yayılmasını engellediği gibi Trabzon için önemli bir tehdit haline gelmiştir. Bu tehdidi önlemek ve doğu sınırını güven altına almak isteyen Kral Georgios (1266-1280), bölgedeki Türkmenlere üstünlüğünü kabul ettirmek amacıyla sefere çıkmış ancak

¹³Geniş bilgi için bkz., Münecimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 93-103.

¹⁴Bkz., Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, (1970), s. 28 vd.

¹⁵Bkz., L.N. Gumilëv, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, II (nşr. A. Batur), İstanbul 2003, s. 183.

¹⁶Bkz., Louis Brehier, *The Life and Death of Byzantium* (nşr., M.Vaughan), New York 1977, s. 267.

¹⁷Geniş bilgi için bkz., A. Zeki Velidî Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (1931), s. 1-42.

¹⁸D. Winfield, *a.g.m.*, s. 169 vd.

¹⁹Bkz., M. Brosset, *Histoire de la Georgie*, I, Saint Petersburg 1849, s. 532 vd.

²⁰Bkz., J. P. Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 114.

başarılı olamadığı gibi esir düşmüştür.²¹

Trabzon'un doğusuna yerleşen Türkmenler bu gelişmelerin yaşanmasına sebep olurken Canik bölgesinde de siyasî vaziyet değişmiş, 1258'de Hülagu Han, Samsun ve çevresini Selçukluların denetimine bırakmıştır.²² Bundan yedi yıl sonra ise İlhanlılardan Ahıska bölgesini ikta olarak alan Papa Sargis önderliğindeki Ortodoks Kıpçaklar, sınırlarını kısa sürede Ardeşen-Batum arasında, Furtuna deresi-Çoruh nehri boylarıyla Artvin, Borçka, Şavşat, Ardanuç, Yusufeli ve Torul'a kadar genişletecektir.²³ Böylece doğudan ve batıdan Türkler tarafından kuşatılan Trabzon Rumları, XIII. yüzyılın başlarındaki sınırlarına çekilmek zorunda kalmış, Doğu Karadeniz bölgesindeki siyasî üstünlüğü kaybetmiştir.

Moğol hakimiyeti sırasında Doğu Karadeniz bölgesindeki siyasî dengelerin Türkler lehine değişmesi karşısında Komnenosların da boş durmadığı ve özellikle Selçukluların içinde bulunduğu karışıklıklardan²⁴ faydalanarak yeniden batıya doğru yayılmaya çalıştıkları görülmektedir. Bu maksatla 1264'te Sinop'a saldıran ve şehri ele geçiren Trabzonlulara karşı sefere çıkan Selçuklu veziri Muîneddin Pervâne, bir hafta içerisinde şehri aldığı gibi etrafında Rumlara ait on iki kaleyi de yıktırarak yeniden bölgeyi hakimiyetlerine katmıştır.²⁵ Ancak gelişmeler bununla sınırlı kalmamış ve Sinop aldıktan sonra doğuya doğru ilerlemesini sürdüren Selçuklular kırılık alanda Trabzonluların hakimiyet sahasını daraltmaya başlamış ve Komnenoslar buna karşı duramamıştır.²⁶ Bu yayılmanın bir neticesi olarak aynı asrın son çeyreğinde, Trabzon dışındaki kırılık bölgenin tamamı Rumların denetiminden çıkmıştır.²⁷ Böylece Trabzonluların batıya doğru yayılma teşebbüsü sonuçsuz kaldığı gibi ellerindeki toprakları da kaybetmeye başlamışlardır. Doğuda ise Kıpçakların Rize ve Artvin mıntıkasındaki hakimiyetleri devam etmektedir ve Rumların bu bölgeye yönelik olarak herhangi bir harekete giriştiklerine dair kaynaklarda bilgi yoktur.

Moğol hakimiyetinin yirminci yılını doldurduğu günlerde Doğu Karadeniz bölgesindeki siyasî üstünlüğü yeniden Türklere kaptıran ve Trabzon-Ordu arasına sıkışan küçük bir devlet konumuna gerileyen Trabzon

²¹ G. Finlay, *a.g.e.*, s. 395 vd.

²² Bkz., Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr* (nşr., M. Öztürk), Ankara 2000, s. 46; Münecimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 100 vd.; İbn Bibi, *a.g.e.*, II, s. 155 vd.

²³ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Ankara 1992, s. 150 vd.

²⁴ Bkz., Münecimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 113 vd.

²⁵ Bkz., *Anonim Selçuknâme*, s. 36.

²⁶ Kazım Dilcimen, *Canik Beyleri*, Samsun 1940, s. 18.

²⁷ L. Brehier, *a.g.e.*, s. 285.

Rum Devleti, aynı dönemde ortaya çıkan salgın hastalıklar sebebiyle başkentindeki ahalinin önemli bir kısmını da kaybetmiştir.²⁸ Bu tarihten sonra on yıl boyunca mevcut durum aynen devam etmiş ancak Selçuklu-Moğol ilişkilerinin bozulması Komnenosların yeniden hareketlenmesine sebep olmuştur.

1277 ilkbaharında Selçuklu veziri Süleyman Pervâne'nin daveti üzerine Anadolu'ya giren Memluk Sultanı Baybars, Elbistan'da Moğolları ağır bir mağlubiyete uğratmış ve ülkesine geri dönmüştü. Ancak buna Süleyman Pervâne'nin sebep olduğunu düşünen Abaka Han, veziri öldürttüğü gibi ülkedeki Selçuklu otoritesine de önemli zararlar vermiştir.²⁹ Bu durumdan faydalanmak isteyen Trabzon Rumları, Selçuklulara kaptırdıkları toprakları yeniden ele geçirmek için Sinop üzerine sefere çıkmıştır. Ancak burada hiç beklemedikleri bir direnişle karşılaşmışlardır. Malazgirt Savaşından sonra Trabzon Rumları hududuna yerleştirilen ve Sinop'un Selçuklular tarafından fethedilmesinde önemli rol oynayan³⁰ Çepniler, şehri ele geçirmek isteyen Komnenosları mağlup etmiştir.³¹ Bu hadise Selçuklular devrinde Canik bölgesine yerleştirilen Türkmenlerin münferit olarak Komnenosları mağlup edecek kadar mühim bir sayıya ulaştıklarını gösterdiği gibi Trabzon Rumlarının batıdaki topraklarının önemli bir kısmını da kaybetmesine sebep olacaktır. Zira Sinop'ta Komnenosları mağlup eden Çepniler, bundan sonra doğuya doğru yayılmaya başlayacak, Ordu'yu ele geçirip³² XIII. yüzyıl sonlarında Harşit ırmağının doğu sınırına ulaşacaklardır.³³ Kral II. Joannes (John) dönemine (1280-1297) denk gelen bu yayılma neticesinde Rumlar, Harşit çayı ve doğusunu Türkmenlere terk etmek zorunda kalmıştır.³⁴

XIII. yüzyılın sonlarında Doğu Karadeniz bölgesindeki siyasî vaziyet Türkler lehine değişirken Trabzon Rum Devleti, Moğollara vergi ödemeyi durdurarak bağımsızlığını ilan etmişti.³⁵ Ancak ortaya çıkan iç karışıklıklar ve Komnenosların eski müttefikleriyle çatışmaya başlaması bağımsızlıkla birlikte devletin yükselişe geçebilmesi için gerekli ortamın oluşmasına mâni

²⁸ S. Vryonis, *a.g.e.*, s. 256 vd.

²⁹ Geniş bilgi için bkz., Aksarayî, *a.g.e.*, s. 87-90.

³⁰ Bkz., Köprülüzade Mehmed Fuad, "Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar", *Türkiyat Mecmuası*, I, (1925), s. 206.

³¹ İbn Bibi, *a.g.e.*, II, s. 238.

³² Faruk Sümer, *Çepniler*, İstanbul 1992, s. 13.

³³ Anthony Bryer, "The Tourkokratia in the Pontos", *Neo-Hellenika*, I (1970), s. 42; Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, I, Washington 1985, s. 140.

³⁴ Anthony Bryer, "Greeks and Turkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Paper*, 29 (1975), s. 143.

³⁵ G. Finlay, *a.g.e.*, s. 395 vd.

olmuştur. Trabzon'un önde gelenlerinden Papadupolo'nun çıkardığı isyanla uzun bir süre uğraşan Kral II. Joannes, güç de olsa ayaklanmayı bastırmaya muvaffak olmuştur. Ancak Kralın memleketten uzak olduğu bir sırada Gürcü Kralı David (1245-1292)³⁶ Trabzon'a hücum etmiştir. Gürcü kuvvetleri büyük zarar verse de surların içine giremeyerek çekilmiştir. Bu hadise, iki taraf arasındaki ilk çatışma olması bakımından dikkat çekicidir. Üstelik geri dönen Gürcü Kralı, kısa süre sonra daha büyük bir kuvvetle ikinci kez şehre saldırmış ancak yine bir netice alamadan geri dönmüştür. Ancak II. Joannes'in karşılaşacağı sıkıntılar bununla sınırlı kalmayacak, Gürcüler çekildikten kısa süre sonra bu sefer George Komnenos, Türklerden aldığı destekle tacı ele geçirmek için başkente yürüyecektir. Bu saldırıyı savuşturup George Komnenos'u da esir almayı başaran Kral sükûneti kısa süre için sağlamışsa da, üvey kardeşi Theodora'nın tahtı ele geçirmesini engelleyememiştir. Kısa süre iktidarda kalan Theodora, ağabeyinin topladığı orduyla yaptığı savaşı kaybederek bir kiliseye kapatılmış ve II. Joannes kısa bir aradan sonra yeniden başa geçmiştir.³⁷

Trabzon Rum Devleti'nin içine sürüklendiği bu karışıklıklar sırasında Ordu bölgesindeki otoritesini sağlamlaştıran Türkmenlerin doğuya doğru ilerleyişi devam etmektedir. Kral II. Joannes 16 Ağustos 1297'de öldüğünde artık Trabzon'a doğru harekete geçen Türkmenlere karşı duramayan Rumlar, Ordu'yu boşaltarak daha doğuya çekilmişti. Bu gerilemenin önüne geçmeye çalışan yeni Kral II. Aleksios (1297-1330), Eylül 1301'de sefere çıkarak Giresun'a kadar ilerlemiş olan Türkleri püskürtmeyi başarmış ve kısa süre için de olsa başkentini güvenliğini sağlamıştır.³⁸

1301 harekâtıyla birlikte batı sınırını güven altına almayı başaran II. Aleksios, bu hadiseden kısa süre sonra 1261'den itibaren Doğu Karadeniz bölgesinde ticaret kolonileri kurmuş olan³⁹ Cenevizlilerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bizans İmparatorluğundan elde ettikleri imtiyazları II. Aleksios'tan da talep eden Cenevizliler, bu isteklerine olumlu cevap alama-

³⁶ Kraliçe Rusudan'ın (1223-1245) ölümünden sonra ülkenin batı kesimini David (1245-1292) doğusunu da Ulu lakaplı David (1247-1270) yönetmiştir. [Bkz., A. Hahanov, *Panaret'in Trabzon Tarihi* (nşr., E. Uzun), Trabzon 2004, s. 25 vd.] Bunlardan Trabzon'a saldıran batıyı idare edendir.

³⁷ J. P. Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 138.

³⁸ A. Bryer, "*Greeks and Turkmens*", s. 143.

³⁹ Cenevizlilerin Doğu Karadeniz bölgesindeki ticarî faaliyetleri Bizans İmparatorluğuyla yaptıkları 1261'de Nymfeo (Nif, Kemalpaşa) antlaşmasından sonra başlamış, Amasra'daki ilk koloniyi müteakip Galata'dan Trabzon'a kadar olan kıyı şeridinde Sinop, Samsun ve Fatsa'da koloniler kurulmuştur. Bkz., Abdulkadir Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Samsun 1-3 Haziran 1988) Bildirileri*, Samsun 1990, s. 236.

yınca isyan çıkartmış ve Trabzon limanını yakarak büyük bir karışıklığa sebep olmuşlardır. Bu ayaklanma zorlukla bastırılrsa da Aleksios'un iktidarının geri kalan kısmında Cenevizlilerle ihtilaf devam edecek, Moğol hakimiyeti sona erdiğinde Komnenoslar tekrar iç meseleleriyle mücadele etmek zorunda kalan bir devlet konumuna düşecektir.⁴⁰

Trabzon'da bu gelişmeler yaşanırken, son Türkiye Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Mesud'un 1304/1305'te ölümünden sonra, Türkiye, Moğol emir veya vezirleri tarafından idare edilmeye başlanmıştır.⁴¹ Aynı dönemde Samsun ve çevresinde Canik beylikleri olarak bilinen siyasî teşekküller ortaya çıkmıştır. Ordu ve çevresine hakim olan Hacı Emiroğulları⁴², Trabzon Rum Devleti'ni Giresun'un batısına çekilmeye mecbur bırakmıştı. Niksar'ı merkez edinen Taceddinoğulları⁴³, zamanla sahilde Ordu'ya kadar olan bölgeye hakim olurken Havza-Bafra arasını Kubadoğulları, Taşanoğulları ve Bafra Beyliği gibi bağımsız Türk teşekkülleri ele geçirmişti.⁴⁴ Trabzon'un doğusunda ise Rize-Artvin havalisi Kıpçaklar tarafından kontrol altında tutulmaktaydı. Batıdaki Türkmenlere karşı sefer düzenleyerek bölgedeki otoritesini devam ettiren II. Aleksios, 1297'de hakan Beka'nın kızıyla evlenmek suretiyle⁴⁵ iki taraf arasında akrabalık bağı tesis ederek Kıpçakların dostluğunu kazanmış ve böylece Furtuna deresinden daha batıya ilerleme-lerini önlemiştir. Trabzon Kralı bunda başarılı olsa bile Kıpçaklar küçük gruplar halinde Trabzon'a kadar olan kırlık bölgeyi yurt tutarak Osmanlı Devleti bölgeye hakim olduğunda yöredeki Hıristiyan unsurlar içerisinde nüfus

⁴⁰ Bkz., G. Finlay, *a.g.e.*, s. 408 vd.

⁴¹ Münecimbaş, *a.g.e.*, II, s. 140 vd.

⁴² Hacı Emiroğulları beyliğini kuranların Sinop Çepnileri olması muhtemeldir. Bkz., Faruk Sümer, *Tirebolu Tarihi*, İstanbul 1992, s. 36; aynı yazar, *Çepniler*, s. 13. Bu beylik hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz., Necati Demir, "Hacıemiroğulları Beyliği", *Türkler*, II, Ankara 2002, s. 824-829.

⁴³ Geniş bilgi için bkz., Mevlüt Oğuz, "Taceddinoğulları", *AÜDTCFD*, VI/5, (1948), s. 469-487.

⁴⁴ Bu beylikler hakkında geniş bilgi için bkz., Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezm u Rezm* (nşr., M. Öztürk), Ankara 1990, s. 145-411; Abdî-zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi III*, İstanbul 1927, s. 11-192; K. Dilcimen, *age.*, s. 25-62; Rustam Shukurov, "Between Peace and Hostility: Trebizond and the Pontic Turkish Periphery in the Fourteenth Century", *Mediterranean Historical Review*, I, (Haziran 1994), s. 20-72; İbrahim Telliöğlü, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon 2004; s. 145-171.

⁴⁵ M. F. Kırzioğlü, *Kıpçaklar*, s. 151. Bir batılı araştırmacının yanlışlıkla Gürcü olarak kaydettiği [Bkz., William Miller, *Trebizond the last Greek Empire*, Amsterdam 1968, s. 32.] Beka'nın ikinci isimleri Türkçe olan torunları içerisinde [Bkz., Élizabeth A. Zachariadou, "Noms Coumans à Trébizonde", *Revue des Études Byzantines*, LIII, (1995), s. 285 vd; Pertev Naili *Boratav*, "Dede Korkut Hikayelerindeki Tarihi Olaylar ve Kitabın Te'lif Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, XIII, (1958), s. 52 vd.] Anna Anaktulu, bir yıldan fazla bir süre Trabzon Rum Devleti'ni idare etmiştir. Bkz., Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, XX, Paris 1836, s. 486.

bakımından en önemlilerinden birisi haline gelecektir.⁴⁶

Sonuçta, Moğolların Anadolu'daki hakimiyetiyle birlikte Türkiye Selçuklu Devleti gerilemeye başlarken Trabzon Rum Devletinin yükselişe geçtiği ve bu arada İspir ve Bayburt'u da ele geçirdiği görülmektedir. Ancak bu yükseliş uzun sürmeyecek, bir yandan Moğol istilasıyla birlikte bölgeye gelen Türkmenlerin diğer yandan da Hulagu Han'dan Sinop'u iktâ alan Selçukluların baskısı sebebiyle Trabzon Rum Devleti eski sınırlarına çekilmek zorunda kalacaktır. Bu gerilemede II. Joannes döneminden itibaren Trabzon'da başlayan isyanlar, taht çekişmeleri ve II. Aleksios devriyle birlikte Cenevizlilerin bölgede çıkardığı huzursuzlukların da önemli payı vardır. 1277'den sonra Sinop'ta Komnenosları mağlup ederek sahilden Trabzon'a doğru ilerlemeye başlayan Çepniler ise, kurdukları Hacı Emiroğulları Beyliği ile Ordu'ya kadar olan topraklara hakim olmak suretiyle Moğol hakimiyetinin sonlarında bölgedeki üstünlüğün yeniden Türklerin eline geçmesini sağlayacaklardır. Diğer taraftan doğusunda Rize'ye kadar olan toprakları İlhanlılardan iktâ alan Kıpçaklara karşı herhangi bir faaliyete girişemeyen Komnenoslar, II. Aleksios'la birlikte bu Türk topluluğuyla akrabalık bağı kurmak suretiyle sınırlarını muhafaza etmeyi bilmişlerdir. Bununla birlikte Moğol hakimiyeti sona erdiği sırada Samsun ve Ordu'yu Türklere bırakarak batıda Harşit çayına kadar çekilen Trabzon Rum Devleti, doğuda da Kıpçak atabeyliği sebebiyle Furtuna deresine kadar olan bölgeye hakim küçük bir devlet konumuna gerilemişti. Bu sınırların dışında kalan topraklar içerisinde Torul, Komnenosların müttefiki Kabazites ailesinin denetimi altındayken Doğu Karadeniz bölgesinin diğer kesimleri Türkler tarafından yurt tutulmuştu.

⁴⁶ Kıpçakların bölgedeki izleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Salim Cöğce, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçaklar'ın Rolü", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, s. 477-484; Rustam Shukurov, "Eastern Ethnic Elements in the Empire of Trebizond", *ACTS XVIII th International Congress of Byzantine Studies (Moscow 1991)*, II, Shepherdstown 1996, s. 75-81; Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz*, Trabzon 2000; s. 86-97; M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002, s. 339-344; Necati Demir, *Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Tarihi Alt Yapısı*, Ankara 2005; s. 43-51; Ahmet Caferoğlu, *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Yöresi Ağızları*, Ankara 1994, s. XXIII, XVI; Turgut Günay, *Rize İli Ağızları*, Ankara 1978, s. 63-74, 83-90, 97-101; Metin Karaörs, "Kuzeydoğu Anadolu (Trabzon ve Yöresi) ve Batı Rumeli Türk Ağızlarının Ortaklığı ve Akrabalığı", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998) Bildiriler*, Trabzon 1999, s. 89-97; Bernt Brendemoen, *The Turkish Dialects of Trabzon, I*, Oslo 2001, s. 50-305.

ABSTRACT

The Mongolian rule in Anatolia started after the Köseadağ War in 1243 and lasted until the beginning of the 14th century. During this period, the political condition of the Eastern Black Sea region, like the other parts of the country, changed to a great extent. In the mean while the Comneni state tried to fill the power gap created by the decline of the Seljuks of Anatolia. However, the progress of the Comneneos dynasty was short-lived. By the beginning of the 14th century, the Comneni state lost most of her power in the struggle with the Genoese that wanted to get the commercial domination in the region. On the other hand, the Comneni state was surrounded from the south by the Turcomans who fled from the Mongolians, from the west by the Canik principality, from the east by the Kipchaks who were using the lands of the Ilkhanids between Ahıska and Çoruh. As a result of the above movement almost all the entire region become a Turkish land.

Key words: Mongolians, Eastern Black Sea Region, Seljuks of Anatolia.

TWO WAVES OF NOMADIC MIGRATION IN THE PONTOS IN THE THIRTEENTH-FOURTEENTH CENTURIES

Rustam SHUKUROV*

ÖZET

1240-1260 yılları arasında Moğol istilası sebebiyle Orta Asya'dan çıkarılan Türkmenlerin çoğu tercihen hızlı bir şekilde (bir nesil süresinde) Anadolu'yu doğudan batıya doğru geçmişler ve Bizans-Selçuklu sınır boyunda durdurulmuşlardır. Türkmenlerin bir kısmı 1270-1280'li yılların sonunda Kara Deniz sahili boyunca doğuya harekete başlayıp 1290'lı yıllarda Doğu Pontus'a Trabzon Rum İmparatorluğu sınırlarına ulaşmışlar, (bunu "birinci göçebe dalgası" olarak adlandırıyorum) fakat Moğol ve Rum askeri ittifakı bunların ilerlemesini durdurmuştur. 1330'lu yıllarda Anadolu'da Moğol idaresinin çökmesiyle birlikte göçebeler Pontus'un sahildeki tarım alanlarına akınlar düzenlemeye başlamışlardır (ikinci dalga). 14. yüzyılın ikinci yarısında Pontus'a yerleşen Türkmenler güneye hareketlenerek Doğu Anadolu'nun iç kesimlerine yerleşmişlerdir.

Anahtar kelimeler: Türkmenler, Kara Deniz, Moğol istilası.

Starting in the end of the eleventh century, the Turkic nomadic migration to Anatolia resulted in rapid nomadisation and turkification of vast areas, especially, around the edges of the Central Anatolian plateau. Throughout the twelfth century, the Komnenoi of the Byzantine Empire succeeded in halting further advance of the Turkish nomads and even in

---

*Dr. Moscow State University, RUSSIA

regaining some of the territories conquered by the Turks.¹ By the beginning of the thirteenth century, the role of the nomadic element gradually decreased. Some of the nomads turned to the settled life, others had suffered fatal losses in their fight against Byzantines, Armenians, Georgians, as well as against the Muslims in sedentary zones. However, in the first decades of the thirteenth century, a new tide of immigration to Anatolia was brought about by the Mongol conquests. Numerous Turkmen and other Turkic tribes being ousted by the Mongols from Eastern Turkistan, Central Asia and Iran inundated Asia Minor once again.² The waves of the nomadic migration rolled through Anatolia from the east to the west muddling the traditional patterns of the local economic and cultural life. On the Saljuq-Nicaean border, the concentration of nomads reached its highest point, probably, by 1250s-1260s when they stopped at the end of the Anatolian “corridor”. The nomads had flooded vast areas of the Maiandros valleys and up to the north including Phrygia, southern parts of Bithynia and Paphlagonia.

According to Michael Pachymeres, first, the Byzantine Emperor Michael VIII Palaiologos enrolled those nomads wishing to create a sort of buffer along the Byzantine eastern borders in case of the Mongol onslaught.³ On the other hand, very soon, having failed in propitiating neighbouring Turks by enticing them to the Byzantine side, according to Pachymeres, Michael VIII Palaiologos wished to use the Mongol military machine as an instrument of suppression of rebellious nomads.⁴

The further increase of nomadic element resulted in swift turkification and nomadisation of Western Anatolia, in the end of the thirteenth through the first decades of the fourteenth centuries, when the central power of the Byzantines, Saljuqs and Iranian Mongols eventually lurched here.

Such is, in brief, the most general picture of nomadic migration in

---

¹ Sp. Vryonis, “Nomadization and Islamization in Asia Minor,” in: *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 29, 1975, p. 43-71. See also: Sp. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkley (Cal.), 1971, p. 169-194; 244-285; C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London, 1968, p. 143, 154.

² C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, p. 314–317.

³ Georges Pachymères, *Relations Historiques*, éd. A. Failler, vol. 1, Paris, 1984, p. 185²⁵–187¹⁰.

⁴ Pachymères, p. 441^{25ff}. More details see: B.G. Lippard, *The Mongols and Byzantium, 1243-1341*. PhD Thesis. Indiana University, 1984, p. 17–18, 197–198; D. Korobeinikov, “Vizantiia i gosudarstvo Ilkhanov v XIII–nachale XIV v.: sistema vneshnei politiki imperii,” in: *Vizantiia mezhd u Vostokom i Zapadom. Opyt istoricheskoi kharakteristiki*, ed. G.G. Litavrin, Moscow, p. 445–448, 464.

Anatolia, which has been developed by contemporary scholarship. In this piece, I would like to introduce an exception from that chiefly true interpretation of the events.

The First Wave

The fact is that in North-Eastern Anatolia that is in the Pontos the course and the chronology of the nomadic migration differed from the abovementioned general picture at two points. First, as it seems, the Pontic region remained untouched (or touched very little) by the nomadic tide until as late as the last decade of the thirteenth century. Second, in the Pontic region, the nomadic migration was directed from the west to the east and not from the south-east to the north-west (that is from the inner parts of East Anatolia to the Pontic coastal regions), as is commonly believed by modern scholars.

It seems that on entering Anatolia in the first decades of the thirteenth century most of the Turkmen newcomers rather fast, in the course of a generation, moved to the west as far as the Saljuq-Nicaean border. It is important that their westward movement in the 1240s and 1250s almost in no way affected the Pontic region: probably the nomads passed through the territories located farther south from the seacoast. Probably, in the 1270s-1280s, some of them began their reverse moving to the East, and, as it were, moving in a loop, but this time passing closer to the Black sea coast.

What could have been the cause of this strange backward movement of the nomads? One may suggest that one of the causes consisted in the overpopulation of borderland areas from Pamphylia to Paphlagonia by day-to-day augmenting nomads. However, more demonstrable and tangible is a purely political and military explanation. In the 1260s and 1278, the Mongols undertook a number of large-scale military operations against Turkmen *uc* on the Saljuq-Byzantine frontier⁵.

In this sense, the early history of the Çepni Turkmens is quite significant. The earliest indirect reference to Çepni known to me can be found in the Anatolian and, Mamluk sources. According to Aqsarayi and Qalqashandi (d. 1418), in 1265-66, some Turkmens (*tarākima*) participated in Mucin al-Din Parwana's conquest of Sinop, which since 1254 had been in the hands of the Grand Komnenoi.⁶ There could be little doubt that the

⁵ B.G. Lippard, *The Mongols and Byzantium*, 1984, p. 24-33.

⁶ Mahmud Aksarayi, *Musameret ul-Ahbar. Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi*, Ankara, 1944, p. 83 (Aqsarayi writes that Mu'în al-Din Parwana's army included cavalry

sources imply under “Turkmens” the Çepni Turkmens. In the same passage Qalqashandi and earlier al-‘Umari (d. 1348) noted in this connection “there occur wars between him [i.e. the emperor of Trebizond] and the *amirs* of the Turks, in most of which he suffers defeat.”⁷ We know nothing how far in from the coast extended the power of the Grand Komnenoi in 1254-65/66 during the last Greek occupation of Sinop and therefore how close to the seashore the Çepni resided. However, it is obvious, that the Trapezuntine authorities, during the reign of Andronikos II (1363–66) or even as early as in the reign of his father Manuel I (1238-63), had encountered with the pressure of the nomadic Çepni upon their Sinop possessions prior 1265-66. According to Ibn Bibi, in 1277 (before the 20s of June) the Çepni were again on the edge of struggle against Greeks beating off a Greek naval attack on Sinop⁸. Consequently, one may think that the Çepni appeared in the neighbourhoods of Sinop as early as in the 1260s and stayed there at least until the late 1270s. The earliest history of the Çepni conforms well to the general picture of the Mongol-Turkmen fight in the Byzantine-Saljuq borderlands adduced above: obviously, the Çepni, as well as many other tribes, had been ousted by the Mongol military expeditions to the marginal areas closer to the Black Sea.

I suggest that some time after that date – the end of 1270s – Turkmens started their roaming eastwards leaving the former province of Paphlagonia for the Pontos. Some indirect references to a burst of nomadic activity may be found: Karim al-Din Aqsarayi wrote that “after the death [of Mu‘in al-Din Parwana] diabolically tempered Turks tore themselves away from the bottle of restraint and the flame of sedition inflamed because of the raids of *uc*’s heretics.”⁹ Mu‘in al-Din Parwana died in 1277, therefore the nomadic

---

summoned in the region of Danishmandiya; it is not impossible that these cavalry detachments in fact were neighbouring nomads); Abu al-‘Abbas Ahmad al-Qalqashandi, *Kitab subh al-a’sha’ fi katabat al-insha’*. Cairo, 1915, t. VIII, p. 48-49. For an English translation of Qalqashandi’ text see: R. Shukurov, “Trebizond and the Seljuks (1204-1299),” in: *Mésogeios. Revue trimestrielle d’études méditerranéennes*, Special Edition “The Saljuqs”, ed. G. Leiser [T. 25-26], Paris, 2005, p. 125-127. More detailed analysis see my Russian book: R. Shukurov, *The Grand Komnenoi and the Orient (1204-1461)*, St. Petersburg, 2001, p. 166.

⁷ Ibn Fadl-Allah al-‘Umari, *al-Ta’rif bi al-mustalah al-sharif*, Cairo, 1312 (1894/5), p. 58; Qalqashandi, *ibidem*; R. Shukurov, “Trebizond and the Seljuks (1204-1299),” p. 125. For more details see: R. Shukurov, *The Grand Komnenoi and the Orient*, p. 172-173, 177 and, especially, p. 185.

⁸ *Histoire des Seldjoucides d’Asie Mineure d’après l’abrégé du Seldjouknameh d’Ibn-Bibi*, texte persan publié ... par M.H. Houtsma, Leiden, 1902, p. 332-333; R. Shukurov, *The Grand Komnenoi and the Orient*, p. 184-185.

⁹ Aqsarayi, p. 118.

uclar came into motion at the end of the 1270s.

Anyway, only as late as by the 1290s, Turkmens had reached the Eastern Pontos that is the areas under the control of the Grand Komnenoi of Trebizond and adjacent regions up to the borders of Armenia and Georgia. The starting point of the mass nomadic raids here was the revolt of the “Taghāchār emirs” against the Saljuq and Mongol authorities in ca. 1290. The rebels devastated a vast region around Tokat and Sivas.¹⁰ Further, in the mid-1290s, sources reported about the exceptional strength of the “Turkmen robbers”, who apparently were in fact nomads, in the area surrounding Turhal.¹¹ It is not impossible that in the middle of the 1290s the Turkmens also occupied Chalybia, an inland district belonging to the Grand Komnenoi and situated to the north-east of Niksar.¹²

By 1298 the Turkmens moved as far to the east as the limits of Georgia, devastating İspir and Bayburt; one of the leaders of these Turkmen hordes was a certain “Azat Musa”.¹³ In 1298-99, Rashid al-Din reported that the nomadic Turkmens had flooded “the mountains of Trebizond” (apparently, the Pontic Alps were meant) and the regions of Erzincan and Bayburt. Rashid al-Din also maintains that the Turkmens recognized neither the supreme power nor the authority of Muslim *‘ulamā*; their leader was a certain Shams al-Din Turkmani.¹⁴ In these accounts, one can trace a reference to the eastward movement of the Turkmens I am talking about. Further on, Rashid al-Din, who stayed at the time of writing that letter in Erzincan, notified with gratitude about arriving of the Mongol troops under the command of Tūqī-Nūyān.¹⁵ The nomadic migration certainly picked up speed just in the 1290s, while the Mongols still tried to defend the zones of sedentary agriculture.

One may think that, at that time, the nomads turned into a serious

¹⁰ Aksarayi, p. 190–195, 239–247. On the unrest in the region of Kastamonu around the same date and later see a recent study: D.A. Korobeinikov, “The revolt in Kastamonu, ca. 1291-1293,” in: *Byzantinische Forschungen*, Bd. 28, 2004, p. 87–117.

¹¹ Aksarayi, p. 219–220.

¹² *Michael tou Panaretou peri ton Megalon Komnenon* / Ed. Od. Lampides. Athena, 1958, p. 63⁶⁻⁸; A. Bryer, “Greeks and Turkmens: the Pontic Exception,” *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 29, 1975 (=Idem. *The Empire of Trebizond and the Pontos*, Variorum collected studies series. London, 1980, No V), p. 143 (an English translation of the relevant passage).

¹³ S.G. Kauhchishvili, *Gruzinskie istochniki po istorii Vizantii*, vol. 1, Tbilisi, 1974, p. 162; C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, p. 309–310; M. Kuršanskis, “L’empire de Trébizonde et les turcs au 13e siècle”, *Revue des études byzantines*, 1988, t. 46, p. 123.

¹⁴ *Letters of Rashid ad-Din Fadl Allah*, pers. text ed. by M. Shafi, Lahore, 1947, p. 275–276.

¹⁵ *Letters of Rashid ad-Din Fadl Allah*, p. 277.

problem for the Empire of Trebizond as well. The emperor John II Grand Komnenos abruptly changed the political orientation of the empire normalizing his relations with the Mongols of Iran, which had been spoilt in the 1260s-1270s by his predecessors.¹⁶ There is little doubt that among other reasons that change in the foreign policy of the empire was initiated by the Grand Komnenoi's concerns about the raising pressure of the nomads. Obviously, John II Grand Komnenos, as Michael VIII Palaiologos some decades before, wished to use the Mongol military strength in his fight with the nomadic offensive. In the end of the thirteenth and the beginning of the fourteenth centuries, the Mongol military expeditions in the Pontic region were the main factor of curbing the Pontic nomads.¹⁷

In this connection, the events of 1300–01 seem to have been exceptionally remarkable, because they demonstrate an instance of the direct collaboration between the Grand Komnenian and Mongol authorities in their fight against the nomads. According to Rashid al-Din, ca. 1301 the Mongols launched an exceptionally massive military operation against the Turkmens, which covered the entire Pontic region from Samsun up to Abkhazia (“at the mountain tops and the slopes of the hills of Samsun, Abkhazia and Trebizond” – as Rashid al-Din put it).¹⁸ A Georgian source confirms this information of Rashid al-Din and its dating reporting that, in the spring of 1301, Georgia was flooded by the Mongol troops.¹⁹ The Grand Komnenoi of Trebizond joined the Mongol operation: in September 1301, the then emperor Alexios II Grand Komnenos was reported to gain an important victory over the Turkmens in Kerasous (modern Giresun), in the result of which “many Turks have been slaughtered” and their chief Κουστουγάνης (probably from Tk. Güç-Tuğan “Mighty Falcon”) was captured.²⁰

¹⁶ R. Shukurov, “Trebizond and the Seljuks (1204-1299),” p. 124ff; For more details : R. Shukurov, *The Grand Komnenoi and the Orient*, p. 159-187.

¹⁷ Sp. Vryonis, *The Decline*, p. 245; C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, p. 295-299; idem. “Notes pour l’histoire des Turcomanes d’Asie Mineure au XIIIe siècle,” in : *Journal Asiatique*, t. 239, 1951, p. 335–354.

¹⁸ *Letters of Rashid ad-Din Fadl Allah*, p. 263. That information of Rashid al-Din was touched upon by A. Bryer in: A. Bryer, “The Fate of George Komnenos Ruler of Trebizond (1266–1280),” in: *Byzantinische Zeitschrift*, 1973, vol. 66 (=Idem. *The Empire of Trebizond and the Pontos*, No IV), p.347 and note 73.

¹⁹ K. Salia, *Histoire de la nation géorgienne*, Paris, 1980, p. 241.

²⁰ *Panaretos*, p. 63¹⁵⁻¹⁷. F. Emecen interprets the name as Kuş-Tūghān, that is “Bird-Falcon” (F.M. Emecen, “Giresun Tarihinin Bâzı Meseleleri,” in: *Giresun Tarihi Sempozyumu 24–25 Mayıs 1996*. Bildiriler. Istanbul, 1997, p. 22). B. Brendemoen noted that Emecen’s reading is rather senseless and put forward his own interpretation Oğuz Doğan “Oghuz’s Falcon”, which also is not unquestionable from linguistic point of view (B. Brendemoen, *The Turkish*

It is quite remarkable that the Greeks attached great importance to their victory over Güç-Tuğan by Kerasous. Except from the Chronicle of Panaretos, this victory has been referred to in the writings of John Lazaropoulos (fourteenth century), Stephen Sgouropoulos (fourteenth century), Gregory Chioniades (fourteenth century), and Bessarion (fifteenth century)²¹. Greek sources, except from mentioning about the death of many Turks along with their leader, did not explain why that battle was so significant. However, one may think that it was an event of the highest significance for the course of the fight of the Grand Komnenoi against the nomads in the adjacent Kerasous valleys.²² It is not impossible that it was that battle that saved the Kerasous area and the city itself from the threat of the Turkmen occupation and probably stopped the further advance of the Turks to the east.

The above-mentioned Güç-Tuğan, captured in Kerasous in 1301, might have been the earliest known leader of the Chalybia Turkmens.²³ The first explicit reference to Hâcimir oğulları is found in the chronicle of Panaretos who relates that, in 1313, Bayram, the father of Hâcimir, attacked pastures in Maçka. In 1332, Bayram's Turks raided up to Asomatos in Maçka again.²⁴

At the turn of the fourteenth century, the common fight against the nomads consolidated the Grand Komnenoi and the Ilkhans. Apparently, they achieved considerable success in that fight. The rule of the emperor Alexios II (1297-1330) was one of the happiest in the history of the Empire of

---

Dialects of Trabzon. Their Phonology and Historical Development, Vol. I: Analysis [Turcologica, Ed. Lars Johanson. Bd. 50], Wiesbaden, 2002, p. 287).

²¹ J.O. Rosenqvist, *The Hagiographic Dossier of St. Eugenios of Trebizond*. A Critical Edition with Introduction, Translation, Commentary and Indexes, Uppsala, 1996, p. 218-220; A. Papadopoulos-Kerameus, *Analekta Hierosolymitikes stachyologias*, vol. 1, St. Petersburg, 1891, p. 431-434; N. Oikonomidès, "Semeioma peri ton epistolon Gregoriou tou Chioniadou," in: *Archeion Pontou*, 1955, vol. 20, p. 40-41; O. Lampsides, "Zu Bessarions Lobrede auf Trapezunt," in: *Byzantinische Zeitschrift*, 1935, Bd. 35, p. 17.

²² Some scholars consider these evidences of Greek sources about the events in Kerasous in 1301 as an indication of the occupation of the city by the nomads (see for instance: F.M. Emecen, "Giresun tarihinin bazı meseleleri," *Giresun Tarihi Sempozyumu 24-25 Mayıs 1996*. Bildiriler, İstanbul, 1997, p. 21-22). However, such interpretations seem implausible: more likely that Panaretos, writing "the emperor Lord Alexios ... captured Κουσουγάνης in Kerasous," meant vicinities of the city.

²³ E. Zachariadou, "Trebizond and the Turks," p. 342-343. Cf.: A. Bryer "Greeks and Turkmens," p. 133.

²⁴ Panaretos, p. 63²⁴⁻²⁵, 64¹²⁻¹⁵; A. Bryer, "Greeks and Turkmens," p. 143-144; A. Bryer & D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, vol. 1, p. 163 note 38; p. 263; R. Shukurov, *The Grand Komnenoi and the Orient*, p. 219;

Trebizond. The indications of good relationships between the Grand Komnenoi and the Ilkhans are numerous in the contemporary sources, albeit incomplete and not very plenty. For instance, we know that, in the 1330s, a Trapezuntine *protovestiaros* was able to intercede for the robbed Venetian merchants in Tabriz – the word of a Trapezuntine official carried weight in the Mongol capital. Moreover, the intermediation of the *protovestiaros* resulted in the conclusion of a trade treaty between Venice and the Ilkhans in 1331-1332.²⁵ Upon the same period fell the flourishing of the trade relations of the Pontic Greeks and the Italians basing in Trebizond with Tabriz.²⁶ It was Alexios II's time when the exchange of Trapezuntine and Constantinopolitan intellectuals with Tabriz scientific school had reached its highest point.²⁷ Earlier Trebizond began to play the role of a bridge, through which passed Christian diplomatic missions in their way to Tabriz and Mongol ambassadors heading to the West. Thus, in 1287, via Trebizond passed the Nestorian patriarch Rabban Bar Sauma who was in the head of the Ilkhanid embassy to Europe; in 1292, the English embassy to Tabriz of Geoffrey Langley stopped at Trebizond twice in its way to and from Iran; ca 1294 through Trebizond from Iran to Europe passed Nicolo Matteo and Marco Polo, having probably some commission from the Ilkhan to the Pope and Western rulers.²⁸

It is obvious that the relations between the Grand Komnenoi and the Ilkhans were not equal, and the former were subordinate to and depended from the Mongols of Iran. However, sources preserve too vague information about the exact model of that subordination and dependence, as well as about the institutes of the Mongol control over the Empire of Trebizond. We have at our disposal only indirect indications of the Trebizond Empire's paying a *jizya* to the Mogols.²⁹ It is also possible that a permanent Mongol emissary holding the rank of *elchī* ("messenger") resided in Trebizond: as we know, in

---

²⁵ For more details see: S.P. Karpov, *L'impero di Trebisonda, Venezia, Genova e Roma. 1204-1461*, Roma, 1986, p. 80.

²⁶ See Karpov's Russian book: S.P. Karpov, *The Italian Maritime Republics and the South Black Sea Region in the Thirteenth-Fourteenth Centuries: Problems of Trade*, Moscow, 1990, p. 291-296.

²⁷ See, for instance: K. Vogel, "Byzantine Science," in: *Cambridge Medieval History*, vol. 4/2, Cambridge, 1967, p. 277-278.

²⁸ *History of Yaballaha III*, transl. J.A. Montgomery, New-York, 1927, p. 52; J. Larner, *Marco Polo and the Discovery of the World*, New Haven & London, 1999, p. 39; S.P. Karpov, *L'impero di Trebisonda, Venezia, Genova e Roma*, p. 236-237; A. Bryer, "Edward I and the Mongols," in: *History Today*, vol. 14, 1964, p. 696-704.

²⁹ Aksarayi, p. 257-259ff; R. Shukurov, *The Grand Komnenoi and the Orient*, p. 196-197.

the 1290s, the Mongol *elchī* Qūjaba stayed in the city for rather a long time.³⁰ At the same time, judging by anthroponymics, one can trace some influx of the individuals of Mongol stock to the rural areas of the Empire of Trebizond.³¹

This alliance between the Grand Komnenoi and the Mongols of Iran vanished with the sudden decline of the power of the Ilkhans in Anatolia in the 1330s.³² From that time on the Empire of Trebizond lacked any external support in its fight with the nomads.

The Second Wave of Nomadic Migration (1330s-1340s)

The decline of the Ilkhanid military control over Asia Minor immediately resulted in the rapid increase of the pressure of nomadic elements upon sedentary zones in North-Eastern Anatolia. Thus, in the 1330s began the second wave of the nomadic migration in the region. The second wave preserved the abovementioned remarkable feature of the first one: it was directed again from the west to the east along the Black Sea coast. At least four Turkmen tribes – the Çepni, Akkoyunlu, Bozdoğan and Duhar – went in the last migration wave choosing the most northern rout through the coastal areas. It is not impossible that all the four tribes formed a sort of tribal confederation, which later disintegrated in the result of military and diplomatic measures of the Grand Komnenoi.

It seems the most numerous and powerful among these four tribes was the Çepni tribe. The first reference to Çepni's presence in the Pontos belongs to Michael Panaretos and dates to 29 June 1348 when the Çepni in alliance with Akhi Ayna Bek from Erzincan, and the Turkmens of Akkoyunlu and Boz Doğan attacked the city of Trebizond. Panaretos called them Τζαπνί (pronounced ἀσδες *çapnides*, sing. Τζαπνίς, *çapnis*) that was an exact counterpart of the Turkish *çapni*. After three days of battle, the Greeks won and the Turkmens retreated "loosing on their way many Turks".³³

As I have shown above, the earliest references to the Çepni in the sources date to 1265-1266 and 1277. Thus the Çepni disappeared from the sources for more than seventy years. During that period, they covered more

³⁰ R. Shukurov, "The Byzantine Turks of the Pontos," p. 16; R. Shukurov, "Eastern Ethnic Elements," p. 78. On the institute of *elchī* and its role in Anatolia see: Lippard B.G. *The Mongols and Byzantium*, p. 168.

³¹ R. Shukurov, "The Byzantine Turks of the Pontos," p. 30-32.

³² For a detailed account on the subject see C. Melville, *The Fall of Amir Chupan and the Decline of the Ilkhanate, 1327-37: A Decade of Discord in Mongol Iran*, Bloomington, 1999.

³³ Panaretos, p. 68¹³⁻¹⁹.

than 400 km from Sinop to the vicinity of Trebizond, however, as I have suggested above, they seem to have left Paphlagonia only in 1270s or 1280s and, probably to have been stopped for a few decades somewhere in between by the Mongol punitive actions; in the 1330s, they again came into motion.

As Bryer has shown elsewhere, in the subsequent decades the Çepni settled in the valley of the Philabonites River (Harşit) some 70 km west of Trebizond, from where they drove out the local Greeks.³⁴ Sacrificing the valley, the Grand Komnenoi managed to put limits for the further spread of the Çepni through agricultural regions. We know nothing what was the institutional paradigm of the interrelations between the Çepni and the imperial authorities: whether the Çepni Turkmens acknowledged the supreme power of the Grand Komnenoi and whether they pay to the authorities any tax or tribute? We only know about two Trapezuntine punitive expeditions in 1370 and 1380, which were to clear the valley of the Philabonites from the Turkmens. Although both military operations were more or less successful for Greeks, they failed to achieve their main object: according to the Ottoman sources of the second half of the fifteenth century, the Çepni continued controlling the valley.³⁵

However, the Greeks obviously succeeded in redirecting the expansion of the Çepni to the south. Apparently due to the Greek military pressure, by the end of the fourteenth century, the Çepni Turkmens began to settle in Cheria from where they subsequently moved eastwards. In the eighteenth century, they were found in Lazistan; by 1915, they reached the border of the Russian Empire.³⁶

The Çepni tribes seem to have been a irreconcilable enemy of the local Greeks. Due to this antagonism and their persistent fight against the Grand

³⁴ A. Bryer, "Greeks and Turkmens," p. 132–133.

³⁵ Panaretos, p. 77¹⁰⁻¹⁶, 79¹²⁻²⁹; A. Papadopoulos-Kerameus, "Trapezountiaka," in: *Vizantiiskii vremennik*, vol. V, 1898, p. 680; A. Bryer, "Some Trapezuntine Monastic Obits (1368–1563)," in: *Revue des études byzantines*, vol. 34, 1976 (=Idem, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, no. IX) p. 136–137 note 25; A. Bryer, "Greeks and Turkmens," p. 133; A. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos* (DOS, XX), vol. 1, Washington, 1985, p. 140–141, 258.

³⁶ Abu Bakr Tihriani, *Kitab-i Diyarbakriyya*, ed. N. Lugal, vol. 1-2, Ankara, 1962-1964 (repr.: Tehran, 1977), vol. 1, p. 42; Laonici Chalcoconylae *Historiarum Demonsrations*, Vol. 1-2, rec. E. Darkó. Budapestini, 1922-1924, vol. I: p. 59⁹⁻¹¹, A. Bryer, "Greeks and Turkmens," p. 133; A. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine Monuments*, Vol. I. p. 102, 173. For the history of Çepni see also: F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, İstanbul 1992, p. 241-248; M. Bilgin, "Türkmen Beylikleri ve İskan Hareketleri", in: *Giresun Tarihi Sempozyumu*, p. 101-109; B. Brendemoen, *The Turkish Dialects*, p. 284-286.

Komnenoi, the sources have recorded their history with unprecedented details, while other Turkmen tribes, which as I believe, came in the same migration wave as Çepni, deserved much less attention in sources.

A different instance pattern of relationships between the Turkmens and the Pontic Greeks is represented by the history of the Akkoyunlu tribe.³⁷ In the 1330s, in the head of the Akkoyunlu probably stood a certain Tūghānjūq whose state was situated west of the city of Trebizond.³⁸ By 1340 the Akkoyunlu roamed in the region of Kenchrina and Kerasous. Greeks called them ἀμιτιώται, the name derived, apparently, from the place name where the Akkoyunlu resided ca 1340 or not long before that date. It is not impossible, as Bryer suggested, that the name ἀμιτιώται has originated from the place name Omidie (west of Kerasous),³⁹ where Akkoyunlu might have settled in their way from West Anatolia to the Pontos and where one of their leaders Pahlawan Bek might have died.⁴⁰

The justification of my hypothesis concerning the West Anatolian provenance of the Akkoyunlu may be found in the genealogy of that tribe, which preserves the Akkoyunlu oral tradition and was written down in the fifteenth century. According to Abu Bakr Tihrani, the abovementioned Akkoyunlu leader Pahlawan Bek first fought against Byzantines in the region of Bursa as an ally of “Ajam Shēr”, that is apparently one of the emirs of the Germiyan principality. Abu Bakr Tihrani dates the life of Pahlawan Bek to reign of the Saljuq sultans Rukn al-Din (1249-1266) and Ghiyath al-Din (1266-1282), which seems quite plausible.⁴¹ Drawing a parallel with the early history of Çepni discussed above, one may suggest that Akkoyunlu resided in West Anatolia in 1260s and 1270s and was ousted by the Mongols to Paphlagonia towards the Black Sea coast.

³⁷ For a quite fresh account of the early history of Akkoyunlu see: B. Brendemoen, *The Turkish Dialects ...* p. 286–288.

³⁸ Umari, p. 31; Abu Bakr Tihrani, vol. I, p. 174. For more details see: R. Shukurov, *The Grand Komnenoi and the Orient*, p. 236-237; Cf.: E. Zachariadou, “Trebizond and the Turks,” p. 346.

³⁹ The question of the origin and semantics of the place name *amitiotai* in the chronicle of Panaretos first was posed by C. Cahen (C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, p. 363-364) and later discussed by A. Bryer (A. Bryer, “Greeks and Turkmens,” p. 133-134) and E. Zachariadou (E. Zachariadou, “Trebizond and the Turks,” p. 339-341).

⁴⁰ Abu Bakr Tihrani, Vol. I., p. 15: Abu Bakr maintains that Pahlawan Bek died in Amid, which, basing on my hypothesis of the west Anatolian origin of Akkoyunlu, I incline to interpret as Omidie (initially, Bryer’s hypothesis – see above), misunderstood by Abu Bakr. see: R. Shukurov, *The Grand Komnenoi and the Orient*, p. 233-236.

⁴¹ Abu Bakr Tihrani, vol. I, p. 15.

The first earliest reference to the Akkoyunlu is found in the Chronicle of Panaretos and dates to 1340. After a series of clashes with the Pontic Greeks (in August 1340, July 1341, August 1341, June 1343, June 1348 and probably not long before 1352), they concluded, unlike the Çepni, an alliance with the Grand Komnenoi, which was strengthened by the marriage of the Akkoyunlu emir Qutlu Bek and a Trapezuntine princess.⁴²

Thus, in the 1340s and probably until the late 1360s, Akkoyunlu tribes resided in the neighbourhood of the city of Trebizond. This idea is justified by the remarkable frequency of their attacks against the city itself; in addition, as Bryer has shown, in June 1367, the camp of Qutlu Bek Akkoyunlu was situated in the western part of the *bandon* Trikomia, approximately in the same area as the Çepni.⁴³ Obviously, after 1367 the Akkoyunlu migrated towards Bayburt and Erzincan. According to Muslim Anatolian sources, the first appearance of the Akkoyunlu in the East Anatolia Muslim regions (on the northern frontiers of the emirates of Karahisar, Sivas and Erzincan) dates to as late as 1379.⁴⁴ A. Erzi's suggestion that, in the 1330s, Ibn Battuta, when writing about Turkmen nomads by Erzerum, implied Akkoyunlu and Karakoyunlu, is not substantiated by available sources – 1330s was too early date for the appearance of at least Akkoyunlu here; in the 1330s, the Akkoyunlu were still in their way from the West to Trebizond.⁴⁵

In connection with the events of June 1348, Michael Panaretos mentions one more Turkmen tribe residing in the vicinities of Trebizond: he refers to a certain Ποσδογάνης that is Bozdoğan. Apparently, Bozdoğan was the leader of a Turkmen tribe and later his name would become the eponym

⁴² Panaretos, p. 68¹³⁻¹⁹; Libadenos, p. 74²⁶⁻³⁰; Abu Bakr Tihrani, vol. I, p. 12-13 (a Turkish translation of this passage: A. Erzi, "Akkoyunlu ve Karakoyunlu tarihi hakkında araştırmalar," in: *Bulleten*, 1954, vol. 18, p. 190-191. An abridged version of this passage see: Muslih al-Din Muhammad, *Mir'at al-Adwar*, St. Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies, C. 427, p. 237v). Detailed discussion of the sources see: R. Shukurov, *The Grand Komnenoi and the Orient*, p. 238-244.

⁴³ A. Bryer, "Greeks and Turkmens," p. 146 note 136; A. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine Monuments*, vol. 1, p. 258.

⁴⁴ Aziz ibn Ardaşir Astarabadi, *Bazm-u razm*, F.Köprülü-zade tarafından eser ve müellifi hakkında yazılan bir mukaddimeyi havidir [ed. Hazırlayan Kilisli Muallim Rif'at], Istanbul, 1928, p. 163. Aziz Astarabadi reports that a certain "son of Kutlu Beg" fought against the Sivas army that besieged Erzincan. Since at that time there was no other emir Kutlu Beg by name at that region except the abovementioned Akkoyunlu leader, I suggest that Aziz means here one of the Akkoyunlu princes.

⁴⁵ A. Erzi, "Akkoyunlu", p. 188, note 36; J. Woods, *The Aqqyunlu. Clan, Confederation, Empire. A Study in 15th/9th Century Turco-Iranian Politics*. Minneapolis & Chicago, 1976, p. 46.

of Bozdoğanlı. In this case also one may suggest that Bozdoğanlı appeared in the Pontos having come from the West, and not from inner East Anatolia: in the Oriental sources of East Anatolia, the first references to that tribe belong to as late dates as 1392, 1395 and 1396.⁴⁶ Toponymics may also be of some help to my hypothesis: in the emirate of Aydın one may find a place name Boz-Doğan, one more place Boz-Doğan by name is registered in Trikomia in the Pontos.⁴⁷

The same is with the Turkmens of Duharlu, a branch of Karakoyunlu Turkmens: the Duharlu first appeared in the Chronicle of Panaretos (1340) and their presence in Muslim part of East Anatolia would be attested much later, by the end of the fourteenth century.⁴⁸

One more note: it is very probable that all the above-discussed Pontic tribes came to Anatolia from Central Asia during the Mongol invasion. At least, legendary tradition of Karakoyunlu, the branch of which the Duharlu was, explicitly justifies this idea.⁴⁹ Apparently, some other Turkmens, who appeared in the coastal regions of the Pontos in the 1330s, came from the West: it is plausible that with that second nomadic wave came those Turks who established the emirate of Niksar in Canik.⁵⁰

I would like to adduce one more justification to the idea of West Anatolian provenance of the fourteenth-century Pontic Turkmens.

It is not impossible that the Anatolian Salur Turkmens, or at least some part of them, “moved in loop” in the same way as known from Greek sources Pontic Turkmens in the fourteenth century. According to ‘Aziz Astarabadi, the ancestors of the Sivas sultan Burhan al-Din Ahmad (d. 1398) belonged to the tribe of Salur, which in former times lived in Kharazm.

⁴⁶ Aziz ibn Ardaşir Astarabadi, p. 475, 491-492; Taqi al-Din Maqrizi, *Kitab al-suluk li-ma'rifat duwal al-muluk*, ed. M.M. Ziyad, vol. 3, al-Qahira, 1956, vol. 3, p. 422, 442, 782, 906; Ibn Taghri Birdi, *Annals, entitled 'an-Nujum az-zahira fi muluk Misr wal-Qahira'*, Arabic Text ed. by W. Popper, Vol. 5 (Pts. 1-4), Berkley; Los Angeles, 1932-1936, p. 548, 584. More details see: R. Shukurov, *The Grand Komnenoi and the Orient*, p. 237-238, 249. On the Boz-Doğan oğulları in the time of the Ottoman sultan Bayezid II see: F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, p. 267. On the twentieth-century Boz-Doğan Turkmens see: Y. Rıza, ‘Cenupta Bozdoğanlılar,’ in: *Ülke*, 1934, vol. III/17.

⁴⁷ P. Wittek, *Das Fürstentum Mentese*, İstanbul, 1934, p. 168, 169, 174; A. Bryer & D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, vol. 1, p. 161.

⁴⁸ J. Woods, *Akkoyunlu. Clan, Confederation, Empire*, p. 203; F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)* p. 276; R. Shukurov, *The Grand Komnenoi and the Orient*, p. 242, 249.

⁴⁹ ‘Ibad-Allah b. ‘Abd-Allah Nishapuri. *Ta'rikh-i Turkmaniyya*, British Library MS, Ethé 573, fol. 21r-22r. An edition and Russian translation of the relevant passage see: R. Shukurov, *The Grand Komnenoi and the Orient*, p. 248.

⁵⁰ See: R. Shukurov, *The Grand Komnenoi and the Orient*, p. 216-219.

Major part of the Salur Turkmens left Central Asia in the time of the Saljuq conquests in the eleventh century and settled in Fars, where they established a state.⁵¹ However, a certain Muhammad, the great grand-father of the sultan Burhan al-Din in the sixth generation, lived in the region of Kastamonu and there was born his son Jalal al-Din Habib, the founder of the family of Burhan al-Din.⁵² Muhammad, belonging to the sixth generation, probably lived about the middle of the thirteenth century during the Mongol invasion and mass migration of the nomads to Anatolia. It is not clear where the ancestors of Burhan al-Din came from: Central Asia or South Iran. Although, in the sixteenth century and later, Anatolian Salur Turkmens lived exceptionally in South and South-East Anatolia from Konya to Nigde and up to the border of Syria, nonetheless, one may suggest that, in the thirteenth century, Burhan al-Din's ancestors found themselves in the region of Kastamonu being among a group of Salur, which had come there from the West, like the Çepni, Akkoyunlu, Dukhar and others. An indirect confirmation to this idea may be found in F. Sümer's list of place names: he refers to the existence, in the region of Kastamonu, of a number of toponyms deriving from the tribal name Salur (Salur, Salur Beği). Place names connected with Salur are also found in Canik, in the region of Bafra and Osmancık (Salur), and especially numerous they are in the region of Sivas. It is not impossible that toponymics preserves the traces of the itinerary of the Salur's migration from North-West Anatolia to Canik and then Sivas, and later further to the east and south.⁵³

---

⁵¹ F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, p. 249ff.

⁵² Aziz ibn Ardaşir Astarabadi, p. 42-43; F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, p. 249, 251.

⁵³ F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, p. 251-253, 318-319 (the list of place names).

ABSTRACT

In the 1240s-1260s, most of the Turkmens, who had been ousted from Central Asia by the Mongol invasion, rather rapidly (during one generation) crossed Anatolia from the east to the west and stopped in the Byzantine-Saljuq borderland. Some of them started the eastward movement through the Black Sea coastal regions in the late 1270s and 1280s. By the 1290s they reached the Eastern Pontos and the frontier of the Empire of Trebizond (I call it "the first nomadic wave"), but the Mongol and Greek military alliance stopped their advance for some decades at the turn of the fourteenth century. In the 1330s, with the collapse of the Mongol power in Anatolia, the nomads attacked the coastal agricultural zones of the Pontos again (the second wave). During the second half of the fourteenth century some of the Turkmens settling in the Pontos moved southwards to the inland areas of East Anatolia.

Key words: Turkmens, Black Sea, Mongol invasion.

OF KASABASININ ORTAYA ÇIKIŞI ÜZERİNE NOTLAR

Feridun M.EMECEN*

ÖZET

Doğu Karadeniz kıyı kesiminde bugün mevcut kasabaların ortaya çıkışı, XVIII. yüzyıldan itibaren başlayan siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmelerin bir sonucudur. Bir iskele ve pazar yeri olarak sivrilen kıyı yerleşmelerinden birini Of kasabası teşkil eder. Of kasabası Solaklı ve Baltacı deresi arasındaki pazar yeri rekabetinin bir neticesi olarak XIX. yüzyılın sonlarına doğru daha önceleri Moroz diye adlandırılan yerleşme birimi yanında, şimdiki yerinde teşekkül ederek gelişme göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Of, Baltacı Deresi, Solaklı Deresi,

Doğu Karadeniz kıyı kasabalarının bugün kalabalık ve birbirine yakın bir konumda sıralanmış merkezler şeklinde, Türkiye'nin diğer sahil şeritlerinde rastlanmayan kendisine has bir özellik kazanmış durumda buldukları bilinmektedir. Bunda şüphesiz yerleşime müsait olmayan arazi yapısının önemli bir payı bulunmaktadır. Bölgenin tabii şartları kıyı kesimlerindeki dar sahil şeritlerine yönelik toplanmayı mecburi bir hale getirmiştir. Ayrıca ulaşım imkanlarının zorlamasıyla tabii liman durumundaki koylarda ve dere-lerin denize döküldüğü kesimlerde kurulan iskeleler, bu tip yerleşmeler için temel oluşturmuştur. Bunun yanı sıra sahil şeridinin hemen ardındaki yüksekliklere doğru yayılmış bulunan dağınık iskân mahallerinde yaşayanların toplu olarak birbiriyle buluştuğu, dini vazifelerini yerine getirirken pazar ihtiyacını da karşıladıkları mevkiiler, genellikle bu tip iskelelerin bulunduğu düzlük alanlarda ortaya çıkmıştır. Bu gibi yerlerde iskele, Cuma namazı

---

* Prof. Dr., İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. İSTANBUL

kılınabilecek bir cami ve pazar yerinin mevcudiyeti, zaman içerisinde çeşitli sosyal ve ekonomik şartların etkisiyle, bir nüfus birikimine ve iskânın giderek söz konusu mevkiin kasabaya dönüşmesine zemin hazırlamıştır.

İskele-pazar yeri özelliğine sahip olan kıyı yerleşmelerinin, özellikle XVII. asırdan itibaren önem kazanmaya başladıkları söylenebilir. Bunun en önde gelen sebeplerinden biri İran'a ve Kafkaslara yönelik hareket planlarında Trabzon limanının devreye sokulması olabilir. Bilhassa 1578-1590 arasındaki Osmanlı-Safevi mücadelesinde asker ve mühimmat sevkiyatının⁴⁷ büyük bölümü Trabzon üzerinden yapılmış, bu durum genel olarak kıyı kesimindeki tali, ikinci derecedeki iskele ve liman şehirleri için de nisbî bir canlanmaya yol açmıştır. Devletçe belki de bu münasebetle belirlenen iskelelerin listeleri, bu bakımdan oldukça ilginçtir. Burada adları geçen iskelelerin çoğu, daha sonraki dönemlerde birer kasaba halini alacaklardır. Nitekim 1594-1595 yıllarında düzenlenen bu listeye göre⁴⁸, Samsun'dan itibaren Doğu Karadeniz'deki iskeleler şunlardır: Küplüağzı, Çarşamba, Çatlı, Terme, Havza, Ünye, Medrepoli (Medreseönü), Fatsa, Yason, Mersin, Vona, Perşembe, Bucak (Ordu), Turnasuyu, Bulancak, Ayvasıl, Giresun, Boğacık, Aksu, Dönetut (Dut Yalı), Keşap, Tirebolu, Karaburun, Elegü, Çavuşlar, Görele, Büyükliman, Akçakale, Polatine (Polathane), Trabzon, Kavata, Sürmene, Manoz (Moroz), Of, Kocataşı, Rize, Kemer, Atina, Viçe (Fındıklı), Arhavi, Eski Trabzon, Gönye, Migrel, Batum. Burada dikkat çekici olan husus, zikredilen iskelelerin çoğunun o dönemde köy özelliği gösteren yerleşme yerlerine ait olmasıdır. Bu listede hemen dikkati çekeceği gibi Of'u ilgilen-diren iki kayıt mevcuttur. Bunlar Moroz ve Of iskeleleridir. Acaba bu iki iskeleden hangisi bugünkü Of kasabasının ilk merkezi olabilir ve bu kasaba nasıl ortaya çıkmıştır?

Bugün Of Solaklıderesi diye bilinen akarsuyun kenarında sahil şeridinde yer almaktadır. Ancak buranın bir kasaba halinde ortaya çıkışı, XIX. Yüzyılın ikinci yarısındaki gelişmelerle ilgili olmalıdır. Of'un bugünkü bulunduğu yerde antik döneme kadar inen bir yerleşme biriminin varlığına dair kaynaklarda kat'i bilgilere rastlanmaz. Bununla beraber Doğu Karadeniz'de Grek kolonizasyonunun gerçekleştiği devrelerde Ophiou/ Ofis/Ofios adının

⁴⁷ Bu konuda pek çok arşiv belgesi vardır. Ayrıca bölgedeki madenlerin faaliyetlerini hızlandırdıkları da anlaşılmaktadır. Özellikle Gümüşhane/Canice madenlerinde "tüfek fındığı" imal edilmekte idi, Trabzon ve civar iskeleler mühimmat ve cebehane naklinde kullanılıyordu (bk. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri 1578-1590*, İstanbul 1962, s. 30-36.

⁴⁸ BA, KK, nr. 2555, s. 23-24'te bulunan bu ilginç liste Yusuf Halaçoğlu tarafından yayımlanmıştır. *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara 2002, s. 148.

şimdiki Of kasabasının yanından denize dökülen çayı (Solaklıderesi) ifade etmek üzere kullanıldığı, hatta buranın ağzında bir iskele yerleşimi olduğu belirtilir⁴⁹. Bu derenin adının İtalyan portolanlarında Stilo, Stilo, Sale şeklinde geçtiği anlaşılmaktadır. Of deresinin İstale şeklinde zikredilmesi de buna dayanır⁵⁰. Bizans ve Trabzon Rum Devleti döneminde ise burası bir bölge adı olarak Ophis şeklinde anılmaktadır. Of, Trabzon'un Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra da bir bölge ve idari birimin adı olarak kayıtlarda zikredilir. XV. ve XVI. yüzyıllara ait tahrir kayıtlarında Of adını taşıyan bir yerleşme yerinin adına rastlanmaz, bir nahiye ve kazanın adı olarak belirtilir⁵¹. Bununla birlikte bölgenin ilk tahririni ihtiva eden 1486 tarihli defterde, Of kalesi adlı bir yerden söz edilir⁵². Fakat buranın nerede olduğu ve etrafında herhangi bir yerleşim birimi olup-olmadığına dair bilgi bulunmaz. Bu kale muhtemelen 1819'a doğru buradan geçen seyyah Bijiskyan'ın da gördüğü ve "*Solaklıderesi önünde denize yakın kuleli bir eski kale*" diye tanımladığı yerdir⁵³. 1876 tarihli Trabzon vilayeti salnamesinde Of kazasında Kalecik adlı iki harap surun varlığından söz edilir⁵⁴. Bunlardan birinin bugün-kü Of kasabası yanındaki olduğu, diğersinin ise Bryer-Winfield'in sözünü ettikleri Balta-cıderesi ağzındaki Eskipazar mevkiinde derenin doğusunda bulunduğu tesbit edilmiştir⁵⁵. Ancak bu sonuncusunun pazarı koruma amaçıyla XVIII. yüzyılda yapılmış küçük bir savunma kulesi olma ihtimali yüksektir. Of tarihi konusunda önemli bir çalışma yapmış olan H. Umur ise İvyan (Yazlık) köyü ile Of kasabası arasında Kalecik adlı yerde eski kale surlarının görüldüğünü belirtir⁵⁶. Bu kalenin civarında sivil bir yerleşimin varlığına dair tahrir kayıtlarında herhangi bir atıf yoktur. Ancak kaleden de XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde artık söz edilmez.

⁴⁹ B. Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, s. 609; keza bazı yorumlar için bk. İ. Karagöz, *Grek, Bizans ve Eski Türk Kaynaklarına Göre Trabzon'da Yer Adları*, Ankara 2004, s. 165-167.

⁵⁰ A. Bryer-Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Washington 1985, s. 323-324.

⁵¹ H. Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002, s. 31-33.

⁵² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA), Maliye Defterleri (MAD), nr. 828, s. 618-624; krş. H. Bostan, *aynı eser*, s. 277, 280.

⁵³ *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, 1817-1819, İstanbul 1969, s. 60-61.

⁵⁴ *Trabzon Vilayeti Salnamesi, 1876*, haz. K. Emiroğlu, VIII (Ankara 1995), s. 303.

⁵⁵ *The Byzantine Monuments*, s. 330.

⁵⁶ Hasan Umur, *Of ve Of Muharebeleri*, İstanbul 1949, s. 92.

Öte yandan XVI. asra ait 1515 tarihli defterde, Of kazasında 40 dükkan ve mahzen bulunduğu bunların beşer akçeye kiralandığı belirtilir⁵⁷. Ayrıca 1562’de muhtemelen bu dükkanların yer aldığı yerde bir de hamamın bulunduğu bilgisine ulaşılabilmektedir⁵⁸. Zikredilen dükkan ve mahzenlerin İşkane/İşkenaz (Kirazköy) köyü kayıtları içerisinde yer alması bunların sözü edilen köy ile bir ilgisinin bulunabileceğini hatıra getirir, ayrıca daha XVI. asırda burada canlı bir ticari hayatın varlığını düşündürür. İşkenaz köyü Solaklı deresinin denize döküldüğü yerden biraz daha içerideki yükseltilerde bulunmaktadır. Ancak tahrir kayıtlarında bu köyün 3-4 timar hissesine ayrılmış ve her bir hisse parçasının müstakil bir köy gibi belirtilmiş olduğu görülmektedir. Söz konusu dükkan ve mahzenler bu hisselerden birine ait gösterilmiştir. Gerek bu dükkan ve mahzenler gerekse hamam aşağıda sahilde, derenin oluşturduğu düzlüktedir. Burada muhtemelen yukarıda zikredilen kalenin koruması altında bir iskele de mevcuttur. Bu pazar mahalli olduğu anlaşılan yerin ve iskelenin ayrıca bir adı olup olmadığına dair söz konusu defterde açık bir kayda rastlanmaz. Ancak yukarıda temas ettiğimiz listede adı geçen Moroz ve Of iskelesi denilen yerlerden birinin burayı karşıladığı kesindir.

Öncelikle Moroz ele alınırsa, buranın adı XVI. asra ait tahrir kayıtlarında Of’un Kaliberavel/ Kalipravel kesimine bağlı bir köy şeklinde geçer. Kalipravel, Of ile aynı idari birimi teşkil ediyordu ve buraya bağlı köyler esas itibarıyla Solaklıderesi vadisinde bulunuyordu. Moroz’un bu çerçevede Solaklıderesi ağzında dükkanların bulunduğu yerde olma ihtimali oldukça yüksektir. Moroz köyü 1515’te üç timar hissesine bölünmüş durumda olup tamamen hıristiyanlardan mürekkep 80 hane kadar nüfusa sahipti⁵⁹. 1554 tarihli defterde İşkenaz’ın timar hissesine ait dükkan ve mahzenlerle ilgili kaydın hemen altında yer alan Moroz köyü, yine üç hisseli bir şekilde 74 neferden oluşan bir nüfustan ibaretti, Bu tarihte köyde birkaç müslüman sivil de oturmaktaydı⁶⁰. 1583 tahririnde ise köyde müslüman sayısının arttığı dikkati çekmektedir. Bu tarihte köyün üç hisse parçasının her biri ayrıca bir başka adla da anılmıştır (Kalisto, Camal ve Sila)⁶¹. 1486 tahririnde adı tesbit edilemeyen Moroz’un isminin İstanbul’un Latinler tarafından istilasının ardından Trabzon’a göç Mourouz ailesinden geldiği üzerinde durulur ve bu

⁵⁷ BA, *Tahrir Defterleri* (TD), nr. 52, s.435; BA, TD, nr. 288, s. 435: “..icâre-i dekâkin ve mehâzin der-Of der-leb-i deryâ, beher dükkân ve beher mahzen fi 5, hâsıl 200..”.

⁵⁸ H. Bostan, *aynı eser*, s. 444.

⁵⁹ BA, TD, nr. 52, s. 393-396. TD, nr 387, s. 745’te tek kalem halinde belirtilmiştir.

⁶⁰ BA, TD, nr. 288, s. 432-433.

⁶¹ H.Umur, *Of Tarihi. Vesikalar ve Fermanlar*, İstanbul 1951, s. 52-53.

ailenin bazı efradının Trabzon'un fethinin ardından buraya gelip yerleşmiş olabileceği ima edilir⁶². Eğer bu isim benzetmesinden yola çıkılarak ileri sürülen iddia doğru kabul edilirse, o vakit bu ailenin Of kalesi mevkiinde, Solaklı ağzında yerleşmiş ve böylece burada kendi adlarıyla anılan bir iskân birimi teşekkül etmiş olduğu söylenebilir. Ancak bu bilgiyi teyit ve tavzih edecek, doğrulayacak herhangi bir belge, kaynak yoktur. Bu çıkarımı bir tarafa bırakırsak belgelerin izinde, 1486'da adı geçen ve daha sonra zikredilmeyen Of kalesi ile 1515'te karşımıza çıkan Moroz köyü arasında bir bağlantı bulunduğu açıktır. Kale civarında Moroz yerleşmesi yanında ayrıca yine aynı zaman diliminde dükkan ve mahzenler yapılarak burası bir pazar yeri haline getirilmiş olmalıdır. Öte yandan Moroz'un üçüncü parçasını oluşturan Sila adı, Of çayının portolanlardaki adıyla da benzeşir (Sale/Stilo).

XVI. asra ait defterlerde Moroz'un nüfusunun çoğunluğunu gayrimüslimler teşkil ettiğinden, bir pazar yeri olmasına karşılık burada bir cami zikredilmeyişi, tamamıyla bu durumun bir yansıması olarak düşünülebilir. Yani Moroz pazarı aslında bu ilk dönemlerde iskele-pazar ve cami gibi karakteristik üç unsurdan birini haiz değildi. Muhtemelen bu durumunu XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürdürdü.

Burayla ilgili Nisan 1653 tarihli cizye kayıtlarında köyün nüfusunda azalma olduğu ve hıristiyanların 11 haneye düştüğü tesbit edilmektedir⁶³. Bu sırada müslüman nüfus ile ilgili kayda rastlanmamaktadır, fakat onların sayılarının daha fazla olduğu kolayca tahmin edilebilir. Zamanla iskele olmasının rolüyle köyün nüfusa kendisini toparladığı düşünülebilir. Ayrıca köyde giderek bir dönüşüm de gerçekleşmiş ve XVI. asır sonlarında beliren müslüman nüfus varlığı daha kuvvetli bir unsur haline gelmiştir. Nitekim XVIII. yüzyılda burası hem iskele hem de bir pazar yeri olarak sivrilirken artık burada Cuma kılınabilecek bir caminin varlığından da söz edilmeye başlanmıştır.

Aralık 1711 tarihli bir belge, Of kasabasının ortaya çıkış serüveni hakkında son derece açıklayıcıdır. Söz konusu kayıt Moroz'un XVI. asırda dükkanlar ve hamamın bulunduğu bir pazar yeri durumunda olduğu yolundaki düşünceyi ispatlar. Buna göre Moroz, eskiden beri hafta pazarının kurulduğu bir iskele durumundaydı ve burada bir çok dükkan, malların depolandığı mahzenler, Cuma kılınabilecek bir cami, mahkeme ve hamamlar

⁶² İ. Karagöz, *aynı eser*, s. 186. Kinneir'den (1820) kaynaklanan bu bilgiye Bryer-Winfield ihtimal vermezler (*aynı eser*, s.323-324).

⁶³ İbrahim Sezgin, "XVII Asırda Of Kazasının Nüfusu", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu*, I (Tarih), Trabzon 2002, s.158-159.

ile diğer bazı vakıf binaları bulunuyordu. Çevrede Cuma namazı kılınabilecek bir cami bulunmadığı için kaza ahalisi perşembe gününden buraya geliyor, ertesi günü Cuma namazını kılıyor ve hafta pazarının kurulduğu pazar günü de alışveriş yapıyordu⁶⁴.

Bu kayıttan anlaşılacağı üzere Moroz iskele-pazar yeri olma özelliği yanında bu ticari aktivitesi sebebiyle bulunduğu kazanın merkezi haline gelmişti ve kadı da burada ikamet ediyordu. Köy bu durumuna 1653'ten sonraki yaklaşık 50 yıllık bir süre içerisinde ulaşmıştı. Civar köylerden gelen halk geldikleri yerin uzaklığına göre perşembeden pazar gününe kadar üç-dört gün burada ikamet etmek durumundaydı. Böylece burası hayli hareketli bir nüfus birikimine sahne oluyordu. Muhtemelen ticari faaliyetlerin yoğunluğu buranın hemen yakınında yeni bir rakip pazar yerini ortaya çıkardı. Nitekim yukarıda zikredilen Aralık 1711 tarihli kaydın ikinci kısmında, Of kazası sakinlerinden Piri Çavuşoğulları Hasan ve Mustafa'nın yörede nüfuzlu (*sâhib-i kabile*) şahsiyetler olduklarından kendi oturdukları Palik/Balek (bugün Kıyıcık) köyünde⁶⁵ zengin ve mal sahibi kimselerin "*akaret*" yapmalarını sağlayarak, burayı bir pazar yeri haline getirdikleri, böylece birbirine yakın iki pazar mahallinin oluştuğu belirtilir ve bu durum hükümet merkezine şikâyet edilir. Söz konusu şikâyetten anlaşıldığına göre büyüme eğilimi gösteren mesele, Trabzon valisinin devreye girişiyle geçici olarak çözülmüşse de Palik pazarı son iki ay içinde yeniden faaliyete geçmiş, çekişme ise XIX. asrın ortalarına kadar sürmüştür. Bu ilginç belge, bugünkü Of kasabasının ortaya çıkışının hangi safhalardan geçtiğini göz önüne sermesi bakımından önemlidir.

Aslında bu konu ile ilgili kayıtlar, daha önceki yıllarda da görülür. H. Umur'un Of Tarihi ile ilgili yayımladığı belgeler içerisinde Temmuz 1708 tarihli kayıttan, Of'taki pazar yerinde münakaşa ve kavgaların eksik olmadığı anlaşılıyor⁶⁶. Pazarın olduğu gün bölgedeki güçlü aileler arasında zaman

⁶⁴ BA, MD, nr.118, s.207/876 (Evail-i Za. 1123/ Aralık 1711): Bk. Ek. 1. Bu belge bazı benzeri belgeleri yayımlayan H. Umur'un eserinde yer almamaktadır.

⁶⁵ Bu köyün adı XV. ve XVI. asra ait tahrir kayıtlarında geçmez. Burası XVII. asırda ortaya çıkmış olmalıdır. Buranın adının Baçan'da oturan Balikoğulları'ndan gelme ihtimali büyüktür. Balikoğullarından Kamil ve kardeşleri hakkında H. Umur, 1116/1704 tarihli bir belge yayımlamıştır (*Of Tarihi. Vesikalar ve Fermanlar*, s. 80). Balek köyü 1876'da 139 kişilik nüfusa, 48 haneye sahipti (*Trabzon Vilayeti Salnamesi*, 1876, VIII, s. 142-143). Bryer-Winfield, bu Balek'in derenin batı kıyısında küçük bir köy olduğunu, burada Çakıroğulları'nın bir derebeyi konağı olduğunu yazarlar (s. 330).

⁶⁶ *Of Tarihi. Vesikalar ve Fermanlar*, s. 84.

zaman ciddi boyutlara ulaşan problemler ortaya çıkıyordu⁶⁷. Şevval 1122 (Aralık 1710) tarihli bir başka belgede, Moroz'un adı zikredilmeksizin hafta pazarının 200 senedir aynı mevkide kurulduğundan söz edilmiş olması ilginçtir. Bu bilgi Moroz'un pazar yeri olarak tescilini XVI. asrın ilk onlu yıllarına kadar indirmekte ve ayrıca 1515 tarihli defterde belirtilen dükkan ve mahzenlerden oluşan pazar mahalline işaret etmektedir. Şikâyet konusu olan husus, Of lu mütegalibeden Ayazoğlu, Kanlı Hasan, Kırılıoğlu gibi şahısların pazarı basarak, 200 senedir aynı yerde kurulan pazarın yerini değiştirmek istedikleri ve Baltacıderesi ağzındaki Palik/Balek köyüne taşıdıkları, bu konuda kendilerini Piri Çavuşoğulları'nın desteklediklerine dairdir⁶⁸. Mesele büyüme eğilimi gösterince, Palik pazarı hakkında Of kazasının önde gelenleri topluca imzaladıkları bir mahzarı İstanbul'a yollayarak, pazarın taşınma sebebini izah etmeye çalışmışlardır. Burada sebep olarak "*kadimî pazar yerinin*" yakınındaki Solaklıderesi'nin taşması sonucu harabe hale gelmesi, buradaki dükkan, mahzen ve diğer binaların kullanılmayacak ölçüde su altında kalması gösterilmiş, buranın batısında "*bir ok atımı*" mesafedeki Baltacıderesi ağzında bulunan Palik köyünde pazar kurulmasına ve binalar yapılmasına izin verilmesi talep edilmiştir⁶⁹. Hükümet merkezi Mart 1711 tarihli hükümlerle bu isteğin kabul edildiğini bildirmiştir. Fakat bu durum, açık olarak daha önceki belgede zikredilen çekişmeden kaynaklanıyordu, muhtemelen de böyle bir mahzar yazılması için Of'un önde gelenleri, adları geçen mütegalibe ve Palik köyündeki Piri Çavuşoğullarının⁷⁰ baskısı altında kalmışlardı. Nitekim tarafımızdan tesbit edilen ve yukarıda meali aktarılan Aralık 1711 tarihli belgede Moroz pazarının bütün binalarıyla mevcut olduğu, bunun tamamıyla iki kesim arasındaki çıkar çekişmesinden kaynaklandığı açık şekilde ortaya çıkmaktadır. Fakat buna rağmen Palik pazarının daha sonraki yıllarda Eskipazarı adıyla faaliyetini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. XIX. asra ait kayıtlarda buradaki Eskipazarı'dan söz edilmiş olması, hakkında şikâyetlere rağmen yeni ihdas edildiği dikkati çeken bu

⁶⁷ *Aynı eser*, s. 81-82, 85-86, 99-100, 105, 119. Mesela bunlardan birinde halk, bazı ayanın ve ileri gelenlerin bu pazar yerine gelerek birbirleriyle kavga ettikleri, bu sırada ahalinin mallarının yağmalandığı, mahkemenin basıldığı şikâyet edilmişti (s. 99-100).

⁶⁸ H. Umur, *aynı eser*, s. 85-86.

⁶⁹ H. Umur, *aynı eser*, s. 86-87. İki dere arasındaki mesafenin 5 km. olduğu belirtilir. Bir ok atımının bundan çok daha kısa bir mesafeyi işaret etmiş olduğu açıktır.

⁷⁰ Bu aile ile rakipleri arasında daha sonra ortaya çıkan olaylar hakkında bir dizi belge H. Umur tarafından yayımlanmıştır. Bunlara göre aile Rize tarafına göç etmek zorunda kalmış, ancak rakipleri onları burada da takip ederek istenmeyen hadiselerle yol açmışlardır (*aynı eser*, s. 119, 124-126).

yerin, diğerine nispetle daha sonraki yıllarda “Eskipazar” şeklinde anılmasına yol açacak derecede süreklilik kazandığına işaret eder.

Moroz’daki pazar mahallinin bir kasabaya dönüşmesi için de XIX. asrı beklemek gerekecektir. Nitekim 1724 tarihli bir belgede “*Of kazasının bir kasabası olmadığından*” açık bir şekilde söz edilmekte olması ilginçtir⁷¹. Daha sonraki kayıtlarda muhtemelen iki pazar yeri arasındaki çekişme ve rekabet dolayısıyla burası “*Of kazasındaki pazar yeri*” ifadesiyle anılmıştır. Ancak bazı belgelerde burası için “*Of kasabası*” tabirinin kullanıldığı da görülür⁷².

Baltacıderesi ile Solaklıderesi önündeki pazar yeri rekabeti her iki pazarın değişik günlerde ikamesiyle devam etmiştir. 19 Rebiülahır 1250/ 27 Ağustos 1834 tarihli bir belgede Solaklıderesi pazarının pazar günü, Baltacıderesi’ndeki Eskipazar’ın Çarşamba günü kurulduğu, bu iki pazar ahali arasında kökü eskiye giden bir anlaşmazlığın olduğu, bir ara Eskipazar’ın muattal kaldığı, Solaklıdere pazarının deniz kenarında kurulmasının sürdüğü, ancak Eskipazar ahalisinin buraya gitmekte kendileri için mahzur gördükleri, bu geçimsizlikten dolayı kendi pazarlarında toplandıkları ve her iki pazarın da devamı için emir istendiği belirtilmektedir⁷³. Konuyu araştıran Defterhane görevlileri, her iki yerin kaydını da ilgili defterde bulamadıkları için durumun aynen bu şekilde korunması yolunda bilgi vermişlerdir. Aslında onların bulamadığı bu iki isim yani Solaklı ile Baltacıderesi, yukarıda sözü edilen 1711 tarihli mühimme kaydında adları geçen Moroz köyü ile Palik köyüdür. Eğer ilgili görevli bu kaydı görmüş olsa idi, alınacak karar herhalde başka olurdu. Buradaki 1285/1868 tarihli diğer ek kayıta ise Of çarşısında kurulan pazarın gününün Pazardan Çarşamba gününe alınmış olduğu belirtilmektedir. Pazar günü pazarın ikame edildiği yerin yukarıdaki kayda göre Solaklıderesi ağzındaki Moroz pazarı olduğu anlaşılır ve buraya Of çarşısı denmekte olduğu da ortaya çıkar. Böylece Of kasabasının artık tescil edilmiş bir özellik kazandığı söylenebilir. 1870 tarihli salnameye göre Of kasabası, altı kahve, 12 çeşme, beş fırın, 80 dükkan, 20 değirmen yanında iki cami ve iki mescide sahip bir çarşı durumundaydı ve pazarı da Çarşamba günü

⁷¹ H. Umur, *aynı eser*, s. 99-100.

⁷² H. Umur, *aynı eser*, s. 115’teki Mart 1735 tarihli belge.

⁷³ TK, *TD*, nr. 29, I, s. 214. Buradaki kayıt yayımlanmıştır: Akif Erdoğan, “18.-19.Yüzyıl Osmanlı Panayırı ve Hafta Pazarlarına Ait Belgeler. I”, *OTAM*, V (Ankara 1994), 69-71. Ayrıca aynı ifadelerle konuyu özetleyen ve yapılan bürokratik araştırmayı aktaran bir müsvedde belge 11 Rebiülahır 1250/20 Ağustos 1834 tarihini taşımaktadır (BA, Cevdet-Belediye, nr. 1082). Yine konuyla alakalı Trabzon mahkeme kayıtları da mevcuttur (*Trabzon Şeriyye Sicilleri*, nr. 1963, vr. 33b-34b’deki 19 Rebiülahır 1250 tarihli ferman).

kuruluyordu⁷⁴. Bugün Of'da Moroz adlı bir mevkiin varlığına dair bilgi bulunmamaktadır. Bazı şifahi bilgiler, buranın Solaklı deresinin denize döküldüğü yerin solunda, Mavna denilen yerle dere arasında “Moloz” adıyla hatırlanan bir mevki olabileceğini ortaya koymaktadır.

Bütün bu bilgilerden hareketle sonuç olarak, Of merkezinin önce kalenin de bulunduğu Solaklıderesi ağzındaki pazar mahalli olan Moroz cihetinde iken bir ara Baltacıderesi yönüne naklettiği, fakat bu durumun XVIII. asırda şikâyete yol açtığı, bununla birlikte her iki pazar mahallinin varlığını sürdürdüğü, zaman içerisinde XIX. yüzyılda merkezi ağırlığın Solaklıderesi tarafına kaydığı, Moroz adının ise tamamen unutulmuş ve artık burasının Of ismiyle anılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Bir başka ifade ile XIX asırda “*Neşs-i Of*” veya *Pazar-ı Çarşı-yı Of* denilen kasaba⁷⁵, daha önce Moroz adıyla anılan yerde ortaya çıkmış ve böylece bugünkü Of ilçe merkezinin oluşmasının zemini hazırlanmıştır.

---

⁷⁴ *Trabzon Vilayeti Salnamesi*, 1870, haz. K. Emiroğlu, III, (Ankara 1993), s. 163, 191.

⁷⁵ TK, *TD*, nr. 29, s. 179; A. Erdoğan, “aynı makale”, s. 69-71.

EK

BA, MD, nr.118, s.207/876.

Trabzon vâlisine hüküm ki ve Of kadısına

Kazâ-i mezbûr ahâlisi südde-i sa'âdetime âdem ve arzuhâl gönderüp kazâ-i mezbûra tâbi' Moroz nâm karyede vâki' kadîmü'z-zamândan berü hafta pazarı ikamet olunan mahalde iskele olup ve nice dekâkin ve mahâzin ve câmi'-i şerîf ve mahkeme ve hamam ve sâir akar ve evkaf olup ve kazâ-i mezbûr kurâsından ekserinde salât-ı cum'a edâ olunmamağla gerek kazâ-i mezbûr ve gerek civâr kazâlarının ahâlileri perşembe gününden iskele-i mezbûra cem' ve yevm-i cum'ada edâ-i salât-ı cum'a edüp ve Pazar günü ikamet-i pazar olunup ibâdullah bey' ü şırâ ede gelmişler iken yine kazâ-i mezbûr sâkinlerinden Piri Çavuş oğulları demekle ma'rûf ve Hasan ve Mustafa nâm kimesneler zî-kudret ve sâhib-i kabîle olmalarıyla yine kazâ-i mezbûrda vâki' sâkin oldukları Palik nâm karye ahâlisinden ba'zı zî-kudret kimesneler "*akarât peydâ ederiz*" deyü tama'-ı hâma düşüp ve her birinin birer mıkdârı rüşvetin almalarıyla pazar-ı mezbûru kendü karyeleri olan Palik nâm karye kurbünde ikamet etdirüp kadîme muhâlif ta'addi etmeleriyle sâbıka Trabzon vâlisi Abdullah Paşa'ya ahâli-i vilâyet teşekkî edüp pazar-ı mezbûru kadîm mahallinde ikamet etdirmişler iken hâlâ mezbûrlar iki aydan berü pazar-ı merkumu yine mezbûr Palik karyesi kurbünde ikamet etdirüp kadîme muhâlif ta'addi üzre oldukların bildirtüp ol bâbda hükmi hümayunum ricâ eyledikleri ecilden pazar-ı mezkûr kadîmden ne mahalde ikamet olunu gelmiş ise kadîmisi üzre amel olunmak emrim olmuştur buyurdum ki.

Fî Evâil-i Za 1123. [Aralık 1711]

ABSTRACT

The existence of the present small towns along the Eastern Black Sea coast is the result of the political, social and economic developments that started from the 18th century. One of the coastal settlements, which stood as a quay and marketplace, was Of. The town, in its present location, was first established and developed between Solaklı and Baltacı streams towards the end of 19th century near by a settlement place previously called Moroz. Marketplace competition played great role in the town's establishment.

Key words: Of, Baltacı Stream, Solaklı Stream.

XIX. YÜZYILIN SONLARINDA ORDU KAZASINDA MÜSLİM-GAYRİMÜSLİM NÜFUSU VE İLİŞKİLERİ

İlhan EKİNCİ*

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfus hareketleri, sosyal ve siyasi değişimlerle sebep sonuç ilişkisi bakımından bağlantılıdır. Nüfus hareketleri toplumların dönüşümünde daima etkin bir rol oynamıştır. XIX. yüzyılda Ordu'da nüfus yapısını etkileyen en önemli etken göçler olmuştur. XIX. yüzyıl boyunca süregelen bu göç hareketlerinin sebebi ise, sahillerdeki kentleşme ve ticarileşmedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra, kaza halkının ancak yüzde yirmisini oluşturan gayrimüslimlerle Müslüman halk arasındaki ilişkiler, göçler ve dış müdahaleler sebebiyle kırılmaya uğrayacaktır. Osmanlı toplumundaki beraber yaşama tecrübesi, son yıllarında girilen savaşların da etkisiyle zarar görecektir. Sorun gayrimüslimlerin göç ettirilmesiyle sonuçlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ordu, Nüfus, Müslim ve Gayrimüslim, İç ve dış göç

Giriş

Osmanlı devletindeki nüfus hareketleri, sosyal ve siyasi değişimlerle sebep sonuç ilişkisi bakımından bağlantılıdır ve toplumların dönüşümünde daima etkin bir rol oynamıştır. Gerçekten de dünya tarihine bakıldığında, göçün, yerleşik hayata geçmenin, doğum-ölüm oranları bunların yüksek veya düşüklükleri gibi demografik olayların, toplumsal, kültürel, ekonomik ve siyasal etkileri açıkça görülecektir¹.

Osmanlı genelinde ve vilayetler bazında nüfus araştırmaları yapıl-

---

*Yrd. Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Perşembe/ ORDU

¹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul 2003, s.40.

mıştır. Bu yazının konusu, alan sınırları biraz daha daraltılarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında (hatta son çeyreğinde) Ordu yöresindeki nüfus hareketleri ve buna bağlı olarak gelişen ve değişen Müslim-gayrimüslim ilişkilerini, önemli dönüm noktalarını tespit etmektir. Çalışmanın birinci kısmı değerleri ve eğilimleriyle nüfus özelliklerini belirlemek, ikinci kısım ise kazada meydana gelen bazı olaylar ve bu olayların Müslim-gayrimüslim ilişkileri açısından bir değerlendirmesini içermektedir.

Alan olarak seçilen Ordu kazası, klasik dönem Osmanlı idari yapısında tahrir defterlerinde Canik-i Bayram olarak geçmektedir². Nüfus verilerini aldığımız klasik dönem nüfus değerleri ve alanı olarak belirlenmiş saha ile XIX. yüzyılın ikinci yarısında nüfus değerleri incelenen alanın aynı olmaması, yani idari alan ve birimlerdeki değişiklikler böyle bir nüfus çalışmasında karşılaştırmayı zorlaştıran ilk önemli husustur. Diğerleri ise; nüfus değerlerine daha doğru ve sık ulaşılabilen XIX. yüzyılın ikinci yarısında bile Ordu'nun idari birim olarak alanında değişiklikler olmasıdır³. Dolayısıyla burada klasik dönem nüfus değerleri özellikle Müslim-gayrimüslim nüfus hakkında bir fikir vermek için belirtilmiştir.

Bütün nüfus kayıtlarında olduğu gibi Osmanlı kayıtlarında da hatalar mevcuttur. Osmanlı nüfusu sürekli noksan sayılmıştı. Göçle gelen, gidenlerin sayısı kayıtlara doğru olarak yansımadağı gibi, kadınların da sayılmaya başlandığı sayımlarda bile her zaman erkeklerden noksan sayılmışlardı. Fakat merkezî hükümet otoritesinin en kuvvetli olduğu kuzey ve batı Anadolu bölgelerinde nüfus istatistikleri iyi kaydedilmişti. Birçok diğer vilayet salnamelerinin aksine Trabzon salnamelerindeki nüfus kayıtları sık sık güncellenmiştir. Trabzon nüfus kayıtları en sağlıklı ve en düzenli şekilde tutulmuş olan vilayettir⁴.

1-Klasik Dönem Ordu Kazasında Müslim ve Gayrimüslim Nüfus

Ordu ve çevresinin Osmanlı fethi sonrası yapılan tahrirlerinde, 1455

² Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985, s.3.

³ 1869 yılında Perşembe, Aybastı ve Ulubey maa Habsamana adlı üç nahiyesi vardı. 1871 yılında Ulubey ve Habsamana ayrılmıştır. 1873 yılında Çamaş maa Bolaman adı altında bir nahiye oluşturulmuştur. 1874 yılında Aybasdı kaza yapılarak Ordu'dan ayrılmış, 1889 yılında Aybasdı yeniden nahiye olarak Ordu'ya bağlanmıştır. 1889 Yılında Perşembe, Bolaman, Ulubey, Habsamana, Aybasdı olmak üzere beş nahiyesi vardı ve bundan sonra değişiklik olmamıştır. B. Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s.38-40; Sıtkı Çebi, *Salnamelerde Ordu*, Ordu 2003, s.74-75.

⁴Justin McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, Ankara 1995, s.5-7

ile 1485 yılları arasında hem Müslüman, hem de Hıristiyan nüfusunda düşüş kaydedilmişti. Bu tarihten itibaren Müslüman nüfus çok hızlı bir şekilde artarken, Hıristiyan nüfus 1520'lere kadar azalmaya devam etmiş, bu dönemden itibaren çok az bir artışla varlığını korumuştur. XVI. yüzyılda Akdeniz dünyasındaki nüfus artışına paralel olarak Anadolu nüfusu ve 1485 yılından itibaren Ordu ve yöresinde özellikle Müslüman nüfus miktarı hızlı bir biçimde yükselmişti⁵.

1455-1613 yılları arasında Ordu ve yöresinde az olan Hıristiyan nüfus; artış özellikleri itibarıyla durgunluk göstermektedir. Bu dönemde Hıristiyan nüfus daha ziyade yörenin iç ve yukarı kesimlerinde bulunan İskefsir ve Milas nahiyeleri, çok az miktarda Ordu-Giresun arasında yer alan Şemseddin ve Bozat nahiyeleri ile Bolaman'da bulunmaktadır⁶. Başlangıçta sahil kesimlerinde görülen ve zaten az olan Hıristiyan nüfus ilerideki yıllardaki tahrirlerde görülmemektedir. Hıristiyanların kalabalık olduğu noktalarda daha kolay tutunabildikleri, nüfusça az oldukları yerlerde daha kolay çözüldüklerini bunların ya savaşlarda öldürüldükleri ya da göç etmek zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır⁷.

1613 tarihinden önce, bugünkü Ordu'nun yerinde bulunan Bucak köyünde Türklerden başka etnik unsur bulunmadığı gibi, bölgenin merkezi olan iç kısımdaki Nefs-i Ordu'da da başka unsurlara rastlanmamaktadır⁸. XVIII. yüzyıl sonu XIX. yüzyılın başlarından itibaren yörede gayrimüslim nüfus ve oranı artmaya başlamıştı. Sahil kentlerindeki gayrimüslim nüfusun nispeten daha fazla oluşu veya zamanla (Ordu örneğinde olduğu gibi özellikle XIX. yüzyıldaki) artışı bu şehirlerin oluşumu ve gelişimi konusundaki asıl rolün ve ana unsurun onlara ait olduğu şeklindeki görüşlerin özellikle yabancı tarihçiler tarafından bilinçli, bilinçsiz hatta bazen kasıtlı olarak işlemelerine sebep olmaktadır. Bunu yaparken kentin veya yerleşim yerinin tarihi geçmişine bakılmadan, genelde nispi bir nüfus artışı ve bu kesimin kent içindeki belki Müslümanlara oranla daha yoğun olan ticarî faaliyetlerinin merkez alındığı anlaşılmaktadır. Şehrin kuruluşu veya kentleşmenin başladığı tarih bu noktada önem kazanmaktadır. Şehrin kuruluşunu, gayrimüslimlerin buraya geliş ve yerleşmeleriyle ilişkilendirenler

⁵ Ordu kazasındaki tahmini nüfus konusunda; 1455'te 36865, 1485'te 28415, 1520'de 54686, 1547'de 71792, 1613 yılında ise 72689 kişi olarak hesaplanmıştı B. Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s.102; Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu*, Ankara 1996, s.18.

⁶ Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Tarihinden İzler*, İstanbul 2000, s.41-42.

⁷ B. Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s.103.

⁸ B. Yediyıldız, *Ordu Tarihinden İzler*, s.74.

XIX. yüzyılın başlarını işaret ederken, müslim halkın etkisine işaret edenler bu tarihi daha da eskiye götürmektedirler⁹.

2- XIX. Yüzyılda Nüfus Gelişimini Etkileyen Hususlar

XIX. yüzyılda Ordu'da nüfus yapısına damgasını vuran temel olayların başında göçün geldiğini söylemeliyiz. Elbette bu asıl nüfus yapısının, tarihi süreçteki demografik gelişimini göz ardı edilmesi anlamına gelmez. Fakat asıl yapıyı etkileyen en önemli kavramın ve olayın "göç" olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. XIX. yüzyıl boyunca Müslümanların ve gayrimüslimlerin sahile ve merkezlere doğru olan göçü, buradan sahil boyunca batıya doğru olan göç, özellikle gayrimüslimlerin Müslümanlardan farklı olarak başka devletlere olan göçü, geri çekilmekte olan Osmanlı topraklarından -Kafkas ve Balkanlardan- Ordu kazasına gelen göç, sonunda gayrimüslimlerin hemen tamamen kazadan göçürülmeleri... Yüzyılın başlarından itibaren başlayan, önceleri yavaş fakat gittikçe hızlanan bir süreçte yaşanan bu göçler, Ordu'nun XIII. yüzyıldan beri devam eden Türkleşme olarak adlandırılacak ana demografik yapısının gelişimindeki en önemli hususu teşkil etmektedir.

Nüfus hareketlerinde etkili olan, şüphesiz birbiriyle doğrudan ilgili iki önemli husus ise; sahillerdeki kentleşme ve ticarileşmedir. Bölgedeki şehir ve kasabaların temeli, oralarda pazar veya panayırlar ikamesi ve cami, medrese, mektep vs. inşası gibi faaliyetler neticesinde XVIII asır veya daha sonraki dönemlerde atılmıştır¹⁰. Ordu kazasında Gayrimüslim nüfusun önce sayı, sonra oran olarak artmaya başlaması XIX. yüzyılın başlarına kadar gitmektedir. Dolayısıyla gayrimüslim nüfusun artışı ile kentleşmenin birbiriyle yakından ilgili olduğu görülmektedir. Ordu'nun, bugünkü yerinde 1780-1790'larda kurulmuş olduğu, 1834'lerde şehrin oldukça gelişmiş olduğu belirtiliyor.

Hiç kuşkusuz Avrupa merkezli ekonomik gelişmeler ve Batı ile yapılan ticaret, başlangıçta halkın bütün kesimlerine eşit şartlar sağlamış olmalıdır. Fakat zamanla, kapitülasyonlar, Batılı tüccarların ilişkilerinde gayrimüslimleri tercih etmeleri gibi sebepler sahil kentlerinde gayrimüslim nüfusa avantaj sağladı. Gayrimüslim nüfusun Anadolu'nun iç kısımlarından

⁹ Vital Cuinet ve Giresun Ermeni Okulu Müdürü Onnik Efendi'nin bu konudaki bilgileri için, İbrahim Dizman, *M. Sıtkı Can'a Armağan*, tarihsiz, s. 97-98; Ordu şehrinin bir Ermeni tarafından kurulduğuna dair X. De Planhol'un iddiaları ve karşı görüşler için bkz. B. Yediyıldız, *Ordu Tarihinden İzler*, s.71.

¹⁰ B. Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s.26-36.

sahillere doğru olan hareketleri, XIX. yüzyılda hızlanmıştı. Sahil kentlerinin hızlı nüfus artışıyla desteklenen bu hareketler Trabzon, Giresun gibi liman kentlerine gelen Rumlar, bu kentlerde serbest girişime ve dış ticarete dayanan çok hızlı bir gelişme gösterdiler. Rum göçmen ve tüccarların hızlı bir şekilde Müslümanların yerini alması, köy ve kasabaların etnik bileşimini değiştirdi. Bu, önceden belirlenmiş bir kolonileşme planının gerçekleştirilmesinden çok, ekonomik fırsatların değerlendirildiği bir süreçti¹¹. Fakat sahil kentleri, gelişen nüfusları, okulları, hastaneleri ile bir kültür ve sanayi şehrine dönüşmeye başlayınca bu hareket bilinçli, kontrollü bir siyasî hareket ve plana dönüştü. Karadeniz’de bu Pontus hareketi olarak ortaya çıkmıştı.

Bu gelişmeleri tamamlayan diğer gelişme Tanzimat ve taşradaki uygulamalardır. Ordu sancağında gayrimüslimlerden bir takım kimselerin aşar memurlarından gördükleri bazı muamelelerden dolayı göçecekleri uyarısında bulunmuşlardı. Durumun araştırılınca gerçekte, bunun kaza ve nahiyelerin sınırlarının ve bağlı oldukları kaza merkezinin değiştirilmesinden doğan bir memnuniyetsizlik olduğu anlaşılmıştı¹². Tanzimat uygulamalarının kazadaki göçler üzerinde, dolayısıyla nüfus yapısındaki etkileri ayrıca araştırılması gereken bir konudur.

3-Ordu Kazasında Müslim, Gayrimüslim Nüfus ve Gelişimi

Osmanlı nüfusunun genel olarak XIX. yüzyılın ilk otuz yılında azaldığı, 1850 yılından itibaren tekrar artmaya başladığı kabul edilir. Gayrimüslim nüfus 1830’lu yıllardan sonra oldukça hızlı -muhtemelen yılda yüzde iki oranında- büyümeye başlamıştı. Müslüman nüfusun ise 1850 yılından sonra artmaya başladığına dair işaretler vardır¹³.

Anadolu nüfusu 1878’den 1911’e kadar yaklaşık yüzde elli büyüdü. Şüphesiz, büyüme bütün guruplar ve bölgeler arasında eşit olarak paylaşılmadı. Genelde Ermeni nüfusu daha yavaş bir oranda ve az miktarda artarken, Rum nüfusu hızlı ancak bir bütün olarak düşünülürse, Hıristiyan nüfusu da Müslüman nüfusu gibi artmıştır. Hızlı nüfus artışını çağdaş bir olgu olarak düşünenlere göre, Anadolu nüfusu, çok hızlı kabul edilebilecek bir oranda artmıştı¹⁴.

Anadolu nüfus yapısı içinde Trabzon vilayetinin yeri biraz farklıydı.

¹¹ K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.87.

¹² BA, A.MKT.MVL, 133/13, 03.10.1861.

¹³ K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.48.

¹⁴ J. McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, s.4.

Trabzonlular 35 yıl ile Anadolu'da en yüksek ortalama ömre sahiptiler. Yıllık ölüm oranı 0,029 doğum oranı ise 0,048'dir. Halkın daha sağlıklı olmasının nedeni, ekonomik faktörler, iklim ve Anadolu'nun diğer bölgelerinden daha gelişmiş tıbbi imkanlardan kaynaklanmaktadır¹⁵. Trabzon vilayeti genelinde toplam nüfusun % 81'ini teşkil eden Müslüman nüfus 1877'den 1914'e kadar geçen 37 yılda Anadolu ortalamasının biraz üzerinde % 65 oranında artmıştı. Bu artış yukarıda ifade edilen uygun iklim ve şartların getirdiği yüksek ortalama yaştan kaynaklanabileceği gibi buna dışarıdan gelen göçlerin ve muhacirlerin iskânının etkisi olduğu da açıktır. Vilayetin genelinde Rum nüfusun artış hızının Müslümanlardan daha fazla olduğu görülmektedir¹⁶. Bu artış sebebiyle 1878'de toplam nüfusun %14'ünü teşkil ederken 1914 yılında bu oran % 17'ye yükselecektir. Rum nüfusunun yaklaşık % 97'lik orandaki bu artışı, yaşam kalitesi, doğum oranı yüksekliği, keza göç olgusuyla ilgilidir ki bu nüfusun dışarı göç verdiği da unutulmamalıdır. Bu göçün önemli bir kısmını iç kesimlerden gelenlerin olduğu anlaşılmaktadır. Ordu kazasındaki nüfus ve bileşenlerine göre artış eğilimleri ise salnameler, 1882-1893 Sayımı ve 1914'te biten nüfus sayımlarından hareketle değerlendirilmiştir.

Ordu Kazasında 1869 salnamesine göre 68298 (erkek nüfusun ikiye çarpılmasıyla elde edilmiştir) kişi vardı. Bunun 53.478'i Müslüman nüfus oluşturuyordu. Müslüman nüfus 1869'dan 1914'e kadar geçen 45 yıllık sürede % 107 oranında büyüyerek 111.421 kişiye yükselmişti. Bu Anadolu ortalamasının üzerinde olan Trabzon vilayetinden de fazladır. (Rakamın yüksekliğinde sürenin/aralığın 8 yıl daha uzunluğu dikkate alınmalıdır, 1882 nüfus sayımından geriye doğru gittikçe nüfus verilerinin hata payının artmasından kaynaklanmış olabilir.) Anadolu ve vilayet ortalamalarının üzerindeki bu yüksek görünen nüfus artışının sebebinin göçler olduğu anlaşılmaktadır.

Ordu Kazasındaki Rum Nüfus 1869'da, yarısına yakını (%49) merkez kazada olmak üzere toplam 9.398 kişidir. Yine 1869'dan 1914'e kadar geçen 45 yılda Ortodoks nüfus % 100 oranında artmış ve 18.505 olmuştu. 1869 tarihinde kazada Rum nüfusun oranı %13.7 iken, 1904 yılında %11.9'a düşmüş, 1914 yılında ise biraz yükselerek % 13 olmuştur.

Genel olarak Trabzon vilayetindeki nüfus istatistiklerinin daha düzenli

¹⁵ J. McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, s. 18.

¹⁶ İstatistiki bilgi açısından Rum nüfus merkezleri Osmanlıların düzenli nüfus istatistiklerine sahip oldukları bölgelerdedir. Sahil şeridi alanlar, Anadolu'da kayıtların en iyi tutulduğu bölgeler olup Rumlar da bu bölgelerde yaşamaktaydılar. J. McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, s.84.

bir şekilde tutulduğu bilinmektedir. Keza Ermenilere ait kayıt ve istatistikler de çok iyi ve düzenli tutulmuştu. Osmanlı istatistiklerinde, 1869'dan 1918'e kadar düzenli bir ivmeyle -bazen de hızla bozulmakta olan Osmanlı-Ermeni ilişkilerine rağmen- Trabzon vilayetindeki Ermeni nüfusunda devamlı ve düzenli bir artış gözlenmektedir¹⁷. Vilayet genelindeki Ermeni nüfusu düzenli ve 1870'den 1914'e kadar geçen 44 yıllık sürede 32.798'den 68.269'a yükselerek, iki katından fazla (% 108 oranında) arttığı görülmektedir. Ordu Kazasında ise bu artış oranı çok daha yüksektir. Hatta guruplar arasında en hızlı artış oranı Ermeni nüfusa aittir. (1869'dan 1914' kadar geçen 45 yılda Ermeni nüfusu 5.422'den 12.349'a iki katından fazla (% 227,7 oranında) artacaktır. Ermeni nüfus artışındaki asıl sebebin yine göçlerden, özellikle Anadolu'nun iç kesimlerinden sahile ve batıya doğru olan nüfus hareketliliğinden kaynaklanmaktadır.

Bu süre içinde kaza genelindeki nüfus oranlarında ise (Ermeni nüfusun azlığı ve Rum nüfusun oran olarak daha az artmasını dengelediği için genel olarak Müslüman ve gayrimüslim oranlarında) fazla bir değişme olmayacaktır. Kazanın toplam nüfusunun % 78'ini Müslümanlar, %13'ünü Ortodokslar, yaklaşık % 8'ini de Ermeniler teşkil edecektir.

Nüfus dağılımı içinde en dikkati çeken hususun özellikle Ermeni nüfusu olmak üzere gayrimüslimlerin Ordu kaza merkezi ve köylerinde toplanmış olmasıdır¹⁸. (1869'da %50,3'ü merkez kazada iken, 1904 yılında bu oran %53,7 olmuştur.) Gayri Müslimlerin ilerleyen yıllarda (1869-1904) tüm kaza içinde merkez kaza ve köylerinde, merkez kaza içinde de köylerden ziyade Ordu şehir merkezinde toplanma eğiliminin arttığı görülmektedir. Bu eğilim sonucunda küçük de olsa Ermeniler lehine Rum nüfus aleyhine olarak bir değişme görülmektedir. Ordu kazasında cemaatler arasında yaşanan gerginliklerin sebeplerinden birisinin şehirde nüfus oranlarındaki değişme ve nüfus mücadelesi olduğu dikkate alınmalıdır. 1869'da merkez kaza ve köylerinde Rum ve Ermeni oranları toplam nüfus içinde % 20,1 ve %10 iken 1904 yılında bu oranlar %18,2 ve %14,4 şeklinde Ermeniler lehine bir değişme gözlemlenmektedir. Ordu merkez kazasında 1869'dan 1904'e kadar geçen 35 yılda Müslüman nüfus % 74,8, Rum nüfus % 63, Ermeni

¹⁷ J. McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, s.56.

¹⁸ Şehir merkezindeki nüfus oranlarına ait bilgiler V. Cuinet ve Onnik Efendi'ye aittir. Cuinet (1891) Üç Rum mahallesinde toplam 682 hanede 3067 Rum, 210 hanede 913 Müslüman, 280 hanede 1703 Ermeni ve 49 hanede 240 Protestan yaşadığını yazmıştı. Onnik Efendi ise 1912 yılında Ordu kasabasında 500 Türk, 500 Ermeni, 1500 Rum evi toplam 15000 nüfus olduğunu yazmıştır. İ. Dizman, *M. Sıtkı Can'a Armağan*, s. 108, 111.

nüfus ise % 116 artmıştı.

Kentleşmeyle beraber oluşan esnaf ve tüccar sınıfının sahillere doğru olan yeni göçleri özendirdiği açıktır. Fakat gayrimüslimlerin temsil ettikleri kentleşme ile birlikte, özellikle milliyetçi, dinî, entelektüel değerler ve batı ülkelerinin fikrî, siyasî hareket ve etkilerine daha açık hale gelmeleriyle sonuçlanıyordu. Kaldı ki bu konuda Osmanlı liman kentleri gerek gayrimüslimler gerekse de Müslümanlar için içerideki merkez ve kentlerden farklı bir yere ve öneme sahiptir. Liman kentleri, kentleşmenin en yoğun olduğu, göçlerin başladığı, bittiği, fikirlerin ve karşı fikir ve tepkilerin yükseldiği yerler olacaktır. Gayrimüslim nüfusun kent veya kent civarında bulunuşu, onların ekonomik, kültürel, sosyal olarak milliyetçi, ayrılıkçı, fikirleri ve bununla ilgili teşkilatlanmaların içinde hatta genelde başında yer almalarını sağlamıştır. En azından bu tür örgütlenmeler şehirli gayrimüslim aydınlar arasında daha yoğun olduğu söylenebilir. Karadeniz’de Ermeni faaliyetlerine sahne olmakla beraber, özellikle “*Pontus meselesi*” olarak çıkacak olan bu hareketlerin yetkililer tarafından takip edilmeye çalışıldığı görülmektedir¹⁹.

4-Bir Nüfus Dinamiği Olarak Ordu Yöresine Yapılan Göçler ve Etkileri

4.1-Gayrimüslim Göçleri

Bölgenin nüfusu ve sosyal yapısı üzerinde etkili olmuş göç hareketleri yalnızca Müslümanları değil gayrimüslimleri de içermektedir. Hatta nüfusa oranı ve yoğunluğu düşünülürse gayrimüslimler için daha geniş ve kapsamlı olduğu söylenebilir. Ordu ve çevresindeki gayrimüslim nüfus, takip edilebildiği 1613 yılına kadar % 3’ün altındayken, XIX. yüzyılın ikinci yarısında %18-21’ler seviyesine gelmesi, bu konuda tabii olmayan bir nüfus artışına işaret etmektedir. XIX. yüzyılda sağlık, güvenlik ve ekonomik şartların iyileşip doğum oranlarının yükselip, ortalama ölüm yaşının arttığı, yani tabii nüfus artışının haricinde bölgedeki nüfus artışının temel sebebinin göçler

¹⁹ 1888 yılında Ordu, Ünye ve Terme’de, Kirkor adlı bir Ermeni rahibin halkla görüşerek müfsid fikirler aşıladığı, rahibin dolaşmasına engel olunması için gerekli tedbirlerin alınması istendiğini görüyoruz. *BA, DH.MKT*, 1515/58, 25.06.1888, Trabzon Vilayetinden Adliye ve Mezahib Nezaretine; *1915 yılında Rus işgaline uğrayan Van’da Rusların Van valiliğine atadıkları Aram Manukyan, 1877 yılında doğmuş, Van dağlarında çete reisi olarka 1908 yılına kadar faaliyet göstermiş, yakalanıp idama mahkum edilmişti. Meşrutiyetin ilanı vesilesiyle kurtulan Aram, meslek değiştirerek öğretmen olmuş, önce Ordu’da öğretmenlik yapmış sonra Ahtamar havalisi okulları genel müdürlüğüne getirilmişti.* Mehmet Kanar, *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri*, 2001, s.297.

olduğu ifade edilmişti.

Ordu merkez ve sahiline doğru olan göç hareketlerini, yalnızca gayrimüslimlere ait bir hareket olarak nitelendirmek eksik ve hatalı bir yaklaşımdır. Gayrimüslim göçleri için belki daha yoğun bir göçten söz edebiliriz. Diğer nokta bu göç sonucu ortaya çıkan yapının Avrupa ticareti, tüccarı ve kapitülasyonlarıyla XIX. yüzyılda zamanla gayrimüslimlere tanıdığı avantajlarıyla onlar lehine bir fark yaratmasıdır. Bunun tabii sonucu arkadan gelenlere yeni fırsatlar yaratması ve sahillere ve merkezlere olan göçü teşvik etmesidir.

XIX. yüzyıla kadar, batı'ya ve sahillere doğru olan gayrimüslim göç hareketinin sebepleri olarak; “*gelişmiş fırsatlara ve daha güvenli olan bölgelere gidiş*”²⁰, “*17. yüzyıl sonrası Osmanlı-İran ticaretinde daha etkili olmaya başlayan Ermenilerin ticaret yolları boyunca yayılışı*”, “*iç kısımlardaki madenlerin kapanmasıyla birlikte gayrimüslimlerin sahillere doğru yönelişi*” veya “*kaynağını da en azından iki asırdan beri nüfus yoğunluğunun büyük olduğu Karadeniz'in güney-doğu sahilleri halkını sahilin daha batı kesimlerindeki, eskiden beri ağaçlı, bataklık ve yarı çöl ve ancak yakın zamanlarda iskan edilen kıyı delta ovalarına doğru iten büyük toprak kolonizasyonu ve göç hareketinin bir parçası*”²¹ şeklinde değerlendirilmelerde bulunulmuştur. Bu harekette ister tek başına isterse hepsi birlikte düşünülün, yukarıdaki veya daha özel sebeplerin bilinmesi ilişkilerin mahiyetini anlamayı kolaylaştıracaktır.

Gayrimüslimlerin yöreye olan göçlerinin on yedinci yüzyıl sonlarından itibaren başladığı, özellikle 19 yüzyılda hızlandığı ifade edilmektedir. Bunlar genellikle şehirlere ya da o zamana kadar boş olan güzlelere yerleşmişlerdir²². “*Ermenilerin Ordu'ya 18. yüzyılın sonlarında, Sivas, Karahisar ve Suşehri bölgelerinden geldikleri, ilkönce Bayramlı ve çevresine birkaç aileden ibaret ufak topluluklar halinde, büyük toprak sahiplerinin yanında yerleşmeye başladıkları ifade edilmektedir. Buradan gelişmekte olan Ordu Bucak kasabasına yerleşmeye başlamışlardı*”. Ermeni kayıtlarında 1850 yıllarında Ordu şehrindeki Ermenilerin 100-120 hane(yaklaşık 1000-1100 nüfus)kadar oldukları belirtilmektedir. Ordu Kasabasında 1852 yılında ilk

²⁰ J. McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, s.106.

²¹ X. De Planhol'un görüşü için; B. Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s. 55

²² B. Yediyıldız, *Ordu Tarihinden İzler*, s.47.

kiliselerini, 1860 yılında da ilkokullarını yaptırmışlardı²³.

Bir sahil kasabası olarak Ordu'ya yapılan göç ve yerleşmeyle ilgili olarak anlatılmakta olan yerel hikayeler de yine XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlının genel görünümüne uygundur. Yani ıslahatlarla merkezi otoriteyi güçlendirmeye çalışan devletin, ayanlarla; ayanların birbirleriyle veya devletle yaptıkları mücadelelerde ortaya çıkan güvenlik, güç ve hakimiyet sağlama amacına yönelik çabalar arasında özellikle Tanzimat devriyle beraber Ermeniler şimdiki Ordu merkeze yerleşmiş veya yerleştirilmişlerdi²⁴.

Kazadaki gayrimüslimlerle ilgili olarak 1837 tarihli “*Nefs-i Ordu ve Bayramlı kazası nahiyelerinin köylerinin muhtar ve reayalarının kocabaşları ve kâhyalarının*” kaydedildiği defter, yöredeki gayrimüslim varlığı hakkında bir fikir vermektedir. Tanzimat döneminin merkezîyetçi yapı oluşturma çabalarının bir göstergesi olan defterde, guruplar halinde yazılan köylerde, Müslümanların muhtar-ı evveli, muhtar-ı sâni ve imamları, gayrimüslimlerin ise kocabaş ve kâhyaları kaydedilmişti. Ermenilerden, Bucak, İhtiyar, Şayib ve Uskara nahiyelerinde toplam 11 yerleşim yerinde 2 kocabaş ve 4 kahya, Rumlardan ise; Merkez, Bucak, Uskara ve Fermude nahiyelerinde 20 yerleşim yerinde 5 kocabaş ve 7 kahya kaydedilmişlerdi²⁵. Yine bu defterden, Rumların Ermenilere göre daha merkeze yakın ve merkezde yerleştikleri anlaşılmaktadır. Fakat yüzyılın ikinci yarısında bu durum Ermeniler lehine olarak değişecektir.

Tanzimat döneminde, gayrimüslimlerin kaza içine ve dışına doğru olan göç hareketlerinin takip edildiğini ve bunun için defter tutulduğunu görüyoruz. Fakat bu takip başlangıçta siyasi bir mahiyetten ziyade, göçler dolayısıyla tahsili güçleşmekte olan cizye vergisinin toplanmasıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir defterde 09.05.1835’den 06.08.1838 tarihine kadar geçen üç yıllık süre zarfında Ordu’nun Ulubey nahyesinden göç etmiş olan Ermenilerin, ayrıldığı köyü, gittiği yer ve düşen cizye sınıfı, (edna, evsat; alâ yoktur), ailedeki büyük küçük tüm erkek çocuklar adları,

²³ 1875’ yılına kadar 350 hanelik küçük bir kasaba olan Ordu’nun, 120 hanesinin Ermeni evi olduğuna dair Onnik Efendi’nin iddialar için bakınız, İ. Dizman, *M. Sıtkı Can’a Armağan*, s. 105; S. Çebi, *Ordu Şehri Hakkında Derlemeler ve Hatıralar*, s.79.

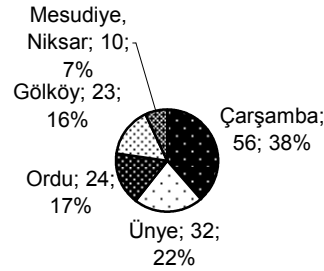
²⁴ Ermeni ve Rumların Ordu kentinde nüfus olarak etkin olmaya başlamaları Trabzon valisi Osman Paşa’nın, yörenin iki ayan ailesinin birbirleriyle ve devletle olan ilişkilerinin sonucunda gelişen olayların sonucunda olduğu anlaşılmaktadır. Ayanlardan Şeyh ve Kadioğulları’nı ortadan kaldıran Osman Paşa, Bayramlı’daki gayrimüslim aileleri getirerek Ermenileri şehrin Boztepe eteklerine, Rumları ise sahil kesimine yerleştirdiği anlatılmaktadır. İ. Dizman, *M. Sıtkı Can’a Armağan*, s. 97-98; Sıtkı Çebi, *Ordu Şehri Hakkında Derlemeler ve Hatıralar*, İstanbul 2000, s.80.

²⁵ *BA, ML.CRD, Nu. 17, 07.08.1837.*

yaşları ve görünüşleriyle beraber kaydedilmişti²⁶. Aileleriyle beraber 147 kişinin kayıtlı olduğu defter, dar bir alana ve üç yıllık kısa bir periyoda ait bilgiler içerse de, göç hareketinin yönü, yoğunluğu hakkında bize bazı fikirler vermektedir. Bu 147 kişiden 56'sı Çarşamba'ya, 32'si Ünye'ye göç etmişti ki sahile ve batıya (tarım ve ticaret merkezlerine) doğru yoğun bir göç olduğu görülmektedir. Yine önemli bir kısmı (24'ü) kaza merkezi olan Ordu'ya, göç edecektir ki bu da ticari merkezlere doğru gidişi güçlendirmektedir. Yalnız 23'ü Gölköy'e, 10'u Mesudiye ve Niksar'a, iki kişi de kaza içinde başka bir köye göçmüşlerdi ki geriye doğru diye nitelendirebileceğimiz bu göç yönünün toplamı % 23'ü geçmemektedir.

Ulubey Nahiyesinden Ermeni Göçü
(1835-1838)

Ordu sancağı kazalarında İslam ve Hıristiyanlardan gayri meskûn bir çok aile olup bunların başkalarının sahip oldukları arazide çalıştıkları, durumu iyileşenlerin emlak ve arazi tedarik ederek ziraatla uğraştıkları belirtilmektedir. Bunların Akköy kazasında bulunanlardan bazılarının yabancı ülkelere veya diğer yerlere gitme düşüncesinde oldukları haberi alınmıştı. (bu olayın diğer bir yorumu ise üst düzeyde daha siyasal bir şekilde yapıldığı anlaşılıyor. O da bura halkının bağlı buldukları merkezin değiştirilmesine kızdıkları için başka ülkeler göç niyetinde buldukları şeklindedir?) Bunun üzerine bölgeye bir memur tayin edilerek durum araştırılmış ve bunların göç edeceklerine dair herhangi bir ipucu vermemişlerse de kendilerinden talep olunan kira bedellerinin yüksekliği, arazi sahipleri tarafından çıkarılan zorluklar ve istenilen yüksek bedeller sebebiyle huzursuz olmuşlar, ayrıca aşar memurlarının ellerinde bulunan ölçüklerin nisabından fazla olduğundan dert yanarak düzeltilmesini istemişlerdi. Bunun üzerine ellerindeki araziler için mutedil kira bedelleri ve nizami ölçülerle ayarlanacak ölçülerle alınacak

²⁶ BA, ML. CRD, Nu. 232.

vergilerin alınması için Ordu Kaymakamı Ali Paşa'ya yazı gönderilmişti.²⁷ Belgede topraksız, sonradan gelen zamanla yerleşen, hem Müslüman hem de gayrimüslim ahaliye işaret edilmektedir. Fakat merkezi idarenin zayıflaması neticesinde XVIII. yüzyıldan itibaren her bölgede olduğu gibi Karadeniz bölgesinde de ayanlar ortaya çıkmış, bölgede siyasi ve idari açıdan hakim duruma gelmişlerdi. Hıristiyan göçmen hareketinin arkasında yatan siyasi gayenin ve bunun uzun vadede ortaya çıkaracağı sonuçların farkında olmayan ayanlar, bu göçmen hareketini kolaylaştırıcı rol oynadılar. Devlet arazilerini göçmenlere icara vererek gelirlerini artırma yolunu tuttular²⁸.

Anadolu'nun iç kesimlerinden gelen bu göç hareketi XIX. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle siyasi merkezli olmak üzere sosyal ve ekonomik sebeplerle Anadolu dışına yönelmişti. Rusya'nın Kafkas politikası sebebiyle bölgedeki Müslümanları Osmanlı ülkelerine doğru gitmeye zorlarken, Karadeniz'deki gayrimüslim unsurları kendi topraklarına olan göçlerini teşvik etmesi, bölgeden gayrimüslim grupların Rusya'ya doğru göçünü hazırlamıştır. Anadolu'dan pek çok Ermeni ve Rum Hıristiyan ailesi yerleşme niyetiyle Kırım'a gitmişti. Seyahatleri sırasında yerel din adamları tarafından basılan ve Rus konsolosu tarafından seyahat evrakı olarak yasallaştırılan belgelerden yararlanıyorlardı. Bununla birlikte birçok göçmen Rum ailesi fikir değiştirip Türkiye'ye geri dönmeye karar vermişti. 1869 yılında Rumlar Sultana hitaben Türkiye'ye geri dönmek konusunda izin ve yardım isteklerini belirten bir mektup göndermişlerdi²⁹.

Gayrimüslimlerin sahillere doğru olan göçleri memnuniyetsizliklere rağmen devam ettiği anlaşılmaktadır³⁰. 1887'de Ordu kazasından 120'den fazla gayrimüslim (44 hane) Rusya'ya göç etmişti. Gidenlerin ekserisi Rusya'da yerleştikleri için bunların bedelat-ı askeriyeleri kefillerinden talep edilmiş, kefilleri de reddetmişlerdi. Yetkililer, bir taraftan verginin takibi ve kaybı önlemeye yönelik bazı tedbirler alırlarken, diğer taraftan bir kaza veya köy halkından toplu göç izinleri için Babıâli'nin bilgi ve müsaadesi olmadan

²⁷ BA, A.MKT.UM, 473/18, 21.05.1861.

²⁸ B. Yediyıldız, *Ordu Tarihinden İzler*, s.63.

²⁹ K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.111.

³⁰ Örneğin 1890 yılında, Gümüşhane'de maden işletmesinde iş bulamamaları ve geçimlerini temin edecek araziye sahip olamamalarından dolayı 2000 Rum reaya hanesinin Rusya'ya hicret ettiği ve pek çoklarının da göç etmek arzusunda bulduklarına dair bkz. Nedim İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya göçler (1877-1900)", *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.6, Samsun 1991, s.131.

pasaport verilmemesi de kararlaştırılmıştı³¹.

Müslim-gayrimüslim ilişkilerinin yanında Ordu'da cemaatlerin birbirleriyle ilişkilerinde de bazı gerilimler yaşanmıştı. Bu konudaki örneklerden birisi Ordu'da Ortodokslarla Protestanlar arasında yaşanan kilise gerginliğidir. Ordu'da Protestanların misyonerlik faaliyetlerinin ne zaman başladığını bilemiyoruz. Fakat ilk defa 1872 yılında nüfus ayırımı ve mezarlık tahsisi için yetkililere başvurmuşlardı³². Nüfus verilerine bakıldığında, vilayet genelinde çok az oldukları fakat en hızlı artan cemaat oldukları görülmektedir. Ordu'daki Protestanlar 1893 yılında biten nüfus sayımında 288, 1904 Trabzon vilayet salnamesinde 520, 1914 nüfus sayımında ise 1211 kişi olarak görünmektedir.

Protestanlığı seçenler ilişkileri açısından koptukları cemaatle yan yana yaşamaya devam ediyorlardı. Fakat sosyal ve dinî ilişkilerin yara aldığı açıktır. Bu ilişkilerin bozulması Ordu ölçeğinde olduğu gibi nispeten küçük merkezlerde yaşanan cemaatler arası gerilim veya problemleri artırmış görünmektedir. Genelde Ermeniler üzerinde yapılan propaganda sonucu Ermenilerin mezhep ve cemaat birliğini bozan bu faaliyetler Ortodoksları da hedef almış veya etkilemişti. Protestanların gelişi ve artışı, cemaatler arası dengeleri ve Osmanlının klasik cemaat yapısını etkileyen yeni bir durumdu. Bu yeni durumu Cemaatlerin dini endişeleri yanında, Osmanlı yetkililerinin de var olan mevcut düzeni tehdit eden yeni bir durum olarak algıladıkları düşünülebilir. Çünkü yerel idare ve yetkililerin Protestanlar meselesinde Rumlardan yana bir tavır aldıklarına dair işaretler vardır.

Trabzon vilayeti dâhilinde Protestan faaliyetlerinin en canlı olduğu yerlerden birisinin Ordu olduğu anlaşılmaktadır. Trabzon İngiliz konsolos yardımcısı Alfred Biliotti, Ordu'daki Protestanların faaliyetleriyle yakından ilgiliydi ve İngiliz elçiliğine durumları ve faaliyetleri hakkında bilgi vermişti. Biliotti Nisan 1881'de yazdığı mektupta, Ordu'daki Protestanların sorunlarını önce gayri resmi bir şekilde, sonra da bir tavrile resmen,

³¹ Gelir kaybı üzerine hazine, yabancı ülkelere, ticaret veya ziyaret için gideceklere kuralı dairesinde izin verilmesini, fakat bir kazadan bu kadar hane halkının gitmesinin bunların bir daha dönmeyeceklerine işaret ettiğini, bundan sonra gideceklere vergi borcu olmadığına dair vergi dairelerinden tasdik ettirdikten sonra izin verilmesi, ve kefillerinden gidenlerin olmadıkları süre zarfındaki vergilerinin ödeneceğine dair garanti alınmasını önermişti. Fakat bunun hukuki ve diğer bir çok problemlere sebep olacağı için onun yerine Osmanlı Devleti'nden kesin bir şekilde ayrılan, hicret edecekler için vergileri dolayısıyla ilişkileri oldukları hususlar için vekil vasıtasıyla idare olunacak emlakı olduğu halde vekili işleyecek ve vergilerini ödeyeceğine dair taahhüt etmedikçe pasaport verilmemesi kararlaştırılmıştı. *BA, DH. MKT*, 1391/26, 10.01.1887.

³² *BA, Trabzon Vilayet Gelen Giden Defterleri(TVGG)*, Nu. 190, s. , 27.04.1872.

Trabzon valisi Sırrı Paşa'ya ifade ettiğini bildirmişti. Ordu'daki Protestanların, kiliselerinin ayrılma işlemlerinin devam ettiği yaklaşık bir aylık geçiş dönemi sırasında, Rumların kötü ve kaba davranışlarına ve baskılarına maruz kaldığını, yerel otoritelerin, kilise ve okulları kapanma tehlikesi altında kalan Protestanları koruyamadıklarını, kaza kaymakamının Vilayet tarafından gönderilen emirlere rağmen fazla bir şey yapmadığından şikayet etmişti³³. Ordu'daki Protestanların durumuna müdahale eden yalnızca İngilizler değildi. Protestanların hâmilliğini üstlenen diğer devlet olan Amerikan konsolosluğu da Trabzon valiliğine bir takrir vermişti. Konsolosların 19 Nisandaki resmi takrirleri üzerine Vali Sırrı Paşa, bu konuya konsolosların müdahalesini yersiz bulmuş, fakat konuyla ilgili olarak Ordu kaymakamlığına gerekli telgrafların çekildiğini beyan etmişti³⁴.

Anadolu'da 1893 Ermeni olayları, yalnızca hadiselerin yoğun bir şekilde cereyan ettiği yerleri değil, Ermenilerin yaşadığı alanları da doğrudan veya dolaylı olarak etkilemişti. Olayların merkezinden uzaklaştıkça farklı biçim aldığı, daha yumuşadığı, tepkilerin biçim değiştirdiği anlaşılmaktadır. Merkezde bu açık bir isyan, ayaklanma denemesi, olarak görünürken Ermeni nüfusun ve etkilerinin nispeten daha az olduğu vilayetlerde bu olaylar ve karşı tepkilerin farklı biçimlerde olmuştur. 1881 yılında Rum ve Protestanlar arasında yaşanan gergin ilişkilerin, 1894 yılında yeniden ve belki daha keskin olarak ortaya çıktığını görmekteyiz. Ordu'da olduğu gibi doğrudan Ermenilere karşı değil fakat özellikle onlarla ilgili olduğu için Protestanlara karşı gösterilen tepkilerin, aslında Ermeni olaylarına karşı gösterilen tepkiler olabileceği akla gelmektedir. Ordu kazasında yaşanan boyutu kilise anlaşmazlığı şeklindedir. En azından bu kilise meselesinin Ordu'daki cemaatler arası gerginliği artırdığı açıktır.

Ordu'da, daha önce de yaşanmış olan Ortodoks-Protestan problemini bu sefer daha da keskin olarak yeniden gündeme getiren olayın, Protestanların Ortodoks Rumlar arasında yaptıkları çalışmalar olduğu anlaşılmak-

³³ Ordu'daki Protestanlar, Trabzon Protestan Ermenilerinin reisi aracılığıyla İngiliz ve Amerikan konsolosluklarına ulaşmışlardı. Protestanlar kiliseye giderken Rumların sözlü, taşlı saldırılarına, silahlı tehditlerine maruz kaldıklarını, başta Fidangouoglou Andrea, oğlu Nicola, Hadji Gorgon, Hatchika ve diğer bazı Rumların son pazar günü yapmış olduğu saldırılardan sonra kilise ve okullarına gidemediklerini belirtmişlerdi. Dahası resmen şikayet etmelerine rağmen mahalli yetkililerin mahkeme yerine işi nasihatle geçıştirdiklerinden şikayetçiydiler. Konsolos, Protestanların korunması ve failerin cezalandırılması için Trabzon Valisi Sırrı Paşa'dan duruma müdahale etmesini, telgraf emri göndermesini talep etmişti. Bilal Şimşir, *British Documents on Otoman Armenians*, Ankara 1989, Volume 2, s. 244-245.

³⁴ B. Şimşir, *British Documents on Otoman Armenians*, Volume 2, s. 245-246.

tadır. Zamanla sayılarının artması sebebiyle Ordu'da Rum Protestanların, kiliseleri inşa edilinceye kadar Ermeni Protestanlara mahsus kilisede ibadet etmelerine engel olunmamasını istedikleri görülmektedir³⁵.

Ordu kazasında Rum Protestan cemaati reisi Pandelidi'nin ev olarak kullandığı hanenin aynı zamanda okul ve ayin için kullanılmasına izin verilmesi için, cemaatin vekili Agob Boyacıyan Efendi tarafından bir takrir verilmişti. Fakat bu hanenin Ortodoks kilisesinin hemen yanında olması sebebiyle Rumlar tarafından zorluk çıkarılmaktaydı³⁶. İki cemaat arasında anlaşma sağlanamadığından mesele hükümete havale edilmişti. Bunun üzerine Protestanlar için Rum kilisesinden uzakta uygun bir yer bulunması kararlaştırılmıştı. Protestanlar, resmi muameleleri yapıncaya kadar bu hanenin geçici olarak ayin ve tedris için kullanılması için izin verilmesini istemişlerdi. Osmanlı yetkilileri kesin kararı, bekleterek (Meclis-i Mahsus Vükela kararıyla Adliye ve Mezahib Nezaretine yazılmamıştı) bu isteği Rum papazlara ve bazı muteber kişilere duyurmuştu. Fakat Rumlar tarafından yine reddedilmişti. Rumların Protestanları taciz etmeleri üzerine, bu tür hareketlere meydan verilmemesi Rum patrikliğine tebliğ edilmişti. Fakat bu sefer de Ordu kazasının Rum ahali kilise ve bir okullarını kapatıp anahtarlarını mahalli hükümete teslim ettiklerini Vilayete bildirmişlerdi³⁷.

Protestanların mabet ve okul olarak kullanmaya çalıştıkları Pandelidi'nin hanesine tecavüzlerinin arkası alınamamıştı. Pandelidi efendinin binayı Protestan cemaatine terk etmesi Rumların karşı çıkması sebebiyle mümkün olamamaktaydı. Satışını da kendisi kabul etmiyordu. Mahalli yetkililer iki cemaat arasında sıkışmış kalmıştı.³⁸

³⁵ BA, TVGG, Nu. 192, s. 55 , 10.01.1895.

³⁶ Bu konuda yalnızca Ordu'da değil, başka yerlerdeki ruhsatsız ibadethane ve Kilislerin de üzerine gidildiği anlaşılıyor. Keza Fatsa'nın Rum mahallesinde Lamriyani oğlu Konstantin'in hane olarak inşa ettiği binasının üst katını gizli olarak Protestan ibadathanesi, alt katını da erkek ve kızlar için okul olarak kullandıkları Ortodoks Rumlar tarafından yetkililere şikayet edilmişti. Resmi izin olmaksızın evlerin, okul ve kilise haline dönüştürülmesi yasaktı. Bunların tekrar eski amacına uygun olacak şekilde kullanılmasının sağlanması istenmişti. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, C.19, İstanbul 1989, s.167; Trabzon vilayetinin 20.05.1894 tarihli tahrirati; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, C.19, s.167.

³⁷ Anlaşmazlık, padişaha kadar yansımıştı. Anlaşmazlığın halli için Protestanların hangi milletten olduklarının araştırılarak bildirilmesi istenmişti . BA, İrade-i Hususiye, 1311.2.3/8. 07.06.1894; BA, TVGG, Nu. 192, s. 55 , 10.01.1895.

³⁸ Hatta, yaz başı olduğu ve Ordu halkı Çambaşı'na çıkmakta oldukları için mesele biraz durulmuş ve yetkililer biraz rahat nefes almıştı. Fakat yaz dönüşüne problemin çözülmesi gerektiği, Protestanların şimdilik kürsü etrafında dolaşmalarının, Rumların da haneye herhangi bir tecavüzde bulunmalarına engel olunması istenmişti BA, TVGG, Nu. 192, s. 55 , 10.01.1895.

Protestanların, geçici olarak Protestan Ermenilere mahsus kilisede ayin yapmalarına müdahale edilmemesi kaymakamlığa bildirilmişti. Pandelidi'nin hanesinin Rum Protestanları için mabet yapılması hususunda ise iki cemaat arasında niza ve fesad yaratacağından, başka bir hanenin kullanılması mahalline yazılmış ise de cemaatlerin liderleri Rum Pandelidi ile Rum Papaz Samvil tarafından zorluk çıkarılmaktaydı³⁹.

Merkezi hükümetin araya girerek anlaşmazlığın halli için çaba gösterdiği ve Ordu'daki Protestanlar için mabet yapılmak üzere Rum hanelerine uzak ve uygun bir yerde başka bir arsa seçilmişti. Hatta Rum ahali ve Ordu Metropolit vekili gönderdikleri telgrafla merkezi hükümete teşekkür etmişlerdi. Fakat cemaatler arasındaki ilişkilerin basit bir yer meselesinden daha derin olduğu, hele Ordu gibi küçük bir kasabada aralarındaki ilişkileri mesafe ayrımlarıyla belirlemenin mümkün olamayacağı açıktır. Çünkü anlaşmazlık çözülememiş şikayetler yine devam etmişti. Çabalara rağmen meseleyi bir türlü halledemeyen Osmanlı yetkilileri, şikayet ve memnuniyetsizliklerin kötü niyetli olarak işi daha da zorlaştırmak amaçlı olduğunu, dikkat edilmesini ve ilgili kişilerin uyarılmasını istemişti⁴⁰.

Problemi halletmek için merkezi hükümet Ordu'ya bir yetkili göndermişti. Yapılan çalışmalar sonucu anlaşmazlığın çözüldüğü fakat bu işte dahili ve tahriki görülen Metropolit vekilinin yeniden Ordu'ya iadesinin doğru olamayacağı ve yerine bir başkasının tayini için patrikhaneye yazı yazılması istenmişti⁴¹.

Merkezin meselenin çözüldüğüne dair iyimser tavrının Ordu gayrimüslimleri arasında pek geçerli olduğunu söylemeyiz. Cemaatler arasındaki gerginlik iyice artmış ve Protestan Okulu, Rum kadınlar ve çocuklar tarafından saldırıya uğramış taşa tutulmuş, yıkılmıştı. Merkezi yetkililer kadın ve çocukların tutuklanmasının doğru olmayacağını, valinin gürültüsüz bir şekilde işi güzellikle halletmesini istemişti⁴².

Mektebin tahribinde bulunan bazı Rumlar ve kadınlardan beşi tutuksuz olarak sorgulanmışlardı. Bunlar suçlarını itiraf ettikleri gibi, bu olayla ilgili olarak hiç kimsenin tahriki olmadığı, kendilerinin yaptıklarını, yeniden inşasına başlanırsa yine hücum edip yıkacaklarını beyan etmişlerdi. Protestanlar için yapılmaya başlanan mabet ve mektebin, binanın oradan kaldırılması için patrikhaneye "*irade buyurulmasına kadar*" süreceğini belirtmişlerdi. Olaya

³⁹ BA, TVGG, Nu. 188, s. 79, 12.01.1895. Şifre Telgraf.

⁴⁰ BA, TVGG, Nu. 188, s. 79, 19.02.1895. Şifre Telgraf.

⁴¹ BA, TVGG, Nu. 188, s.79, 09. 03. 1895.

⁴² BA, TVGG, Nu. 188, s. 79, 05.03.1895.

karışanlar adliyeye teslim edilmişti, yetkililer, binaya hücum edip yakanların ve bunu tahrik edenlerin, tabi oldukları Tokat Metropolidi aracılığıyla uyarılmasını istemişlerdi⁴³. Merkezi yönetimin tarafsız kalma isteğine karşılık, yerel yönetimin de bu meselede taraf olduğuna dair bilgi alınmış olmalı ki bu işte dahilleri olan Belediye reisiyle Rumlardan bir kaçının, vilayet merkezine çağrılarak “*tenbihat-ı şedidede bulunulması*” istenmişti⁴⁴. Protestanların mabet ve mekteplerinin inşasına mani olanlardan daha ziyade Ordu’da bulunan Marhassa vekilinin daha fazla zararı olduğu ve fesadı olduğuna dair şikayetler gidiyordu⁴⁵.

Bir taraftan yerel idare diğer taraftan merkezi hükümetin çabalarına rağmen halledilemeyen anlaşmazlığa, hamisi oldukları cemaatleri destekleyen sefaretlerin karışması işi iyice zorlaştırmıştı. Osmanlı yetkilileri, yerel idareden gelen “*kadınlar tarafından tecavüz ve teaddi vukubulmakta*” sözünün “*sefaretlerin itiraz ve ihtarlarını defe kâfi olmadığını*”, Protestanların, dini vazifelerini yapmalarına engel olanların durdurulması gerektiğini Trabzon vilayetine bildirmişti⁴⁶. Rum kadınların göstermiş oldukları zorlukları önlemek için gerekirse Orduya giderek her türlü tedbirin alınması istenmişti⁴⁷.

Rumların, 1893 sonrası Ermenilerin girişmiş olduğu ayaklanma denemesi karşısında onlara karşı yükselen tepkilerden faydalanmaya çalıştıkları, Ermenilerle ilgili kovuşturmayla uğrayan kilise ve okullar şeklinde ortaya çıkan tepkilerini Müslüman yetkililerle beraber gösterdikleri anlaşılmaktadır. Ermenilere karşı tepkilerin durulduğu, muhtemelen Protestanlarla ilgili anlaşmazlığın halledildiği, en azından Protestanlara karşı Rumların gösterdikleri tepkilerin dindirildiği, Ordu kazası Ermenilerinden gönderilen 10

⁴³ BA, TVGG, Nu. 188, 28.5.1895, Şifre Telgraf.

⁴⁴ Protestanların kilise ve okullarının inşasına engel olanların halktan çok, Orduda bulunan Marhassa vekili olduğu ve bu problemin devamında etkili olduğuna dair şikayetler gitmişti. Yerel idare bunların mektep ve kiliselerini, Elmalık mahallesinde seçilen arsa üzerinde yapılması gerektiğini bildirmişti. BA, TVGG, 188, s. 33/67, 15.5.1895. Telgraf; BA, TVGG, Nu. 188, 20.06.1895. Tahrirat.

⁴⁵ BA, TVGG, Nu. 188, 16.05.1895. Şifre Telgraf; BA, TVGG, Nu. 188, 21.05.1895. Ordu Kaymakamlığından Şifre Telgraf.

⁴⁶ BA, TVGG, Nu. 188, s.61, 13.07.1895; “...Ortodokslar bu binayı çekemediler. İki mezhep arasında bu olay büyüdü ve bağlı bulunduğu Trabzon vilayetine aksetti. Bunun üzerine Vali Kadri Bey Rumların ileri gelenlerinden Hacı Kakulidis, Hacı Gorgor... gibi tanınmış kimseleri, gönderdiği Rüşumat vapuru ile Trabzon’a celbetti ve neticede bu bina belediyeye devredildi. Buna karşılık Protestanlara başka bir yer gösterildi. Burada Protestanların bir okul, bir kilise ve bir de öğretmenevi vardı...”. İ. Dizman, M. Sıtkı Can’a Armağan, s. 110 dp.99.

⁴⁷ BA, TVGG, Nu. 192, s.79, 05.08.1895.

imzalı bir teşekkür telgrafından anlaşılmaktadır⁴⁸. Fakat cemaatler arası gerginlikler ve anlaşmazlıklar, hamiliklerini üstlenmiş olan, bunları destekleyen konsolos ve elçiliklerin müdahaleleri, Osmanlı yerel ve merkezi idaresini uğraştırmış, meşgul etmişti.

Ermeni kadınların Rusya'ya göç etmiş olan kocalarının dönmelerine ya da kendilerinin de gitmesine izin verilmesi için Sadarete yazmış oldukları mektup, Ordu yöresinden Rusya'ya yapılan Ermeni göçlerini özetlemekte ve bu göç hareketlerini, maruz kalanlar açısından anlamak için bize oldukça yardımcı olmaktadır. Ordu merkez ve köylerinde yaşayan babaları, eşleri veya çocukları Rusya'ya gitmiş olan Ermeni kadınlardan 38 imzalı bu mektup; satır aralarında işaret ettiği sosyal problemleri, sıkıntılarının dile getirilişi devlet karşısında duruşları açısından, Türk kadınlarından (hem sorunlar hem de dile getiriş üslubu açısından) bu gün de pek farklı olmayan bir üslupla yazılmıştır⁴⁹.

“...aşağıda imzaları olan cariyeleri Trabzon vilayetine bağlı Ordu kasabası ve civarında muhtelif köylerde meskun gürüh-ı ziraatdeniz. Babalarımız, biraderlerimiz, zevçlerimiz memleketimizde emr-i idare ve maişetçe gördükleri ızdırab ve müşkülât üzerine onbeş seneden beridir Rusya'ya gidip orada tütün vesair ziraat yahud birer tarik-i ticaret ile çalışarak bir iki sene zarfında kazandıkları birer mikdar mebaliğ ile yine hanelerine dönerek evvela birikmiş olan vergi borçlarımızı kapatmak, ikinci olarak cariyelerince zaruri ihtiyaçlarını görüb gözetmek ile saye-i...padişahide herkes halimizce hamd olsun yaşayub gece ve gündüz duadan gerüye durmuyorduk. İşte maruz-ı vechle dört beş sene önce yine Rusya'ya gitmiş babalarımız, biraderlerimiz ve zevçlerimizin dönüşleri hikmet-i hükümet üzere taht-ı memnuiyyete alındıktan sonra orada kaldılar ki, bu müddet zarfında bunlar seneden seneye çoluk çocuklarını unudub para göndermiyorlar. Malum buyrulacağı vech üzere Ordu kazamız ahalişi ötedenberü kendü ab ü 'âlem ve daire-i namus ve iffetde yaşadığı gibi mügayir-i rıza-yı... padişahi olarak hiçbir suretle lekelenmemiştir ki Rusya'da kalmış adamlarımız da bu meyandadır. 'Gözden uzak olan gönülden de uzak olur' darb-ı meselince

⁴⁸ BA, TVGG, Nu. 188, 02.01.1896.

⁴⁹ BA, A.MKT.MHM, 709/37, 20.03.1902.

malum-ı devletleri buyurulacağı vechle Rusya'daki ma'nen serbestiyetden esasen insanı kendüsüne celb eylediği mamafih memnuiyyet mevzuu adamlarımız kendilerine bir ser-rişte addeyledikleri hasebiyle biçare ve bî-kes kalmış analarının zevçlerinin ve bir takım masum çocuklarının fevt-i yevmiyelerine mahsus kazandıkları paraları turuk-ı gayri layikada sarf ederek gündün güne cariyelerini unudub değil para hatta mektub bile göndermeyerek kat'-ı alâka eylediler. Şu halde tohumsuz kalarak ziraatden mahrumiyetle kap ve kazana varınca satub, yedik, içdik. Fakat bundan böyle satılacak bir nesnemiz kalmadığından sûzişli ağlayışlarını kesmek için çocuklarımızın ellerine verecek bir dilim nân-ı aziz bulamıyoruz. Diğer taraftan bedelat-ı askeriye ve sair divan-ı miriyemiz tediyesinden tabii aciz kalarak seneden seneye müterekkimen bakayada kalıyor... ser-be-zemin tekrar tekrar hakpay-i sami-i cenab-ı devletlerine kapanarak maruz-ı ahval pürmelal-i umumiyezden irade-i azade ile ihya ve çerağ buyurulmak üzere Rusya'da kalmış babalarımız, biraderlerimiz, zevçlerimizi alıp birlikte yine karyelerimizde ubudiyet etmek için cariyelerine Rusya'ya güdüp gelmek yahud Rusya'da mukim Devlet-i Aliyye şehbenderhaneleri vasıtasıyla bunların bu tarafa sevk etmek cihetlerden birisine müsaade ve irade buyurulmasını veliyyülnimet bî-minnet padişah fukara ve tebeaperver efendimiz hazretlerinin başı için olsun ağlayarak arz ve istirhamına cesaret olunur..."

Elbette ki mektubu yazanlar açısından bu isteklerin dile getirilişi sosyal, ekonomik problemleriyle, çektikleri sıkıntılarla adeta günümüz Karadeniz kadınlarının dertlerine ait bir kesit sunmaktadır. Fakat göç edenler, gittikleri yerlerdeki örgütlenmeleri, taşıdıkları veya buradan aldıkları fikirler sebebiyle, geri döndüklerinde devletin durduğu yer ve yaratacağı sonuçları açısından tehlikeli görülmüşlerdi. Ne olursa olsun bağlantıları dışarıda olan bütün hareket ve isteklerin masum olmadığı, en azından kalmadığı söylenebilir. Ülke dışına çıkan, milliyetçi, bağımsız devlet fikirleriyle örgütlenen veya örgütlendirilen, gittikçe siyasileşen, politize olan hareketlerini, ülke dışından yöneten ve yönlendiren Ermenilerin, hele ki II. Abdülhamid'in sıkı denetim ve kontrol arayışları içerisinde, yalvarışlarla dolu bu dilekçenin etki etmesi veya anlam bulması elbette zordu. Nitekim karar, Rusya'dan gelecek Ermenilerin Osmanlıya kabullerinin yasaklandığı,

bunların geri dönemeyecekleri, bu sebeple Osmanlı tabiiyetinden düşürülüp bir daha dönmek üzere kadınların velilerinin yanlarına gitmesine izin verilebileceği (verilmesi gerektiği) şeklinde olacaktır. Fakat bu kadar kadının birden tabiiyetten düşürülüp göç etmelerine izin verilmesinin dikkati çekeceği ve problem yaratabileceğini gören yetkililer, kadınların toptan değil, bölümler halinde göçlerine izin verilebileceğini ifade etmişlerdi⁵⁰.

Ordu ve çevresinden batıya doğru gayrimüslim göçü devam etmişti⁵¹. Karakiraz maa Musa Karık köyünde yaşayan Ermenilerden 24 imzalı bir dilekçede “*köyde arazileri olmadığı için zor şartlarda yaşadıkları, buna artık tahammülleri kalmadığı*” gibi ekonomik kaygı ve gerekçelerle, boş yerler olduğunu duydukları Sinop ve çevresinden ve kendilerine nüfusları adedinde yer gösterilerek iskân edilmek istediklerini bildirmişlerdi. Fakat Kastamonu vilayeti Sinop ve çevresinde yer olmadığını bildirmiş, teklifleri reddedilmişti⁵².

Muhacirlerin iskânı için dağıtılan topraklar arasında gayrimüslimlerin bıraktıkları ve boşalttıkları araziler de vardı. Fakat uzun yıllar sonra da olsa geri dönmek isteyen veya bıraktıkları arazilerin bedellerini almak isteyenler çıkabiliyordu. Bu geri dönüşün arkasında siyasi teşvik ve propagandaların olduğu söylenebilir. 1913 yılında, Taşbaşı Orta mahallesinden olan Berberoğlu Artin, Delikkaya köyündeki arazisinin Batum göçmenlerine verilmiş olduğunu ifade ederek bedelin veya iadesini istemişti⁵³. Yapılan tahkikatta gerçekten tapulu arazisinin muhacirlere tahsis edildiği ortaya çıkmıştı. Rusya’da yaşadığı için arazilerinin tahsisinden haberdar olmadığını ifade eden Berberoğlu Artin, 1886 yılında tahsis edilmiş olan arazilerin üzerinden yirmiyedi yıl geçtikten sonra başvurmuştu. Yetkililer uzun yıllar muhacirlerin tasarrufunda kalmış ve imar edilmiş olan toprakların iadesinin artık mümkün olamayacağını, kabul ettiği takdirde bu arazilerinin yerine kendisine boş arazi verilmesini, kabul etmediği takdirde bedelinin ödenmesini kararlaştırılmıştı⁵⁴.

4.2-Müslüman Göçleri

Osmanlı devletinde XIX. yüzyılda ortaya çıkan Müslim-gayrimüslim

⁵⁰ BA, A.MKT.MHM, 709/37, 26.05.1902, Dahiliye ve Hariciye Nezareti Tezkereleri.

⁵¹ Ordu Kazasından Rum cemaatinden 21 hanenin Düzce kazasında Büyükpınar adlı yere göçleri ve burada bir kilise inşası için izin istedikleri görülmektedir. BA, İrade Adliye ve Mezahib, 12, 02.02.1896.

⁵² BA, DH. İD, 85/16, 10.05.1911.

⁵³ BA, DH. İD, 160-1/29, 23.02.1913.

⁵⁴ BA, DH. İD, 160-1/29, 25.02.1913, Şuray-ı Devlet Mülkiye ve Maarif Dairesi.

ikiliğinin siyasî bir yön kazanmasında göçlerin oldukça önemli etkisi olmuştur. Yerlerinden sökülüp atılan göçmenler, başlarına bu felaketin Çerkez, Tatar, Abaza v.s oldukları için değil, Müslüman oldukları için geldiğini biliyorlardı. Göçler, Osmanlı devletinde Müslümanların sayısını çok artırdığı gibi, Çerkes, Boşnak, Giritli gibi dar çerçeveli yerel kimliklerin üstünde ve tarihi İslam ve cemaat kimliğinin ötesinde, çok daha geniş modern siyasi anlamı “*milli*” bir Osmanlı-Müslüman kimliği ve benliğinin doğmasına yol açmıştır. Bu göçmenler ve yerli halk Osmanlı hukuk kültürünü paylaştıkları için kaynaşmaları kolay olmuştur⁵⁵.

Anadolu'nun kuzeydoğu bölümü XIX. yüzyılın ikinci yarısında büyük çaplı bir etnik değişimden geçti. Çeşitli Kafkas toplulukları 1853 yılından sonra Anadolu'ya göç etmeye başladılar. 1878 yılından sonra Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya verilmesinden sonra Dağıstanlılar, Çeçenler, Gürcüler, Lazlar ve bir kısmı Türk kökenli ancak çoğu Kafkas soyundan gelen başka pek çok Müslüman topluluk yerleşmek üzere Anadolu'ya geldi⁵⁶. 1870 Tarihli Trabzon vilayet salnamesinde Kafkasya'dan göç edenlerle ilgili olarak nüfus verilerine rastlanmaya başlıyor. Fatsa ve Ünye'de Çerkezlerden 442 hane ve 1474 erkek nüfusun yerleştirildiği görülmektedir. Ordu Kazası dahilinde ise aynı tarihte yalnızca Perşembe nahiyesinde 10 hane ve 50 erkek nüfus görünmektedir. 1875 Tarihli Salnamede ise Ordu merkez kazasına 30 hane ve 150 erkek nüfusluk bir göçmen grubu daha yerleştirilmişti⁵⁷.

Ordu yöresine asıl büyük göçler 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi sonrası geldi. Aslında kaza normal şartlar altında bile dışarı göç veren bir bölgeydi. Aslında Ruslar Kafkasya'dan gelen göçlerin “*kendi sınırlarından hayli uzağa, Erzincan, Tokat, Amasya ve Samsun*” hattının gerisine yerleştirilmesini istemişlerdi⁵⁸. Fakat muhacirlerin uzun yola dayanamamaları, ileride sınırlarda yapılacak değişimlerde geri dönme veya döndürülme kaygısı v.b sebeplerle muhacirler Anadolu'nun kuzey başta olmak üzere çok geniş bir coğrafyasına yerleştirildiler. Bir taraftan bölgeye göçmenler yerleştirilirken diğer taraftan hem göçmenlerden hem de yerli halktan başka bölgelere veya ülkelere göç devam etmekteydi. Özellikle hem Müslüman hem de gayrimüslim kesimler için göçün ana yönü batıydı.

Göçlerin iskan edildikleri alanlar, tarıma uygun boş alanlar Ordu coğ-

⁵⁵ K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.22.

⁵⁶ K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.98.

⁵⁷ 1870 Tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi, s. 88,89; 1875 Tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi, 99-100.

⁵⁸ K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s113.

rafyası için Merkez ve merkeze yakın olan alanlardı. Bu alanların bir diğer özelliği yine Ordu kazası için gayri Müslimlerin nispeten daha yoğun oldukları bölgelerdi. Dolayısıyla gayrimüslim göçleriyle onların boşalttıkları alanlar da göçmenlerle doldurulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Ordu kazasına Batum ve çevresinden (Çürüksu) gelen muhacirler, 1886 yılında 1034 hanede 4254 nüfusun kesin iskânları yapılmıştı. Bu iskânların büyük kısmı merkez kaza ve Perşembe nahiyesine olmuştu. İskân edilerek kurulan köy ve mahallelerde ihtiyaca göre cami, mescid, mektep ve medrese binaları inşa edilmişti⁵⁹.

Ordu ve yöresinde Müslüman nüfusun artışı, bu yöreye yerleştirilen muhacirlerle birlikte, gayrimüslim nüfus artış oranını ancak yakalayabilmişti. Dolayısıyla muhacir göçlerinin ve iskânın bölgedeki nüfus dengelemini, en azından, koruyan bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Hiç kuşkusuz milletleşme sürecinde göçmenlerle yerli halk arasındaki ilişkiler kolay olmadı. Başlangıçta ortaya çıkan uyum problemleri, ekonomik sıkıntılar, sosyal ve kültürel farklılıklar bu bütünleşmeyi güçleştiriyordu. Devletin göçmenlerin ekonomik, sosyal problemlerinin uğraşması yanında onların yerli halkla birlikteliğini sağlayacak tedbirler alma gibi farklı problemlerle uğraşmak zorunda kaldığı da açıktır. Bunu yükselen Hıristiyan mezalimi tepkileri ve milliyetçiliğe doğru giden ortak duygularda bulunduğu söylenebilir.

1877-1900 yılları arasında Anadolu'ya gelen göçmenlerin iskân edilebilmesi için sürekli arazi üretmek gerekliydi. Gelen göçmenlere miriye ait boş araziler, vakıf toprakları, atıl durumdaki askeri bölgeler, meralar, miri çiftlik arazileri ve korular göçmenlere tahsis edilmişti. Göçmenlerin ihtiyaçları karşılanamayınca, tarıma ve iskâna elverişli olmayan yerlerin yerleşime açıldığını görüyoruz. Ayrıca Rusya'ya göç eden tebaanın terk ettiği toprakların da göçmenlere dağıtılması yoluna gidilmişti. Ancak atıl durumda bulunan toprakların bir kısmının mütegalibenin elinde olması iskân faaliyetlerini aksatıyordu. Zira bu gibi yerleri tasarrufunda bulundurmamak isteyen mütegalibe, yerli ahaliyi göçmenlerin üzerine saldırmakta ve iskân bölgelerindeki huzur ve asayişin bozulmasına sebep olmaktadır⁶⁰.

Batum göçmenlerinden olan ve 1879 tarihinde 96 hanede 485 kişi olarak gelen 'Osmanlı toprağında din-i mübin ile müşerref olmak üzere'

⁵⁹ N. İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", s.112; BA, DH. İD, 79/703, 01.07.1886 Tarihli Defter ve 24.11.1886, tarihli irade. V. Cuinet, göçmen sayısını 8000 olarak ifade etmişti. İ. Dizman, M. Sıtkı Can'a Armağan, s. 109.

⁶⁰ N. İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya göçler (1877-1900)", s.121-122.

Bolaman nahiyesinin Hasancık karyesinde iskân ettirilen ve 6000 dönüm arazi verilen göçmenler, arazilerinin ormanlık, yüksek, taşlık olduğu, ziraata elverişli olmadığı, mecbur kaldıkları için orman alanlarını keserek açtıkları, tarla haline getirdikleri arazinin bir süre sonra kullanılamaz hale geldiğini, çok zor durumda kaldıklarını, “açlık yüzünden maazallah her türlü fenalığın zuhur edebileceğini” ifade ederek, kendilerinin ya Fatsa’da mandıra arazi-sine veya Perşembe nahiyesinden Hazinedarzadenin Kerimesi olan Hacı Ziyeti Hanımdan boş kalan arazilere yerleştirilmelerini istemişlerdi. Daha önce defalarca başvurdukları halde bir sonuç çıkmadığını ifade ediyorlardı. Hacı Hanımdan boş arazilerin muhacirler için tahsis edildiği ve arazi kalmadığı gerekçesiyle Trabzon vilayetinden gelen yazıyla bildirilmişti⁶¹.

Göçmenlere verilecek araziler hususundaki bir diğer şikayet konusu da yerli ahalinin kullanmakta olduğu bir kısım arazilerin göçmenlere tahsis edilmesiydi⁶². İdare, tasarrufları altındaki araziye muhacir iskânının mümkün olamayacağını ancak, kendi ziraatlarıyla hayvanlarına ve baltalıklarına mahsus olan yerlerden uzun yıllar boş kalan mahallere muhacirin iskânı talimatı verildiğini bildirmişti. Muhacirler iskân edildikçe şikayetlerin arttığı fakat hukuk içinde kalmak şartıyla bu tür şikayetlere itibar olunmaması gerektiği Trabzon vilayetine bildirilmişti⁶³. Bu arazi probleminin daha büyük bir şekilde hissedilmesinin sebeplerinden birisi yerel ileri gelenlerin de meseleye dahil olmalarından kaynaklanmaktaydı. Bolaman’ın Zavi köyünde tapulu arazilerinin Çürüksulu Ali Paşa tarafından zorla alınarak muhacirlere verildiğine dair şikayetler gelmişti. Yapılan incelemede arazilerin ziraat yapılmayan, pırnallık ve kızıloluk boş arazi olduğu ve altı yıl önce iskân-ı muhacirin memuru vasıtasıyla muhacir iskân edildiği, muhacirlerin bunların üzerinde evler yaparak imar ettikleri anlaşılmıştı. Dahası yapılan incelemede tapular üzerinde oynandığı ve arazi miktarının muhacirlere verilen arazileri de içine alacak şekilde genişletildiği ortaya çıkmıştı. Burada asıl dikkati çeken husus bunun bölgenin ileri gelen (eski ayan) ailelerine mensup olanlar tarafından yapılmasıydı. Giresunlu Cedarzade dilekçesinde bir başka konuya

⁶¹ BA, DH.İD, 160-1/31, 02.03.1913; Osman Paşa’nın torunu olan Hacı Hanım’ın 1897 yılında Samsun’dan gelerek, Osman Paşa’nın varisi sıfatıyla Paşa’ya ait toprakların bir kısmını sattığı, Ordu’da Ermeniler için mezarlık yeri bağışladığına dair bilgiler için bakınız, İ. Dizman, *M. Sıtkı Can’a Armağan*, s. 97-98

⁶² Özellikle boş arazi bulma sıkıntısı sebebiyle, yerli ahali tasarrufları altında olan, ziraat yapmadıkları fakat hayvanları veya yakacakları için kullandıkları yerlerin zorla ellerinden alınarak muhacir iskanına tahsis edilmesinden şikayet etmekteydiler. BA, DH. MKT, 1338/62, 06.02.1882 tarihli Telgraf.

⁶³ BA, DH. MKT, 1338/62, 18.02.1882.

daha dikkati çekmişti. O da aslında çok daha önce verilmiş olan dilekçelerinde topraklarına müdahale edilmemesi emri verildiğini fakat meseleyi yerinde incelemeye gelenlerin Çürüksulu Ali Paşa'nın tesir ve nüfuzundan korkarak bir şey yapamadıklarından dert yanmaktaydı⁶⁴. Bölgeye muhacirleri temsilen yeni bir güç ve nüfuzla gelen Çürüksulu Ali Paşa'nın, yerel ayanlarla karşı karşıya geldiği, onların nüfuzlarını kırdığı, en azından yerel dinamikleri etkilediği anlaşılmaktadır.

Ordu'da yaşanan münferit hadiseler de yerleştirilen muhacirlerle yerli ahali arasında zaman zaman sertleşen ilişkiler hakkında bilgiler vermektedir. Cinayetle mahkum Gürcü firarilerin adamlarıyla evini basarak hemşiresini kaçırdığından ve 20 gündür zulmettiklerinden şikayet eden Nasuhbeyzade'nin Ordu kaymakamlığını da aşır Trabzon Valisine ve oradan Dahiliye Nezaretine kadar uzanan yardım isteğinin arkasında bazı gerçeklere işaret ediyordu. Nasuhbeyzade "*Gürcü ümerasından adliye ve devair-i saireye olan tesirinin bunca müracaatlarımızı tesirsiz bıraktığından vilayete müracaat etmek zorunda kaldığını*" bildiriyordu⁶⁵. Bu olay basit bir kız kaçırmanın ötesinde, Gürcü göçmenlerin kazada artan etkilerine ve özellikle güvenlik birimlerindeki etkili nüfuzlarına -ve belki bu nüfuzu ileri gelen ailelerle kuracakları akrabalık ilişkileriyle pekiştirmeye- en azından yerli halk ile göçmenler arasındaki anlaşmazlıklara ait bir kesit sunmaktadır.

5-"Birlikte Yaşama Tecrübesi"nin Bitişi

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıla gelinceye kadar, farklı etnik kökenden ve farklı din ve mezheplere mensup toplulukları, "Osmanlı barışı" altında barış ve huzur içinde yaşatabilmiştir. Bu düzen XIX. yüzyıldan itibaren bozulmaya başlamıştı. XIX. yüzyıl, özellikle ikinci yarısında artarak devam eden bir çabayla, bu çok dinli, dilli yapıyı bir arada tutmak için çalışmalar, düzenlemeler yapıldı. Fakat bütün bu çalışmalara rağmen imparatorluk toplumunda ilişkiler gittikçe kırılmaya uğradı. Bu kırılmanın izlerini yaşanan olaylarla bir vilayet ve kazadaki toplumsal çözülmeyi veya bu çözülmeye yardımcı olan dönüm noktalarına ait işaretleri takip etmek mümkündür.

Gayrimüslimler tüm Osmanlı devletinde olduğu gibi Ordu kazasında da Tanzimat ve özellikle Islahat Fermanı sonrası, yerleşim özellikleri itibarıyla kent merkezlerinde nüfuslarının üzerinde bir temsil ve etkiye sahip olmuşlardı. Ordu kazasında dönemin kanun ve nizamlarına uygun olarak

⁶⁴ Dilekçe "*Hazinedarzade Hacı İbrahim Beyle müştereken ba-tapu...*" Giresunlu Cedarzade? Ahmed tarafından verilmişti. *BA, DH. MKT. 1335/54, 16.06.1886.*

⁶⁵ *BA, DH.EMN, 66/6, 05.02.1914; Ordu Kaymakamlığından Dahiliye Nezaretine.*

Dava, Belediye ve Kaza İdare meclislerinde gayrimüslimler temsil edilmişlerdi. Ortaya çıkan bu görüntü ve şehirlerde oynadıkları roller, onların Müslümanlar “karşısında” çok güçlü bir şekilde temsil edilmeleri, genelde onların nüfuslarının olduğundan daha çok görme gibi bir yanlış algılamaya sebep olmuştur. Sonuçları açısından yabancı temsilci, tarihçi ve seyyahların bu yönlü vurgulamaları onların bölge tarihi üzerindeki etki ve rollerini yükseltme, yüceltme ve artırma konusunda bir avantaj sağlamaktadır. Kaldı ki gayrimüslimlerin yerel yönetimlerdeki bu temsil edilişleri, Osmanlı Devleti’nin çağdaşları olan komşularından çok daha ileri düzeydeydi. Elbette ki bu ticarî ve siyasî olarak gittikçe öncelikli hale gelen konuları Müslüman tepkilerini beslemiştir.

Kaza idare, Belediye ve Dava meclislerinde görev alan Müslim ve Gayrimüslimlerin dağılım, süreklilik ve oran bakımından bir incelemeye tabi tutulmaları gerekmektedir. Fakat ilk bakışta gayrimüslimlerin memuriyetlerde daha uzun süreli ve tutarlı olarak görev yaptıkları izlenimi doğmaktadır. Kurumlarda uzun yıllar boyunca üyelik yapmış olanlar, şehir yönetiminde bir devamlılığı simgelemektedir. Müslüman kesimde memuriyetlerdeki değişim ve dağılım daha fazla olarak görünmektedir.

Gayrimüslimlerin kentteki ekonomik durum ve görünüşleri klasik Osmanlı liman kentlerinde olduğu gibi özellikle esnaflık ve ticaretle uğraşan, kentin ticari hayatında sahip oldukları nüfusa oranla çok daha fazla rol oynayan bir konuma sahiptirler.

Şehirde Rum ve Ermenilerden büyük sermayeli tüccarlar vardı. Bunlar sayı bakımından az olmalarına rağmen ihracat ve ithalat işlerinde ön sıralarda bulunuyorlardı. Bilhassa ithalatta rakipsiz oldukları için piyasaya hakim duruma gelmişlerdi. Esasen halkın un, pirinç, şeker, çay, kahveden giyeceğine, kâğıdından boş çuvalına, bahçe telinden sac, teneke, kalay ve hatta Marsilya tipi kiremide ve yumurta talaşına kadar hemen en önemli ihtiyaç maddeleri yurt dışından bunların vasıtasıyla getirtiliyordu⁶⁶.

Ordu şehrindeki ticari faaliyetler, ağırlıklı olarak, dış ülkelerden ithal edilen çeşitli emtiaların toptan ve perakende satışları, kazada yetiştirilen mahsullerin iç ve dış pazarlara sevk ve ihraç edilmeleri üzerinde toplanmıştır. Üreticinin Ordu piyasasına getirdiği ürünler burada çoklukla Müslüman tüccarlar tarafından satın alındıktan sonra, şehirdeki gayrimüslim tacirlere devrediliyor, onlar da yurt dışına ihraç ediyorlardı. İlk yıllar ihracat işleri tamamen şehirdeki gayrimüslimlerin inhisarlarında ve imtiyazında iken II.

⁶⁶ Sitki Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, Ordu 2004, s.247.

Meşrutiyetten hemen önceki yıllarda bazı Müslüman tüccarlar da dış piyasalara doğrudan mal satabilmek imkanına kavuşmuşlardır⁶⁷. Bu süreç II. Meşrutiyetten sonra artarak devam etti.

Olayların taraflarca farklı algılanışına ait örneklerden birisi de 1883’de Ordu çarşı yangını ve sonrası gelişmelerdir⁶⁸. Yangından sonra şehrin çarşı ve merkezi yeniden yapılması için çalışmalar başlatılmıştı. Bunu yaparken cadde ve sokakların genişletilmesi için gerekli çalışmalar yapılmak istenmişti. 1894 yılında dönemin Belediye başkanının ısrarla yapmak istediği bu uygulamalar -bazı Müslümanlar da olmakla birlikte- özellikle gayrimüslimlerin muhalefetine maruz kalacaktır. Yanan çarşıdaki işyerlerinin bir kısmı da ekonomik faaliyetlerin yoğunluğu gereği gayrimüslimlere aitti. Hatta şehirdeki ticari potansiyelleri düşünüldüğünde çarşıda nüfuslarının üzerinde daha fazla gayrimenkule sahiptiler. Gayrimüslimler, arsalarının Türkler tarafından zorla alındığını ileri sürmüşler, hatta binası yanmayan Rumlar dahi bu işe dahil olmuşlardı. Belediye Başkanı Süleyman Ağa’yı Rum metropolidi vasıtasıyla yabancı konsolosluklara şikayet etmişlerdi⁶⁹. Belediye Başkanı Süleyman Ağa’nın şehrin yeniden yapılandırılması ile ilgili gayrimüslimlerin muhalefeti aşmaya çalışırken, konsolosların şikayetleri önce Trabzon valiliğine sonra da “*Hıristiyan tebaanın mallarının Müslümanlarca gasbedildiği*” şeklinde, Patrikhane baskısıyla Babıaliye kadar ulaşmıştı. Sonuçta valinin uzlaşmacı bir tavır alarak, Babıali üzerindeki baskıyı da azaltmak üzere Belediyeye planda bazı değişiklikler yapılması tavsiyesinde bulunduğu anlaşılmaktadır⁷⁰. Bu şikayetler konusunda gayrimüslimlerin baskı yapmalarının altında şehirdeki arsa yağmacılarının etkili olduğu söylenebilir. Tıflı Efendi, belediye başkanlığı sırasında bazı eşraf ve arazi yağmacılarını Trabzon vilayetine şikayet etmişti. Dışarıdan yapılan bu tür siyasi müdahaleler, bazen sorunların çözülmesini güçleştirdiği gibi, toplumların birbirlerine karşı besledikleri tepkileri de iyice artırdığına şüphe yoktur. Diğer önemli bir husus ise aynı olay üzerinde tarafların sosyal ve ekonomik ilişkiler bakımından nasıl farklı algıladıkları ve farklılaşmaya başladıklarını göstermektedir.

Buna bağlı olarak yaşanan ve gelişen süreç ve olaylar da bu ayrımı

⁶⁷ S. Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, s.144.

⁶⁸ Ordu yangını ve şehirleşme konusundaki etkileri hakkında, N. S. Mayda, “Altmış Yıl Evvelki Ordu”, *İktisadi Uyanış*, I/1, İstanbul 1949, s.57,73-75; İ. Dizman, *M. Sıtkı Can’a Armağan*, s. 106,

⁶⁹ S. Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, s.1171-1173.

⁷⁰ S. Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, s.178.

destekleyecek bir duruma dönüşüyordu. Örneğin çarşı yangını sonrası ortaya çıkan işkolundan birisi sigortacılıktı. Yabancı şirketlerin sigorta mümessilliğini yine gayrimüslimler yapmaktaydılar. Fakat bu şirketlerin, adli kapitülasyonlar sayesinde adeta dokunulmazlıkları ve ödeme söz konusu olunca ortaya çıkan hayali vasıfları sebebiyle, zamanla yalnızca pirim tahsil eden şirketler olarak algılanacaklar ve acentelerin halk nazarında itibar ve güvenleri sarsılacaktır⁷¹. Elbette ki sarsılan yalnızca iş ilişkileri değil aynı zamanda Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki toplumsal barış da yara alacaktır.

İkinci Meşrutiyetin hemen ardından Ordu'da Kaymakam Vekilliği yapmış olan Faik Günday hatıratında; Meşrutiyet sonrasında Müslüman ve gayrimüslim halk arasında oluşmaya başlayan ve giderek karşılıklı olarak yükselen milliyetçi ve dinî değerlerle ortaya çıkan rekabet konusunda güzel bir örnek vermektedir. Ordu'da gençlerin, Namık Kemal'in "*Vatan yahut Silistre*" piyesini oynamaları üzerine, eser büyük tezahürata sebep olmuştu. Rum cemaati de kendi mekteplerinde buna benzer bir piyes oynamışlar ve Ahmet Faik Bey'de bu piyeste bulunmuştu.⁷²

İlişkilerin ne derece koptuğu veya toplumların birbirlerine ne derece şüpheyle yaklaştıklarını göstermesi bakımından sonrasında yaşanan olaylar daha da dikkat çekiciydi. Ertesi gün, tiyatroya mahsus elbiseler bohçasıyla bulunduğu evden çalınınca, Rum cemaati hırsızlık hadisesini kendilerine yapılmış bir hareket olarak değerlendirerek ortalığı heyecanlandırmışlardı. Ahmet Faik Bey'in Rum ileri gelenlerinin önünde yaptırdığı tahkikat sonucu bu olayın, faili yine Rumlardan olan adi bir hırsızlık olduğu anlaşılmıştı. Bunun üzerine Faik Günday, Rum cemaatinin "*memlekette asayiş olmadığı yolunda*" yaygara yapmalarını eleştirmişti. Basit bir hırsızlık hadisesinin abartılarak hatta vasıf değiştirilerek işe kaymakamın ve Rum ileri gelenlerinin bizzat müdahil oldukları, taraflar arasında siyasî, ideolojik bir çekişme meselesi haline gelmiş olmasına bakılırsa, Müslim ve gayrimüslim nüfus arasındaki ilişkilerin hayli hassaslaştığı anlaşılmaktadır.

Müslümanlarla-gayrimüslim ilişkisinde yaşanan kırılma noktalarından birisi de savaşlardı. Trablusgarp ve Balkan harplerinin dışında özellikle I. Dünya Savaşı, düşünceleri, safları, tarafları, keskinleştiren birçok olaya sahne olmuştu. Ordu Belediye Başkanlığına 1913 yılında Mardiros Şirinyan Efendi tayin olundu. Kendisi başkan tayin edilmeden önce de çeşitli vazifelerde bulunmuştu. Fakat Mardiros Şirinyan Efendinin Belediye başkanlığı

⁷¹ S. Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, s.216.

⁷² S. Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, s.288.

kısa sürmüş, 1914 yılı başlarında kendi isteğiyle başkanlıktan ayrılarak ticarethanesinin başına dönmüştü. Onun bu ayrılışının arkasındaki sebepleri bilemiyoruz. Fakat yaşanan gelişmeler bazı ipuçları vermektedir. Onun yerine Belediye başkanlığına Furtunzade Yusuf Sırrı Bey geçmiş ve 1927 yılına kadar kesintisiz 13 yıl Belediye başkanlığı yapmıştır⁷³. Belediye başkanlığının gayrimüslimlerden birinin seçilmesi mütareke döneminde Trabzon'da olduğu gibi kişisel bir güvenden kaynaklanabileceği gibi, Ordu ve Giresun'da olduğu gibi gayrimüslimlerin şehirdeki etkinliklerinin zirvesi olarak da değerlendirilebilir. Fakat sonuçta her iki şekilde de hassas zamanlarda bu etkinlik bir tehdit algılamasına dönüşecektir. Ordu şehrinde gayrimüslimlerin yükselen etkilerinin belki de zirvesi bu olay olacaktır. Hemen arkasından 13 yıl kesintisiz Belediye başkanlığı, zor şartlar altında güven arayışı olarak değerlendirilebilir. Birinci Dünya Savaşı'ndan 1927'ye kadar geçen zamanda merkezi hükümeti temsil eden kaymakam ve sonra da mutasarrıfların çok sık değişmesine, hatta I. Dünya savaşı sırasında bir ara kaymakamsız kalmasına (Vali Cemal Azmi Bey zamanında) veya vekâletlerle yönetilmesine karşılık, idari yönden yerel eğilimleri temsil eden Belediye başkanının güç kazanması ve uzun yıllar aynı kişinin başkanlık yapmasından anlaşılmaktadır.

I. Dünya Savaşı başladıktan sonra 21 Kasım 1916 tarihine kadar Ordu'da kaymakam olarak Mehmed İzzet Beyi görmekteyiz. Mehmed İzzet Beyin ordu kaymakamlığı devresi, I. Dünya Savaşı'nın en şiddetli zamanına tesadüf etmişti. Şehirde, köylerde ve yurdun her tarafında büyük yiyecek sıkıntısı baş göstermişti. Gıda maddelerinin dağıtımındaki yolsuzluklar, bilhassa ilaç ve gazyağı konusundaki sıkıntılar devam ederken, Ordu'ya gelen muhacir hareketi şehirdeki yokluğu artırmıştı⁷⁴.

I. Dünya Savaşına girerken yaşanan bazı olaylar Müslüman ve gayrimüslim topluluklar arasındaki ilişkilerin, güvenliğin, emniyet duygularının adeta ortadan kaktığını göstermektedir. Kaymakam İzzet Bey, bazı Ermenilerin saklandığına dair almış olduğu sözlü bir ihbar üzerine yanında jandarma bölük kumandanı ve askerlerle beraber, Taşbaşı Rum mahallesinde bulunan Rum okuluna gitmişler ve arama yapmışlardı. Olay özü itibarıyla pek de önemli olmayan basit bir araştırma olarak görünmektedir. Fakat olayın merkeze yansıma şekli ve Müslüman ahali üzerindeki sonuçları açısından daha derin etkiler bıraktığı anlaşılıyor. Her şeyden önce olay prob-

⁷³ S. Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, s.227-228.

⁷⁴ S. Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, s.295.

lemlere bakışta kaza ölçeğinde bile olsa yerel yönetimlerle merkezi yönetim arasındaki bir farka işaret etmektedir. Çünkü olayla ilgili olarak Kaymakamın hareket tarzından şikayetçi olanlar kaza merkezinin güvenliğinden sorumlu komiserlikti. Kaymakamın “*yazılı olmayan, tamamen adi sözlü bir ihbar üzerine, bu muameleyi itidalle hareket etmeden, olaya tam vakıf olmadan, bütün kuvvetle hareket edip, halkı galeyana, heyecana ve korkuya duçar etmesi*” eleştiriliyordu. Komiserlik, olayın kasabanın içinde olması sebebiyle, polislerin kullanılmayarak, görev alanı kırsal kesim olan jandarmanın kullanmasından rahatsızdı⁷⁵. Bu olaydaki yetki karmaşa ve kargaşasının altında; kaymakamın, şehirde nüfuzlu bir konumda olan gayrimüslimlere karşı yürütülen bir kovuşturmada şehrin içinden değil, belki merkezi otoriteyi temsil eden ve şehirdeki gayrimüslim etkisinden daha uzak görünen jandarmayı tercih etmesi dikkati çekmektedir. Polisin, şehirdeki nüfuz kazanmış gayrimüslimler karşısında kullanılmamış olması önemlidir. Rum okulunun aranmasından bir şey çıkmamıştı. Gerekçe ne olursa olsun, olay, Müslüman toplumun gayrimüslimler karşısında kendini güvende hissetmediğini göstermektedir. Elbette bunda yeni çıkmış olan I. Dünya Savaşının getirdiği güvensizlik ortamı da etkili olmuştur. Polislerin bilmemezlik, itidali bozma, heyecan yaratmakla suçladıkları Kaymakam İzzet Beyle ilgili olarak halkın vermiş olduğu tepki daha da dikkat çekicidir. Çünkü merkeze, Kaymakam İzzet Bey hakkında bir destan tanzim olunduğu, bu destanın bestelenerek çocuklar arasında söylendiği, haberleri ulaşmıştı⁷⁶.

I. Dünya Savaşının ekonomik sıkıntılarının halkın üzerinde ağır bir şekilde hissedildiği bir zamanda şehir yeni bir sosyal ve ekonomik sıkıntıyla karşılaşacaktır. O da savaşın ikinci yılının ortalarına (1916 Martı’ndan itibaren) doğru gelen kalabalık muhacir akınıdır. Trabzon’a kadar gelen Rus birlikleri ve baskısı batıya doğru büyük bir iç göçe sebep olmuştu. Ekonomik sıkıntılara şehrin artan nüfusu ve başta bulaşıcı hastalıklar olmak üzere bunun getirdiği yeni problemler dahil olmuştu. Ordu şehri ile ilgili alınan tedbirlerde muhacirlerin salgın hastalık ve diğer güçlükler sebebiyle şehre sokulmadığı, onlara ayrı bir mezarlık yeri tahsis edildiği, bir kısmının Perşembe yöresine yerleştirildiği, diğerlerinin de civar köylerde oturmalarına izin verildiği belirtilmektedir. Yalnız Trabzon işgalinden sonra Ordu’da oturmaya başlayan Vali Cemal Azmi Bey sebebiyle muhacir ileri gelenle-

⁷⁵ Okul ve mahzeni aranmış kaçak Ermeni veya silaha rastlanmamıştı. Olayla ilgili herhangi bir suç unsuru bulunamamıştı. *BA, DH. EUM.VRK, 22/87, 14.02.1916, Ordu Komiser Muavini Raporu.*

⁷⁶*BA, DH. EUM.VRK, 22/87, 15.04.1919.*

rinden bir kısmının Ermenilerin daha önce boşalttıkları yerlere yerleşmelerine izin verilmişti⁷⁷. Böylece savaş sırasında ve sonrasında ayrılan gayrimüslim nüfusun bırakmış olduğu ekonomik ve sosyal boşluğu muhacirlerin doldurduğu veya doldurmaya çalıştığı görülmektedir.

I. Dünya Savaşı sonrası, yenik Osmanlı topraklarındaki siyasî emellerini gerçekleştirmek için bir fırsat yakaladıklarını düşünen gayrimüslimlerin özellikle Pontus hayali ile Rumların bir taraftan uluslararası teşebbüslerde bulunurken diğer taraftan bu teşebbüslerin haklı gösterecek deliller peşine düşmüşlerdi. Bir Rum Pontus devleti kurma hayali içinde olan kişiler, bölgede Hıristiyan nüfusu artırmak için özellikle Patrikhane'nin Yunanistan'ın ve İngilizlerin yardımlarıyla ve Osmanlı Devleti'nin zor şartlar içinde bulunmasından istifade ederek Karadeniz bölgesine yönelik göçmen hareketini teşvik ettiler. Nüfus konusunda etkinliklerini artırmak isteyen Rumların, Rusya'nın da yardımıyla, Rusya'dan göçmen adı altında getirilerek Trabzon sahillerine çıkarılmaya başlandığını ve tabii ki halkının direnişini görmekteyiz. Şubat 1920'de Ordu limanına gelen bir vapurdan göçmen adı altında bir miktar Rum çıkarılmak istenmişse de, Ordulular buna izin vermemişlerdi⁷⁸.

Bu geri dönme ve döndürme çabaları Ordu kaymakamlığınca da yakından takip edilmiş ve merkeze bildirilmişti. Özellikle Rusya'ya gitmiş olan Ermeni ve Rumlar mütareke dönemi geri dönmekteydiler⁷⁹.

⁷⁷ S. Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, s.261-262; Ordu'dan Ermenilerin göçü veya tehcir edilmeleriyle ilgili olarak "Ermenilerden Giresun'dan üç yüz yirmi sekiz kişinin ve Ordu kazasının Perşembe nâhiyesinden üç yüz doksan nüfus ile eşhâs-ı muzırradan mürekkep bir kâfilenin ve Ulubey nâhiyesinden otuz kadar asker firârisinin ve Sürmene'den iki yüz doksan ve Tirebolu kazasından kırk beş kişinin daha sevk olundukları..." Bâb-ı Âli, Dâhiliye Nezâreti, Şifre Kalemi Trabzon, *BA. DH. EUM*, 2. Şb. 68/41.

⁷⁸ Sabahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, Ankara 1991, s.104; Ordu Rumlarının başlarında Metropolit Polikarbos olduğu halde yapmış oldukları taşkınlıklar ve Pontusçu faaliyetlerin Ordu'nun Müslüman halka olan etkileri hakkında bakınız, İ. Dizman, *M. Sıtkı Can'a Armağan*, s.121-124.

⁷⁹ *Fatsalı Hacı Gorgoroğlu Nikola'nın motoruyla Rum ve Ermenileri hamil olduğu halde, daha önce Ordu ahalisinden olup, Rusya'ya firar etmiş olan kadın erkeğin 22 nüfusu eşyalarıyla karaya çıkarmıştı. Eşyaları arasında şüpheli bir şey görülememişti ve sahilin taht-ı tarassuda alındığı...* *DH. EUM. AYŞ*, 1/63, 23.03.1919; 9 Kasım 1919'da Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya gizli olarak gönderilmiş belgede; mütareke başlangıcında Trabzon'da Pontus hükümeti kurulması isteğiyle bu vilayete akan Rum muhacirler akının durduğu, Ermeni ve Rumların Batum'a yönelindikleri haber verilmekteydi. Ordu kazasında Rumlardan yüz, Ermenilerden seksen kişi Rusya'ya gitmişti ve bu göç devam etmekteydi... *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri 1918-1919*, Cilt II, Ankara 2002, s.100, 390.

Tablo 1
Ordu ve Merkez Kazası Nüfusu*

Yıllar	Ordu				Ordu Merkez Kazası			
	Müslim	Rum	Ermeni	Toplam	Müslim	Rum	Ermeni	Toplam
1869	53478	9398	5422	68298	15326	4598	2890	22814
1878	65916	9938	6660	82514	18222	5252	3982	27456
1893	79771	10398	7552	97721	-	-	-	-
1895	80333	10443	7871	98647	-	-	-	-
1902	91139	13736	-	-	-	-	-	-
1903	110185	13658	-	-	-	-	-	-
1904	94974	14188	9983	119145	26796	7238	5728	39762
1914	111421	18505	12349	142275	-	-	-	-

*1893 ve 1914 yılı verileri Osmanlı Nüfus İstatistikleri, diğerleri Trabzon Vilayet Salnamelerinden alınmıştır.

Fakat bu geri dönüş istekleri, geçmişte yaşanmış olaylar ve kırılmış olan ilişkiler sebebiyle hem siyasi otorite hem de Müslüman ahali tarafından benimsenmedi, istenmedi. Hatta göç etmemiş gayrimüslimlere karşı da yönelen bir ekonomik boykot haline dönüştü. Ordu'da, mütareke dönemi sertleşen ilişkilere ait bir örnek de, bazı gayrimüslim dükkanların boykot edilmesine dair mahalli gazetelerde çıkan haberlerdir. Ticari boykotlara Osmanlı sahil kentleri, özellikle Trabzon halkı yabancı değildi. 1890 sonrası Avrupa'nın ekonomik yayılmasına ve bu yayılmanın zorladığı iç dönüşümlere karşı oluşan Müslüman halkın tepkisi olarak ortaya çıkan ve Meşrutiyet sonrasında gittikçe organize olan boykot hareketleri yaşanmıştı. Ordu'da da Ocak 1920'de belki münferit olarak tanımlanabilir fakat Rum nüfus üzerinde bir ekonomik baskı oluşturulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır⁸⁰.

⁸⁰ Ordu'da yayınlanan Güneş Gazetesinde “Yanaşmayınız... Çarpılmayınız Ha... Karakaş Biraderlerin mağazasına sakın yanaşmayınız; çarpılırsınız ha... Çünkü orası yankesici ticarethanesidir. Sigara kağıdı gibi ince ve renkli bir tabaka kağıdı sermayesi 8 para olduğu halde 100 paraya satıyorlar. Kimbilir başımıza daha ne gibi fırladıklar çeviriyorlar. Bu

Tablo 2
1886 Yılında Ordu Kazasında Yerleştirilen Batum Muhacirleri*

Kaza /Nah.	Köyü	Mevki	Değirmen	Medrese	Sübyan Mek.	Cami	Dönüm	Arazi	Hane	Nüfus
Ordu	Şecaiye	2	-	-	1	-	998	76	40	150
	Samisa	4	-	-	1	-	721	66	21	101
	Burhaneddin	3	-	1	1	-	3427	241	79	352
	Şerefiye	2	-	-	1	-	801	51	20	109
	Orhaniye	2	-	1	1	1	1218	244	35	139
	Sultaniye	2	-	1	1	1	1768	146	79	313
	Bahariye	2	-	-	1	-	953	105	22	77
	Osmaniye	3	-	2	1	1	2474	208	61	232
Bahadır	2	-	-	1	1	811	71	34	102	
Toplam	9	21	13	5	9	4	13181	1208	391	1575
Perşembe	Selimiye	1	-	1	1	1	10260	92	41	154
	Selahiye	1	-	-	1	-	1148	66	34	116
	Bahariye	1	-	1	1	-	1590	52	34	146
	Sultaniye	11	-	-	1	1	1181	82	19	126
	Sukuban	7	-	-	1	-	806	48	17	33
	Gorika	10	-	1	1	-	1517	93	38	151
	Nuriyye	8	-	-	-	-	1309	155	28	96
	Refahiye	3	-	-	-	-	324	16	8	24
Kozağzı	1	-	-	1	-	1480	12	10	45	
Toplam	9	41	9	3	7	1	19615	616	229	931
Ulubey	Fethiyye	10	-	-	-	-	2863	-	-	-
	Refahiye	9	-	-	-	-	1973	-	-	-
Toplam	2	19	3	1	1	-	4832	237	67	355
Habsamana	Küşadiye	1	-	1	1	-	2500	82	32	157
	Hayriyye	1	-	-	1	-	1200	47	18	58
	Şefikiye	8	-	-	1	-	1880	83	18	78
	Cihadiye	6	-	1	1	1	3600	124	51	214

sözüm kulağınza küpe olsun ey Millet... Sakın ahmaklar gibi aldanmayınız, çarpılmayınız...”,
Sıtkı Çebi, *Ordu Basınında Ordu*, tarihsiz, s.7.

Toplam	4	7	4	2	4	1	9070	336	119	507
Bolaman	Hamidiye	2	-	1	1	1	4600	210	96	379
	Şevkiyye	4	-	1	2	1	9300	268	135	496
Toplam	2	6	4	2	2	2	13900	478	231	875
Genel Toplam	26	94	33	18	23	8	60602	2875	1037	4243

* N. İpek, “Kafkaslar’dan Anadolu’ya Göçler (1877-1900)”; BA, DH. İD, 79/703, 01.07.1886 Tarihli Defter

ABSTRACT

The population mobility in the Ottoman Empire is closely linked to social and political changes. The mobility in population always played a major role in the transformations of the societies. In 19th century the major factor that affected the population structure in Ordu was the immigrations. The main reason for the immigration was coastal urbanization and commercial activities. In Ordu, after the second half of the 19th century, the relations between Muslims and non-muslims that consisted 20% of the entire population were hampered due to immigrations and external interventions. Thus, the common culture of living together received great harm, particularly with the effect of wars in the same period. Later on the problem was concluded with the immigration of non-muslims.

Key words: Ordu, population mobility, immigration.

TRABZON VALİSİ CANIKLI TAYYAR MAHMUD PAŞA İSYANI VE CANIKLİZÂDELERİN SONU (1805-1808)

İbrahim SERBESTOĞLU*

ÖZET

XVI. yüzyıldan itibaren Dünya'daki değişim ve gelişimin hızına ayak uyduramayan Osmanlı Devleti, taşradaki otoritesini kaybetmiş, idareyi yerel hanedanlara bırakmıştı. Bu hanedanlar aldıkları yeni görevlerle bağlantılı olarak güçlerini ve nüfuzlarını arttırdıkça hem merkezî otoriteyle hem de rakip gördükleri komşu hanedanlarla çatışmaya girmişlerdir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Anadolu'nun idaresi ile görevlendirilen Caniklizâdeler de söz konusu hanedanlardan birisidir. Hanedanın kurucusu Hacı Ali Paşa zamanından itibaren hem Çaparzâdelerle hem de merkezî otorite ile çatışmaya girmişlerse de her defasında siyasi ve idarî beklentiler doğrultusunda affedilmişlerdir. Hanedanın son lideri Tayyar Mahmud Paşa da III. Selim zamanında isyan etmiş, IV. Mustafa zamanında affedilip sadaret kaymakamlığı görevine getirilmiştir. Ancak II. Mahmud'un tahta çıkmasıyla önce sürgüne gönderilmiş ardından da idam edilmiştir. Böylece yaklaşık yarım asırdır Kuzey Anadolu'da etkin olan Caniklizâdeler sona ermiştir.

Anahtar Kelimeler: Tayyar Mahmut Paşa, Caniklizâdeler, Çaparzâdeler

XVI. yüzyılda Avrupa'da meydana gelen gelişmelerin etkisiyle Osmanlı Devleti'nin idarî, adlî, askerî ve sosyal düzeni bozulmaya başladı. Klâsik dönemde, şehirlerde yaşayan, âyan ve eşraf olarak adlandırılan kişiler buldukları bölgelerde merkezi otoritenin zayıflaması sonucunda mütesel-

---

* Doktora Öğrencisi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi. SAMSUN.

limlik, muhassıllık ve voyvodalık gibi görevleri uhdelerine alarak servetlerini arttırdılar. Bu kişiler malikâne sisteminin uygulamaya konulması ve çiftliklerin el değiştirmesi sonucunda da XVIII. yüzyılın ikinci yarısında büyük hanedanlıklar kurdular¹. Yıllarca süren savaşlarda taşra yönetimine gerekli ilgiyi göstermeyen hükümetler bu ailelerden yardım alarak otoritenin devamını sağlamak istediler. Merkezden atanan valilerin yerel halktan yeterli desteği bulamaması üzerine devlet, valilikleri de bu kişilere verdi². Böylece kendi eksikliğini bir ölçüde örtbas eden devlet, bu hanedanları kendine bağımlı hale getirdi. Bu bağımlılık çerçevesinde hanedanlardan verilen görevlerin yerine getirilmesi isteniyordu.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı düzenine damgasını vuran âyan ve hanedanlardan biri olan Caniklizâdeler de bu koşullar altında güç kazanarak Kuzey Anadolu'da hüküm sürmüşlerdir³. Hanedanın kurucusu Hacı Ali Paşa zamanında başlayan merkezî otorite ile çatışma her defasında aflu sonuçlanıp⁴, ailenin tekrar eski durumuna dönmesi hanedanı bölge halkının gözünde merkezi otoritenin vazgeçemediği konumuna getiriyordu⁵.

A-TAYYAR MAHMUD PAŞA İSYANI

1-Sebepleri

1.1-Geçmiş Çatışmaların İzleri

Ailenin bölgede iktidarı sağlaması ve hanedan şeklini alması Hacı Ali Paşa zamanındadır. 1765 yılında Canik muhassıllığını uhdesine alması ailenin büyüyüp bölgede hakimiyet kurmasının ilk adımı oldu. Ardından değişik zamanlarda Trabzon, Erzurum, Sivas, Kastamonu, Çorum ve Amasya gibi Anadolu'nun sol kolunun pek çok yeri aile mensuplarına çeşitli rütbelerle tevcih edildi⁶.

Merkezî hükümet bu tevcihlerle hanedanı kendisine daha sıkı bağlayacağı ve emirlerini harfiyen yerine getireceğini düşünüyordu. Ayrıca bölgedeki küçük çaplı aileler de kontrol altına alınacak ve işler tek elden yürütül-

¹ Yücel ÖZKAYA, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Ayanlıkları Ele Geçirmeleri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu", *Belleten*, S.168, Ankara 1978, s. 667-724.

² Mustafa AKDAĞ, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.14- 23, Ankara 1970- 1974, s. 51.

³ Yücel ÖZKAYA, "Canikli Ali Paşa", *Belleten*, S.144, Ankara 1972, s.483-526.

⁴ Rıza KARAGÖZ, *Canikli Ali Paşa*, Ankara 2003, s.87-127.

⁵ Bernard LEWIS, "Dyanikli Hadjdji Ali Pahsa", *Encyclopedie de L'İslâm*, Nouvelle Edition, II, Paris 1965, s. 458-459.

⁶ Rıza KARAGÖZ, *Canikli Ali Paşa*, s. 12-27.

yor olacaktı. Caniklizâdeler açısından bakıldığında, alınan her görev ailenin daha da büyümesi demektir. Bu durum hanedanın hem merkeze hem de rakip hanedanlara karşı kendini daha güçlü hissetmesine neden olmaktadır.

1768-1774 Osmanlı- Rus Harbi esnasında gösterdiği yararlılıktan dolayı Amasya sancağı, 1777'de de Kırım seraskerliği dolayısıyla Sivas eyaleti Canikliler'e tevcih edildi⁷. Bu tevcihler Orta Anadolu'da hakimiyet kurmuş olan Çaparzâdelerle Caniklizâdelerin çatışmasına neden oldu⁸. Çünkü bu yerler iki hanedanın da nüfuzunu genişletecekleri alanlardı.

Merkezî hükümet, Kırım seraskerliği sırasında Ali Paşa'dan beklediği başarıyı görmeyince ve halktan da kendilerine zulmedildiği yönünde şikayetleri üzerine Caniklizâdelere karşı Çaparzâdeleri destekledi. Devletin desteklediği Çaparzâdelerle Caniklizâdeler arasındaki bu ilk çatışma Ali Paşa'nın Kırım'a firarı ve Çaparzâdelerin de nüfuz alanlarını genişletmesine yol açtı. Kısa süre sonra sadrazam değişikliğiyle Caniklizâdeler affedildi ve eski konumlarına geri döndüler⁹. Ancak devlet bu iki hanedan arasındaki mücadeleye kimi destekleyeceğini de açıkça göstermiş oldu.

Ali Paşa'dan sonra hanedanın başına geçen Battal Hüseyin Paşa zamanında da merkezî hükümetin emirlerine itaat edilmediği görüldü. Hatta bu dönemde Canikliler, Ruslarla işbirliği yapmakla itham edildiler¹⁰. Bununla kalmayıp III. Selim, Anapa'nın Rusların eline geçmesinin sorumlusu olarak Battal Hüseyin Paşa'yı suçlayıp, kardeşi Mikdat Ahmed Paşa'yı idam ettirdi. Tayyar Mahmud Paşa'ya gelinceye kadar merkezî hükümet ile Caniklizâdeler arasındaki sürtüşme eksik olmadı. Sürtüşme isyana, isyan çatışmaya dönüştüğü an Çaparzâdeler devreye sokuldu. Ancak tüm başkaldırıların ayla sonuçlanması üzerine bölge halkının Caniklizâdelere bağlılığı arttı¹¹.

1.2-Caniklizâdeler ve Çaparzâdelerin Nüfuz Mücadelesi

Kuzey Anadolu'da kontrolü elinde bulunduran Caniklizâdeler ile Orta Anadolu'da hüküm süren Çaparzâdeler başarı sağladıkça merkezî hükümet tarafından ödüllendiriliyorlardı. Ödül ise genellikle eyalet veya sancak idare-

⁷ A.g.e, s. 91-92.

⁸ Özcan MERT, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*, Ankara 1980,s.40-43; İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, "Çapanoğulları", *Bellekten*, S. 150, Ankara 1974, s. 221-223.

⁹ Rıza KARAGÖZ, *Canikli Ali Paşa*, s. 87-127; Yücel ÖZKAYA, "Canikli Ali Paşa", s.501-518.

¹⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. V, İstanbul 1309, s. 145-154.

¹¹ Aflar sonucunda bölge halkı Caniklizâdelere bağlılığı *millet ve mezhebe itaat* gibi algılamaya başladılar. Bkz: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun (H.H)*, No: 4060, Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa'nın Kaimesi, Sûrh ve Hatt-ı Hümayun, 17 Cemaziyelevvel 1220/ 13 Ağustos 1805.

si ile çeşitli payelerin tevcihiydi. Ancak yapılan her tevcih rakip hanedanı kışkırtıyor ve asileşmesine sebep oluyordu.

Caniklizâdeler ile Çaparzâdeler arasındaki sürtüşmenin temelini her iki hanedanında göz koyduğu Sivas Eyaleti ile Amasya Sancağı yönetimini elde etme mücadelesi oluşturmaktaydı. Bu iki mevki Hacı Ali Paşa zamanından beri çatışmaya sebep olmaktadır. Ancak her defasında hükümet Çaparzâdeleri destekleyip, Caniklilerden tevcihlerini geri almaktaydı¹².

Tayyar Mahmud Paşa hanedanının lideri olduğunda da iki hanedan arasında çekememezlik devam etmekteydi. Rumeli’de dağlı eşkıyası üzerine tayin edilen Tayyar Mahmud Paşa¹³, 1801 yılında Amasya’nın Çaparzâde Süleyman Bey’e verilmesine karşı çıkıyordu. Askerlerinin hevesinin kırıldığını ve üçer- beşer kaçtıklarını söylüyordu. Aslında üstü kapalı olarak hükümete, istekleri karşılanmazsa dağlı eşkıyasının üzerine gitmeyeceği mesajını veriyordu¹⁴. Tayyar Mahmud Paşa, dağlı eşkıyası üzerine görevliken geri adım atan hükümet 1805 yılına gelindiğinde Caniklizâdelerin isteklerini kolayca reddetti. Sivas Eyaleti ile birlikte Caniklizâdelerden geri aldığı Amasya Sancağını Çaparzâdelere verdi¹⁵.

1.3-Nizâm-i Cedîd’e Muhâlefet

III. Selim tahta çıkınca hemen Avrupaî tarzdaki Nizâm-i Cedîd reformlarını hayata geçirmeye çalıştı. Önceleri âyan, hanedan ve yeniçeri tepkisinden korkulduğundan Bostancı Tüfenkçisi adıyla kurulan ordu, teşkilatı, taktiği, disiplini, üniforması ile Batılı tarzdaydı. Karaman valisi Kadı Abdurrahman Paşa’nın desteğiyle Konya, Karaman, Niğde ve Ankara çevresinden teşkilatlar kuruldu. Diğer eyaletlere de Nizâm-i Cedîd teşkilatının kurulması için emirler gönderildi¹⁶.

Bu emirler ülkenin her yanından aynı itaatkâr karşılığı göremiyordu. Çaparzâdelerin başını çektiği kimi âyan ve hanedanlar desteğin kendilerine fayda getireceğine, padişahın yapılan yardımları karşılıksız bırakmayacağına

¹² Özcan MERT, “Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi”, *TDVİA*, c. 7, İstanbul 1993, s. 152.

¹³ III. Selim’in Sirkâtibi Ahmet Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme, Yayına Hazırlayan: V. Sema Arıkan, Ankara 1993, s. 337-339.

¹⁴ Yücel ÖZKAYA, *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyanları (1791- 1808)*, Ankara 1983, s.73.

¹⁵ *BOA*, H.H. No: 4046 G, Çaparzâde Süleyman Bey’in Kaimesi, 7 Cemaziyevvel 1220/ 3 Ağustos 1805; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. VIII, İstanbul 1309, s. 22.

¹⁶ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, “Nizam-ı Cedid Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa”, *Belleten*, S. 141, Ankara 1971- s. 253-261.

inanmaktaydı¹⁷. Diğer taraftan karşı çıkanlar da çıkarlarının zedeleneceğini düşünmekteydiler. Bu grupta yer alanlar arasında ise Caniklizâdeler de vardı.

Tayyar Mahmud Paşa, hakim olduğu yerlerde askeri teşkilatı kurmamıştı. Sözleriyle de açıkça III. Selim'i ve reformlarını hedef almaktaydı. Nizâm-i Cedîd'i *Frenk taklitçiliği* olarak niteleyip, şeriatın unutulma noktasına vardığını belirtiyordu. Halkın şehzadeliliği döneminde Selim'den ümitli olduğunu ancak umduklarını bulamadığını ifade etmekteydi¹⁸.

Tayyar Mahmud Paşa, Anadolu ve İstanbul'da başta yeniçeriler olmak üzere reayanın ayaklanması için dini ön plâna çıkarıyor, etrafına reformları kötülediği yazılar gönderiyordu. Nizâm-i Cedîd'den dolayı Müslümanların kefare elbisesi giydiklerini, İslâmiyet'in devletten koparıldığını, şeriata sahip çıkılması gerektiğini söylüyordu. Yeniçerileri kışkırtmak için de, *Şimdi ne sipahi var, ne yeniçeri var! Cümlesi başı şapkalı Frenk oldu* diyordu¹⁹.

2-İsyan

Amasya Sancağı 1805 yılının başlarında Caniklizâdelerin uhdesindeydi. Tayyar Mahmud Paşa, yeğeni Hasan Bey'i buranın mütesellimi olarak görevlendirmişti. Sivas Eyaletinin de kendilerine verilmesi için hükümete başvurdu. III. Selim, Nizâm-i Cedîd teşkilatının yaygınlaştırılmasına katkıda bulunmayan Caniklizâdelere sıcak bakmadığından bu talebi reddetti. Kısa bir süre sonra da Çaparzâde Süleyman Bey'in oğlu Mehmed Celaleddin Bey vezirlik unvanıyla birlikte Sivas valiliğine getirildi. Amasya Sancağı da Tayyar Mahmud Paşa'dan alınıp, Nizam-i Cedîd askeri teşkilatının kurulması şartıyla Çaparzâdelere verildi.

Kendisine haksızlık yapıldığına inanan Tayyar Mahmud Paşa, nüfuzu altındaki yerlerden asker toplamaya başladı. Viranşehir voyvodasına gönderdiği şukkasında İrâd-i Cedidi ortadan kaldırmak için Erzurum, Trabzon ve Sivas eyaletlerinden otuzbin asker topladığını belirtiyordu. Çıldır valisi Selim Paşa, Bayazıd mutasarrıfı Mahmud Paşa ve Kars valisi Mehmed Paşaların katılımıyla askerlerinin sayısı yüz bini bulacaktı²⁰. Kastamonu ve Kütahya'dan da asker toplamaya çalışıyordu.

Tayyar Mahmud Paşa, çevre eyalet ve sancaklara da adamlar gönderip

¹⁷ Musa ÇADIRCI, "Ankara Sancağında Nizâm-ı Cedîd Ortasının Teşkili ve "Nizâm-ı Cedîd Askeri Kanunnamesi"', *Belleten*, S. 141, Ankara 1972, s.2.

¹⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. VIII, s.31.

¹⁹ Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi*, c.5, Ankara 1988, s. 79.

²⁰ *BOA, H.H*, No: 4048 B, Viranşehir Voyvodasının Mektubu, 7 Rebiülevvel 1220/ 5 Haziran 1805.

Nizâm-i Cedîd aleyhine propaganda yapıyordu. Bağdad ve Dıyarbekir'e giden tatarlara para verip İrâd-i Cedid kaldırıldı söylentisiyle Amasya, Sivas ve Tokat'ta kargaşa çıkarmaya çalışıyordu. Samsun'da topladığı askerleri İslamiyet'e uygun olmadığı için Nizâm-i Cedide yazdırmadığından dolayı asi ilân edildiğini söylüyordu²¹. Erzurum, Muş, Çıldır ve Bayazıt taraflarına gönderdiği adamlarından da Mekke ve Medine müftülerinden fetva aldığını, Nizâm-i Cedid askeri olup gavur kıyafeti giymenin dine aykırı olduğunu söylemelerini istiyordu²². Çukurova âyanlarından Kozanoğlu'ndan da asker talep etmekteydi²³. Nitekim Tayyar Mahmud Paşa, Samsun'da binlerce asker toplamış ve hareket vaktini beklemekteydi.

Hükümet ise Tayyar Mahmud Paşa'ya bölgeden destek olabilecekler hakkında Gümüşhane sabık Emîni Cihanzâde Hüseyin Bey'den bilgi almaktaydı. Cihanzâde Hüseyin Bey, özellikle Canık, Amasya, Karahisar taraflarında Tayyar Mahmud Paşa'ya büyük destek verildiği, ancak padişahın iradesi olursa desteğin azalabileceğini belirtti. Trabzon'da ise âyan ve derebeylerinin sadakatle Tayyar Mahmud Paşa'ya bağlı bulunduğunu söyledi²⁴.

Çaparzâde Süleyman Bey, rakibinin hareketlerini casuslar aracılığıyla takip ediyor ve birtakım tedbirler almaya çalışıyordu²⁵. İlk olarak Nizâm-i Cedid ve hanedanı aleyhindeki dedikoduları önlemek için tatarları yakalatıp, kalebend cezasına çarptırdı. İkinci tedbir olarak da Amasya halkının Tayyar Mahmud Paşa'yı destekleme ihtimalini göz önüne alarak gafil avlanmamak için adamlarını hazırda bekletiyordu. Ayrıca, sadarete gönderdiği yazısında endişesini belirterek nasıl davranması gerektiği hususunda padişah'tan bir irade beklediğini ifade ediyordu²⁶.

Çaparzâde Süleyman Bey'in endişesinin yersiz olmadığı kısa süre sonra anlaşıldı. Samsun'dan hareket eden Tayyar Mahmud Paşa, geçtiği güzergâh üzerinden kendisine katılanlarla Amasya sancağına ulaştı. Çaparzâde'nin askerlerini ve mütesellimini şehirden uzaklaştırdı. Yeğeni Hasan Bey'in tekrar mütesellim olduğunu ilân etti²⁷. Amasya halkı iki arada kalmış-

²¹ BOA, HH, N o: 4048 H, Çaparzâde Süleyman Bey'in Kaimesi, 5 Rebiülevvel 1220/ 3 Haziran 1805.

²² BOA, HH, No: 4048 G, Süleyman Bey'in Kaimesi, 3 Rebiülevvel 1220/ 1 Haziran 1805.

²³ BOA, HH, No: 4048 İ, Çaparzâde Süleyman Bey Tarafından Der-aliyyeye Gönderilen Şefaathı Ağası Osman Ağa'nın Tahriri, 9 Rebiülevvel 1220/ 7 Haziran 1805.

²⁴ BOA, HH, No: 4051, Sadarete Arz Tezkiresi, H. 1220/ M. 1805.

²⁵ BOA, HH, No: 4048 F, Çaparzâde Süleyman Bey'in Arızası, 3 Rebiülevvel 1220/ 1 Haziran 1805.

²⁶ BOA, HH, No: 4048 C, Çaparzâde Süleyman Bey'in Kaimesi, 3 Rebiülevvel 1220/ 1 Haziran 1805.

²⁷ Süleyman DUYGU, *Yozgat Tarihi ve Çapanoğulları*, İstanbul 1953, s. 26.

tı. Hükümet ise olayları Muş mutasarrıfı Murat Paşa ve Maden emini Abdi Bey'in İstanbul'a gelen adamlarından öğrenmekteydi.

Anadolu'nun iki güçlü hanedanı arasındaki çatışma hükümeti endişelendirmişti. Memleketin harap olmasını, halkın arada kalıp ezilmesini istemeyen III. Selim'in en büyük korkusu ise Çaparzâdeler'den beklediği yardımların aksama ihtimaliydi. Gelişmeler üzerine padişah Amasya sancağını Çaparzâdeler'den geri aldı ve şimdilik oradan asker yazılmamasını istedi. Tayyar Mahmud Paşa'nın davranışını *akla mugayir bir hareket* olarak nitelendirdi. Amasya'nın Caniklizâdelerin malikânesine dahil olmadığını, olay çıkarmaya neden olacak hiçbir sebebin bulunmadığını İstanbul'da bulunan divan kâtibi aracılığıyla Tayyar Mahmud Paşa'ya ilettili²⁸.

Amasya'nın geri alınıp padişahın kızkardeşi Beyhan Sultan'a iltizam olarak verilmesine, Çaparzâde Süleyman Bey itiraz etmeye başladı²⁹. Süleyman Bey halk nazarında itibarının düşeceğini söyleyerek altmışbeş bin kuruş karşılığında Amasya sancağının uhdesine verilmesini istemekteydi³⁰. Ancak hükümet şimdilik bu isteğe olumlu yanıt vermedi.

3-İsyana Karşı Alınan Tedbirler

3.1-Nasihât Fermânı Gönderilmesi

Osmanlı Devleti'nde padişahın tahtına karşı tehlike oluşturmak, padişahı tahkir ve devlete karşı isyanın cezası idamdı³¹. Tayyar Mahmud Paşa'nın tepkisi isyana dönüştüğünden geleneklere göre idamı gerekliydi. Ancak içinde bulunulan şartlardan dolayı şimdilik böyle bir işe girişmek devlete faydadan çok zarar getirebilirdi. Sultan III. Selim de bu doğrultuda idam emrini vermeden, elçiler aracılığıyla nasihât fermanı göndermeyi uygun gördü. Ferman'da Tayyar Mahmud Paşa'ya sadakatle görevine devam etmesi, malikânelerine dahil olmayan Amasya Sancağının Çaparzâdelere verilmesinden dolayı da kırılmaması gerektiği söyleniyordu³².

İki elçi tarafından Amasya'da bulunan Tayyar Mahmud Paşa'ya teslim edilen ferman geç kalmıştı. Zira Tayyar Mahmud Paşa'nın adamları, Hasan Bey idaresinde çoktan harekete geçmiş ve Zile yakınlarına kadar ilerlemişlerdi. Tayyar Mahmud Paşa ise geri adım atmadığı gibi, ferman getirenler-

²⁸ BOA, *Cevdet Dahiliye*, No: 14686, Anadolu Valisi Vezir Seyit Yusuf Paşa'ya Hüküm, H.1220/M. 1805.

²⁹ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, "Çapanoğulları", s.239-240.

³⁰ BOA, *HH*, No. 4046 G, Çaparzâde Süleyman Bey'in Kaimesi, 7 Cemaziyelevvel 1220/ 3 Ağustos 1805.

³¹ Ahmet MUMCU, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara 1985, s. 84-90.

³² BOA, *HH*, No: 4051 C, Yusuf Ziya paşa'nın Kaimesi, 9 Rebiülahir 1220/ 7 Temmuz 1805.

den Şirinzâde Esad Fethi Bey'i, Bafra'da hapsedirdi³³.

3.2-Askerî Tedbirler

Nasihât fermanına olumlu cevap vermeyen Tayyar Mahmud Paşa'dan, vezirlik payesiyle uhdesine verilmiş olan topraklar geri alındı³⁴. Asî ilân edilip, cezalandırılması için eskiden Trabzon valiliği yapmış olan Yusuf Ziya Paşa görevlendirildi³⁵. Ayrıca Çaparzâde Süleyman Bey'e, Rize âyanı Tuzcuzâde Memiş Ağa'ya, Karaman, Çıldır ve Sivas valilerine, Kastamonu ve Boyabad mütesellimlerine haber gönderilerek adamlarıyla birlikte Yusuf Ziya Paşa'ya yardımcı olmaları istendi³⁶.

Tayyar Mahmud Paşa'nın üzerine gitmeleri istenen kişilerin hemen hepsi Caniklizâdelerle geçinemeyen kişilerdi³⁷. Hükümet bu durumu dikkate almış olmalıdır. Öte yandan Tuzcuzâde Mehmed Ağa Gönve mutasarrıflığı ve Faş muhafızlığına tayin edildi. Bu suretle hükümet asî Tayyar Mahmud Paşa'nın yanında yer alabilecek kişileri devletin yanına çekmeyi amaçlıyordu. Ancak hükümetin görevlendirdiği şahıslar arasında da birbirlerine güvensizlik sözkonusuydu. Yusuf Ziya Paşa, Çıldır valisi ile Kars muhafızının derebeyi kökenli olmaları ve Tayyar Mahmud Paşa ile görüşmelerinden dolayı güvenilir olmadıklarını söylüyordu³⁸.

4-Müsademeler

Tayyar Mahmud Paşa'ya bağlı kuvvetler Amasya'yı ele geçirdikten sonra gruplar halinde Tokat, Zile, Sivas ve Çorum taraflarına yöneldiler. Önce Tokat'a girip burayı zapt ettiler ve bir voyvoda bıraktılar³⁹. Ardından Sivas'ın ele geçirilmesi de Caniklizâdeleri durdurmadi⁴⁰. Aynı hızla Zile ve Yozgat'a doğru hareket ettiler. Ancak daha önce karşılarına çıkmayan Çaparzâdelerle ilk defa burada karşılaştılar. Yapılan müsademelerde Hasan Bey'in komutasındaki kuvvetler zayıf vererek Amasya'ya kaçmak zorunda

³³ Süleyman DUYGU, *Yozgat Tarihi ve Çapanoğulları*, s. 26.

³⁴ BOA, HH, No: 4079 A, Çaparzâde Süleyman Bey'in Kaimesi, 27 Safer 1220/ 27 Mayıs 1805.

³⁵ Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, Yayına Hazırlayan: İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon 2001, s. 174.

³⁶ BOA, HH, No: 4044 B, Tuzcuzade Mehmed Ağa'dan Sadarete Arz Tezkiresi, H. 1220/ M. 1805; Süleyman DUYGU, *Yozgat Tarihi ve Çapanoğulları*, s. 27.

³⁷ BOA, HH, No: 1982, Canikli Genç Ağa'nın Kaimesi, 29 Muharrem 1214/ 3 Temmuz 1799.

³⁸ BOA, HH, No: 4078, Yusuf Ziya Paşa'nın Kaimesi, 9 Cemaziyelahir 1220/ 4 Eylül 1805.

³⁹ BOA, HH, No: 4051 A, Sadarete Arz Tezkiresi, 19 Rebiülevvel 1220/ 17 Haziran 1805.

⁴⁰ BOA, HH, No: 4049 A, Çaparzâde Süleyman Bey'in Kaimesi, Rebiülevvel 1220/ Haziran-Temmuz 1805.

kaldılar. Böylece Tokat, Sivas, Çorum ve Yozgat asilerden temizlenmiş oldu. Ayrıca Tayyar Mahmud Paşa taraftarlarından olup aman dileyenler de affedildiler⁴¹.

Bu ilk yenilgiyi Amasya'da öğrenen Tayyar Mahmud Paşa, hemen Canik'e döndü. Temmuz 1805'te padişaha bir mektup yazarak kendisinin suçlu olmadığını, olayların müsebbibinin Çaparzâde Süleyman Bey olduğunu belirtip, af talebinde bulundu⁴². Bu arada daha önce hapse attığı elçi Esad Fethi Bey'i de serbest bıraktı. Bununla birlikte Sivas eyaletinin de kendisine verilmesini istemekteydi. Ancak bu af girişimi başarılı olmadı.

Yusuf Ziya Paşa, yenilginin Caniklîzâdeleri yok etmediğinin bilincindeydi. Trabzon ve Canik halkının mücadelecî bir ruha sahip olduğunu, halkın *desise-i şîar* Tayyar Mahmud Paşa'ya destek olacaklarını belirtiyordu. Bu esnada Canik'te toplanan asilerin üzerine ani bir baskın yapıldıysa da Tayyar Mahmud Paşa, Trabzon'a kaçarak burada ağalar ve âyanlarla istişârelerde bulundu. Kuğuzâde ve Dedezâde haricindeki tüm önemli isimlerin desteğini aldı. Hatta aralarında kız alıp verme olayından dolayı soğukluk bulunan Tuzcuzâde Memiş Ağa dahi talep edilmediği halde beş yüz talimli adamını Tayyar Mahmud Paşa'nın emrine gönderdi. Vakfikebir ve Akçaabad ağaları ile Server Ağa, Sakızzâde, Bahadırzâde, Uzunoğlu, Hacı Hasanoğlu, Hacı Fettahoğlu ve Emanetzâde ise adamlarıyla birlikte muhalif âyanlar Kuğuzâde ve Dedezâdelerin üzerine gitme kararı aldılar. Daha önce isyana destek vereceğini söyleyen Hazinedarzâdeler ise, Yusuf Ziya Paşa'nın muhassıllık vereceği vaadiyle saf değiştirdiler⁴³.

Canik'te ise muhassıllığa tayin edilen Hacı İsmail Ağa, Ünye tarafındaki asilerin üzerine gitti. Burada ele geçirdiği asilerden, zorla Tayyar Mahmud Paşa yandaşı olanları affetti, diğerlerini ise hapsedti. Hazinedarzâde Emin Ağa ve Süleyman Ağalar da Perşembe'deki asileri bozguna uğrattı.⁴⁴

Müsademeler Sinop, Alaçam ve Bafra'da da devam etmekteydi. Kastamonu ve Boyabad mütesellimleri önce Sinop Kalesi'nde sıkıştırdıkları asileri kuşatma altına aldılar. On beş gün süren kuşatma sonucunda yiyecek sıkıntısı baş gösterince asiler kayıkla kaçmaya çalıştılar⁴⁵. Ancak denizden

⁴¹ BOA, HH, No: 4061, Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa'nın Kaimesi, H. 1220/ M. 1805; BOA, HH, No: 4083, Yusuf Ziya Paşa'nın Tavrî, 17 Rebiülahir 1220/ 15 Temmuz 1805.

⁴² BOA, HH, No: 4044 E, Tayyar Mahmud Paşa'nın Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa'ya Gönderdiği Kaime, 7 Rebiülahir 1220/ 15 Temmuz 1805.

⁴³ BOA, HH, No: 4047, Tayyar Mahmud Paşa'nın Ele Geçmiş Kâğıdı, 26 Cemaziyevvel 1220/ 22 Ağustos 1805.

⁴⁴ *Ayn Belge*.

⁴⁵ BOA, HH, No: 4083, Yusuf Ziya Paşa'nın Tavrî, 17 Rebiülahir 1220/ 15 Temmuz 1805.

donanmanın yardımıyla yüz üç asi ele geçirildi. Firar edenler de Alaçam ve Bafra'da dağıtıldılar⁴⁶.

Tayyar Mahmud Paşa'nın son çırpınışı ise Erzurum'daydı. Asiler, kaymakamı, kadıyı, müftüyü ve bazı ağaları şehirden kovup idareyi ele geçirdiler. Ancak Tokatlı Genç Ağa, Koyunoğlu Mustafa, Horasanlı Hasan ve Topçular çavuşu idaresindeki asiler, şehir merkezindeki çatışma sonucunda kaçarak iç kaleye sığındılar. Ancak kısa süre sonra yakalanıp idam edildiler. Ayrıca kalenin savunulmasında gerekli hassasiyeti göstermeyen ve asilere yardım etmekle suçlanan kale dizdarı da idam edildi⁴⁷.

Tayyar Mahmud Paşa'nın uzun mücadeleler sonucunda yakalanmamasının nedeni, üzerine gönderilenlerin kendi çıkarlarını ön plânda tutmalarıydı. Yusuf Ziya Paşa, malikâne olarak Karahisar, Canik ve Tirebolu'nun kendisine verilmesini istiyordu⁴⁸. Buna karşılık Çaparzâde Süleyman Bey de Yusuf Ziya Paşa'dan şikayetçi olup hükümete, Yusuf Ziya Paşa'nın topraklarına müdahale ettiğini söyleyerek Karadeniz sahillerinde asayişin sağlanması için bölgenin uhdesine verilmesinin en doğru seçim olacağını bildiriyordu. Hükümet ise, devamlı masraflarının çokluğundan bahseden Yusuf Ziya Paşa ve Orta Anadolu'ya hakim olan Çaparzâdelerin taleplerini reddetti. Zaten, Yusuf Ziya Paşa asilerin üzerine görevlendirildiğinde Erzurum ve Trabzon valisi olarak tayin edilmişti. Ancak Tayyar Mahmud Paşa'nın firarında başarısızlığı görülen Yusuf Ziya Paşa'nın yerine Trabzon valiliğine Hacı Salih Paşa getirildi⁴⁹.

B-TAYYAR MAHMUD PAŞA'NIN FİRARINDAN İDAMINA GİDEN SÜREÇ

1-Sohum ve Kırım'a Firarı

1.1-Sohum'a Firarı

Erzurum müsademesini Trabzon'dan takip eden Tayyar Mahmud Paşa, adamlarının mücadeleyi kaybettiklerini görünce bir gemiyle Sohum'a firar etti.⁵⁰ Caniklîzâdelerin, Sohum ile geçmişten gelen ilişkileri vardı. Nitekim Trabzon'dan topladıkları avarız ve nüzul vergileriyle Sohum'un

⁴⁶ BOA, HH, No: 4046 F, Kastamonu Mütesselliminden Yusuf Ziya Paşa'ya Gelen Kaime, H. 1220/ M. 1805.

⁴⁷ BOA, HH, No: 4072 L, Yusuf Ziya Paşa'nın Kaimesi, 15 Safer 1220/ 15 Mayıs 1805.

⁴⁸ BOA, HH, No: 4072 F, Yusuf Ziya Paşa'nın Kaimesi, 17 S 1220/ 17 Mayıs 1805.

⁴⁹ Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, s.181-182.

⁵⁰ BOA, HH, No: 4045 İ, Bafra Kal'ası İmam ve Hatibi Ali'nin Tahriratu, H.1220/ M.1805.

askerî ihtiyaçlarını⁵¹, gümrük gelirleriyle de Sohum kalesindeki camiinin giderlerini düzenli olarak karşılamaktaydılar⁵². Hacı Ali Paşa zamanında Faş, Batum ve Sohum kalelerinin güçlendirilmesi için yamak yazma işinin bölgeye hakimiyetlerinden dolayı Caniklizâdelere verilmesi, Tayyar Mahmud Paşa'nın Sohum'u tercih nedenine ışık tutmaktadır⁵³.

Sohum'a firar eden Tayyar Mahmud Paşa, padişahın affının mümkün olmadığını belirtmesine rağmen⁵⁴ Bağdad valisi Ali Paşa ve Çıldır valisi Selim Paşa'ya elçiler göndererek affedilmesi için aracı olmalarını istiyordu⁵⁵. Firarına sebep olarak da Çaparzâde Süleyman Bey'i göstererek, tüm emirlere uyacağını belirtiyordu. Ayrıca affedilmesi ve vezirlik payesiyle malikânesinin geri verilmesi halinde dokuzbin kese akçe vereceğini ifade ediyordu. Selim Paşa da Tayyar Mahmud Paşa'ya aracılık yapacağını, ancak kararın padişaha ait olduğu cevabını gönderdi⁵⁶.

Tayyar Mahmud Paşa'nın af isteğinin padişahça kabul edilmemesi, firarî paşayı koruyan Sohum muhafızı Keleş Ahmed Bey ile hükümet arasında gerginliğe sebep oldu. Hükümet, hakkında fetvalar doğrultusunda idam fermanı bulunan Tayyar Mahmud Paşa ve adamlarının hemen öldürülmesini isterken⁵⁷, Keleş Ahmed Bey de idam yerine kalebind cezasına çarptırılmalarını talep ediyordu⁵⁸.

Keleş Ahmed Bey'e emirlerini dinletemeyeceğini anlayan hükümet, Sohum üzerine 3 adet kalyon gönderdi. Ancak kalyonlar ihtiyaçlarını karşılamak için Trabzon'a uğradıklarında Kalcızâde ile Tuzcuzâde bir kayıkla gelişmeleri Sohum'a bildirdiler⁵⁹. Bunun üzerine ortam gerginleşti. Tayyar Mahmud Paşa, Çıldır valisi Selim Paşa'ya gönderdiği elçi ile hükümeti

⁵¹ Yücel ÖZKAYA, " XVIII. Yüzyıl'da Trabzon'un Genel Durumu", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s. 140.

⁵² Necmettin AYGÜN, "Trabzon Gümrüğü (1750-1800)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri 6-8 Kasım 1998*, Trabzon 1999, s.313-316.

⁵³ Rıza KARAGÖZ, *Canikli Ali Paşa*, s.76-83.

⁵⁴ *BOA, Cevdet Dahiliye*, No: 6092, Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa'ya Hüküm, 20 Şaban1220/ 13 Kasım 1805.

⁵⁵ *BOA, HH*, No: 4067, Çıldır Valisi Selim Paşa'nın Kaimesi, 21 Rebiülevvel 1221/ 8 Haziran 1806; Mahmud GOLOĞLU, *Trabzon Tarihi Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Yay. Haz. Veysel Usta, Trabzon 2000, s.96.

⁵⁶ *BOA, HH*, No: 4052 C, Çıldır Valisi Selim Paşa'nın Havî Şukkası, 21 Rebiülevvel 1221/ 8 Haziran 1806.

⁵⁷ *BOA, HH*, No: 5185 D, Yusuf Ziya Paşa'nın Keleş Ahmed Bey'e Gönderdiği Kaime, H. 1221/ M.1806.

⁵⁸ *BOA, HH*, No: 4056, Sohum Muhafızı Keleş Bey'in Kaimesi, H.1221/ M. 1806; *BOA,HH*, No:4068, Sadarete Arz Tezkiresi, H. 1221/ M. 1806.

⁵⁹ *BOA, HH*, No: 4045 A, Sadarete Arz Tezkiresi, H. 1221/ M. 1806.

tehdit ediyordu. Abazaların, kendisini teslim etmek niyetinde olmadığını, hatta bu uğurda kendisiyle birlikte dağlara çıkıp, Koroğlu misali *ferman padişahın dağlar bizimdir* deyip mücadele edeceklerini ifade etmekteydi⁶⁰.

1806 Ağustos başlarında Trabzon'dan Sohum'a doğru hareket eden kalyonlar, 12 Ağustos'ta Sohum Kalesi açıklarında demirlediler⁶¹. Bir elçi ile padişahın fermanını bizzat Keleş Ahmed Bey'e verip, asilerin teslimini istediler. Keleş Ahmed Bey ise, Tayyar Mahmud Paşa'nın, Kalcızâde ve Tuzcuzâde'den gelen mektup sonrası güvende olmadığını düşünüp, küçük bir Rus teknesiyle Kırım'a kaçtığını söyledi (Ağustos 1806)⁶². Bir kısım adamının da Abaza ve Çerkez kabileleri içerisinde saklandığı öğrenildi⁶³. Bu kişilerin üzerine gidilmeden kalyonlar İstanbul'a doğru hareket ettiler.

1.2-Kırım'a Firarı

Tayyar Mahmud Paşa, donanmadan 3 kalyonun Sohum'a doğru geldiği haberini alınca 7 adamıyla beraber Kırım'a kaçtı. Kırım'ın Rus toprağı olması nedeniyle Reisülküttap, Rusya'nın İstanbul'daki sefiri ile görüşerek asilerin hemen iade edilmelerini istedi. Rus sefiri bu isteğe olumlu yanıt verdi⁶⁴.

İade talebi St. Petersburg'a bildirildiğinde Tayyar Mahmud Paşa'ya dokunulmazken, firar edenler arasında bulunan yeğen Hasan Bey ile Canik eski muhassılı Ali Ağa takibe alındı. Bu kişilerin Ağustos ayında Kırım'a geldikleri ve tekrar Anadolu'ya geçip adam toplamak niyetinde oldukları tespit edildi. Ruslar tarafından bir süre Anadolu'ya geçmeleri engellenen Hasan Bey ile Ali Ağa daha sonra Bender Muhafızı Hasan Paşa tarafından yakalandılar. Hasan Paşa, Ali Ağa'yı bir şefaathâme ile İstanbul'a gönderdiyse de Ali Ağa yapılan sorgulama sonrasında Bostancıbaşı hapisanesine kapatıldı. Ardından gönderilen emir doğrultusunda Bender Muhafızı Hasan Paşa, Tayyar Mahmud Paşa'nın yeğeni Hasan Bey'i idam etti⁶⁵.

Tayyar Mahmud Paşa Kırım'da bulunduğu sırada Osmanlı Devleti'nin iç siyaseti de karışık durumdaydı. 1807 yılında III. Selim tahtan indirilerek

⁶⁰ BOA, HH, No: 4052 B, Tayyar Mahmud Paşa'dan Çıldır Valisine Şukka, H.1221/ M.1806.

⁶¹BOA, HH, No: 4045 C, Yükrük Alemdârı Abdurrahman Ağa'nın Kaimesi, 18 Cemaziyelevvel 1221/ 3 Ağustos 1806.

⁶² BOA, HH, No: 4045 D, Sadarete Arz Tezkiresi, 23 Cemaziyelevvel 1221/ 8 Ağustos 1806.

⁶³ BOA, HH, No: 4070, Yusuf Ziya Paşa'nın Tahriratının Hülâsası, H. 7 Şaban 1221/ 18 Kasım 1806.

⁶⁴ BOA, HH, No: 4054, Sadarete Arz Tezkiresi, H.1221/ M. 1806.

⁶⁵ BOA, HH, No: 4117, Bender Muhafızı Hasan Paşa'nın Kaimesi, 11 Rebiülevvel 1221/ 29 Mayıs 1806.

yerine IV. Mustafa geçti. Padişah değişikliğiyle Nizâm-i Cedid ilga edildi. Tayyar Mahmud Paşa ve adamları da affedildiler. Bunun ardından, firarda olan Tayyar Mahmud Paşa yandaşları tek tek dönmeye başladılar. Bunlardan biri olan Kethüda Emin Ağa, bir Rus gemisiyle Trabzon'a geldi. Vali Hacı Salih Paşa ve bazı ileri gelenler Güzelhisar önünde karşıladıkları kethüdanın affedilip geri döndüğüne inanmayıp, Kalcızâde Memiş Ağa'nın tahrikiyle idamına karar verdiler⁶⁶.

1807 yılında Ruslar, Osmanlı Devleti'nin Fransa ile ittifak kurmasından korktuğu için Osmanlı ile barış yapmak istiyordu. Kırım'da firarî olarak yaşayan Tayyar Mahmud Paşa da padişah değişikliğinin ardından Osmanlı-Rus barışı için kendi başına çalışmalara başladı. Rus İmparatoru, başvekili ve askeri yetkililerle görüşmeler yaptı⁶⁷.

2-Tayyar Mahmut Paşa'nın Sadaret Kaymakamlığı ve İdamı

2.1-Sadaret Kaymakamlığına Giden Yol

Kabakçı isyanından sonra tahta çıkan IV. Mustafa, Tayyar Mahmud Paşa ve yandaşlarını affetti. İki yıldır Kırım'da bulunan Tayyar Mahmud Paşa da 20 Ekim 1807'de Rusların yeni padişahı kutlama ve barış mesajlarıyla⁶⁸ İstanbul'a döndü⁶⁹. III. Selim döneminde üzerinden alınan Trabzon Valiliği ile Canik ve Şarkî Karahisar sancakları tekrar uhdesine verildi⁷⁰. Ancak muhtemelen o sene bölgesinde hüküm süren veba hastalığı sebebiyle bir süre daha İstanbul'da kalmayı tercih etti⁷¹.

Tayyar Mahmud Paşa İstanbul'da iken, IV. Mustafa taraftarları yeni padişahın otoritesini sağlamak için III. Selim'i öldürmeyi plânlamaktaydılar. Durumu Sadaret Kaymakamı Köse Musa Paşa'ya açtılar. Köse Musa Paşa da askerin onayı olmadığı bahanesiyle ret cevabı verdi. Ardından da sağlık durumunu gerekçe gösterip istifa etti⁷². Bu istifa olayı Tayyar Mahmud Paşa'nın Sadaret Kaymakamı olmasının yolunu açtı. III. Selim'i öldürmeyi plânlayanlar ise, Tayyar Mahmud Paşa'nın kendilerini destekleyeceklerini

⁶⁶ Mahmud GOLOĞLU, *Trabzon Tarihi*, s.96.

⁶⁷ BOA, HH, No: 6961, Sadarete Arz Tezkiresi, 25 Safer 1222/ 4 Mayıs 1807.

⁶⁸ BOA, HH, No: 7021, Suret-i Takrir-i Âlî, H. 1222/ M. 1807; Osmanlı- Rus barış girişimleri için bakınız: Fehmi İSMAİL, "1807'de Rusların ve İngilizlerin Osmanlılarla Yeniden Münâsebet Kurma Teşebbüsleri", *Tarih Dergisi*, S.30 (Mart 1976), İstanbul 1976, s.23-38.

⁶⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. VIII, s.218.

⁷⁰ Özcan MERT, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*, s.61.

⁷¹ Bölgedeki veba salgını için bakınız: Daniel PANZAC, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba 1700- 1850*, çev: Serap Yılmaz, İstanbul 1997, s.56.

⁷² Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. VIII, s.218-219.

düşündüklerinden ona destek veriyorlardı.

Tayyar Mahmud Paşa'nın Sadaret Kaymakamlığı görevine getirilmesi sadrazam Çelebi Mustafa Paşa'yı rahatsız etti. Çünkü Çelebi Mustafa Paşa, Alemdar Mustafa Paşa ile rekabet halindeyken yeni bir rakibinin daha ortaya çıkmasını istemiyordu. Padişah IV. Mustafa, kaymakamlık görevinin kısa süreliğine Tayyar Mahmud Paşa'ya verildiğini, daha sonra Tayyar Mahmud Paşa'nın Anadolu'nun sol kolunun askerî hizmetine bakmakla birlikte malikânesine gideceğini söyleyerek İstanbul'daki tartışmaları sonlandırmaya çalıştı⁷³.

Merkezde ortamı sakinleştirmeye çalışan IV. Mustafa, Tayyar Mahmud Paşa'yı Anadolu'nun sol kolunda asker toplamakla görevlendirince Çaparzâdelerle yeni bir sorunun ortaya çıkmasına neden oldu. Padişahın desteğini arkasına alan Kaymakam Tayyar Mahmud Paşa, Çaparzâde Süleyman Bey'den asker talep etti. Ancak aldığı cevap nüfuzunun sarsılmasının ilk adımı oldu. Süleyman Bey, *Tayyar Paşa, İstanbul'da oldukça Anadolu'dan yardım beklenmemesi* cevabını vermişti⁷⁴. Padişah da bu cevabın ardından zor durumda kaldı. Bir tarafta Anadolu'nun güçlü hanedanları, diğer tarafta ise Sadaret Kaymakamlığına getirdiği Tayyar Mahmud Paşa vardı.

İstanbul'da ise IV. Mustafa'nın devreye girmesine rağmen siyasî kazan kaynamaktaydı. Reisülküttap Refik Efendi, *Tayyar Mahmud Paşa'nın kaymakamlığı bir ay daha sürerse sadrazam olur* diyerek Çelebi Mustafa Paşa'yı kıskırtmaktaydı. Tayyar Mahmud Paşa, ayrıca, yeniçeriler üzerinde etkili olan Şeyhülislam Ataullah Efendi ile de geçinememekteydi. Rumeli Kazaskeri İzzet Efendi ve Hoca Münib Efendi de Ataullah Efendi'yi desteklemekteydiler. Bu kişilerle anlaşan sadrazam Çelebi Mustafa Paşa ve Reisülküttap kisedârı Sümblüzâde Abdülbaki Efendi, Anadolu'da Çaparzâdelerin ve eski sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın, Tayyar Mahmud Paşa'nın Sadaret Kaymakamlığından azlini istediklerini; yoksa isyan edeceklerini söylemesi Padişahı korkuttu⁷⁵. Alemdâr Mustafa Paşa'nın da telkiniyle IV. Mustafa, Tayyar Mahmud Paşa'yı Sadaret Kaymakamlığından azletti (Mart 1808)⁷⁶.

⁷³ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul 1942, s.89-90.

⁷⁴ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, "Çapanoğulları", s.246.

⁷⁵ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, s. 90-94.

⁷⁶ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, "Çapanoğulları", s.246.

2.2-Sürgün ve İdam

Kaymakamlığı sırasında İstanbul'da zuhur eden fitne ve fesattan sorumlu tutulan Tayyar Mahmud Paşa, azledilip Dimetoka'ya sürgüne gönderildi. Yola çıktığında muhaliflerinin baskısıyla ikinci darbeyi yedi. Vezirlik payesi ve malikânesi geri alındı. İlk önce bu duruma tepki gösteren Tayyar Mahmud Paşa, padişahın sözlerine güvenip, sessiz kaldı. Ancak Dimetoka'da etrafında pek çok kişinin toplanmasının tehlike yarattığını düşünen İstanbul'daki hasımları sürgün yerini Hacıoğlu Pazarı olarak değiştirdiler⁷⁷.

Hacıoğlu Pazarı'nda sürgün hayatına başlayan Tayyar Mahmud Paşa, bir yandan IV. Mustafa'dan maddi ve manevi destek görürken⁷⁸, öte yandan Alemdâr Mustafa Paşa'ya yazdığı mektupla haksızlığa uğradığını ve kendisinden yardım beklediğini söylüyordu. Alemdâr Mustafa Paşa, Tayyar Mahmud Paşa'nın yardım talebine, Varna muhafızı olmasını sağlayarak cevap verdi⁷⁹. Sadrazam Çelebi Mustafa Paşa da, yandaşlarına voyvodalık ve iltizam vermek ve kale yamaklarını kışkırtmakla suçladığı Tayyar Mahmud Paşa'nın hayatta kalması durumunda fitne çıkarmaya devam edeceğini iddia ederek idam edilmesini istiyordu.

1808 yılının Temmuz ayında İstanbul'a gelen Alemdâr Mustafa Paşa, idâreye hakim olup, II. Mahmud'un tahta çıkmasını sağladı. Ardından da sadrazamlığa getirildi. Sadrazam olan Alemdâr Mustafa Paşa, siyasî güç odaklarına karşı hemen harekete geçti. Bunlar arasında IV. Mustafa'nın ve Kuzey Anadolu halkının desteğini kazanmış olan Tayyar Mahmud Paşa da vardı. Tayyar Mahmud Paşa, devletin askerini uğraştırdığı ve darülharp olan Rusya'ya kaçtığı için suçlanmaktaydı. Hıristiyanlardan aman dilemek Müslüman'a yakışmayacağı gibi, onlardan para aldığı da rivayet edilmekteydi. Caniklizâdelerin geçmişten gelen isyankâr tavırları da gözönüne alındığında II. Mahmud, Tayyar Mahmud Paşa'nın idam emrini verdi⁸⁰. Ağustos 1808 tarihinde Caniklizâdelerin son lideri; geriye yalnızca sefil durumda, evi barkı olmayan, çocuğu bulunmayan ve devletin yardımıyla geçinen bir eş bırakarak hayata veda etti⁸¹.

⁷⁷ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, s.93.

⁷⁸ Necdet SAKAOĞLU, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, İstanbul 1998, s.166-167.

⁷⁹ Özcan MERT, “Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi”, s.153.

⁸⁰ Şânizâde Atâullah Efendi, *Şânizâde Tarihi*, c.1, İstanbul 1284, s.51-52.

⁸¹ *BOA, HH*, No: 17531, Sadarete Arz Tezkiresi, H. 1225/ M.1810-1811.

Sonuç

Coğrafi keşifler başta olmak üzere Avrupa merkezli değişimler XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin kurulu düzenini sarsmaya başladı. Merkezî hükümetler bu gelişmelerin farkında olarak birtakım tedbirler almaya çalıştılar. Malikâne sistemine geçiş de bu tedbirlerden biridir. Bu sayede mali açıklar kapatılacaktı. Ancak malikâne sistemi büyük hanedanların ortaya çıkmasına neden oldu. Devlet dış gâilelerle uğraşırken bu hanedanlardan başta asker toplanması olmak üzere pek çok alanda etkili yardım gördüğü için bunlara ses çıkar(a)madı. Sonuçta hanedanlar büyüdükçe adem-i merkeziyetçi yapı normal görülmeye başlandı.

XVIII. yüzyılın ortalarında Kuzey Anadolu'da hüküm süren Caniklizâdeler de bu gelişmelerin bir sonucudur. Merkezî otoriteye değişik zamanlarda yardım ettikleri halde, nüfuz alanlarını geliştirmek için komşu hanedanlarla çatışmaya girdikleri anda hükümetleri karşılarında buldular. Çünkü rakipleri merkezî hükümete daha çok destek olan Çaparzâdelerdi. Bu iki hanedan arasındaki çatışma, Caniklizâdelerin kurucusu Hacı Ali Paşa zamanından itibaren başlayıp, Tayyar Mahmud Paşa'nın ölümüne kadar sürmüştür. Çatışmaların sonucunda hep asî ilân edilen Caniklizâdeler olduğu halde affedilmeleri bölgede daha da güçlenmelerini sağlamıştır.

Tayyar Mahmud Paşa'nın, III. Selim döneminde asî bir vali, IV. Mustafa döneminde sadaret kaymakamı olması ve II. Mahmud döneminde de geçmiş suçları bahane ederek idamı, Osmanlı Devleti'nde politikanın kişilere bağlı olarak değiştiğinin en bariz göstergesidir. Caniklizâdelerin ortadan kaldırılması ise Osmanlı Devleti'nde siyasetin merkezindeki aktörlerin birbirleriyle mücadelelerinin sonucudur. Taşrada yapılan siyaset ve güç gösterileri merkeze taşınıp orada aktif rol alınmaya başlanınca bu durum rakiplerinin daha da artmasına sebep oldu. Nitekim Tayyar Mahmud Paşa'nın sadaret kaymakamlığı gibi önemli bir göreve getirilip merkezdeki siyasi aktörlerden biri haline gelmesi, aleyhtarlarının daha aktif mücadelelerine yol açtı. Bu rekabet Caniklizâdelerin sonunu getirdi.

ABSTRACT

From the 16th century onwards the Ottoman Empire did not manage to keep up with the changes and developments in the western world and this caused many social, political, economic and international problems. One of the most important problems for the Ottomans during the 16th and 17th centuries was the weakening of central power and the loose of authority in the provinces. As a result local powers took control in most of the provinces. As the local powers became more dominant and influential in connection with the new responsibilities they received, they began to struggle with both the state and neighbouring local authorities. The Caniklizades who were assigned with the administration of the northern Anatolia in the second half of the 18th century were one of these families. Although the family fought with both state and the Çaparzades since the time of Hacı Ali Pasha – the founder of the family – they were forgiven each time in line with the political and administrative expectations. The last leader of the family Tayyar Mahmud Pasha, too, revolted at the time of Selim III, was pardoned at the time of Mustafa IV and was appointed as the representative of the Grand Vizier in İstanbul. However, after Mahmud II ascended the throne, he was exiled and executed. In this way, the Caniklizades family, which was influential for half a century, came to an end.

Key words: Tayyar Mahmud Pasha, Caniklizades, Çaparzades.

ORTA VE DOĞU KARADENİZ LİMANLARINDAKİ TİCARİ FAALİYETLERİN KENT NÜFUSUNA ETKİSİ (1838-1900)

Nedim İPEK*

ÖZET

XIX. yüzyıl öncesi Anadolu kentleri, iç noktalarda ve nehir vadilerinde kümelenmişti. Liman kentleri azdı. Bu dönemde Karadeniz'in güneyinde Sinop ve Trabzon liman kentleri öne çıkmaktaydı. XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Osmanlı'nın serbest ekonomiye geçmesi, Karadeniz'in ticarî fonksiyonunu arttırdı. Bu ise Karadeniz'deki liman kentlerinin ticaret hacmi ve iş kapasitesinin artması sonucunu doğurdu. Ticarî potansiyel, saha ve nüfus açısından büyüyen Trabzon, Samsun, Ordu ve Giresun'da yeni iş alanları oluştu. Kırsal alanda geçim sıkıntısı çekenler aileleriyle birlikte veya yalnız olarak söz konusu liman kentlerine göç etmeye başladılar. Karadeniz liman kentlerindeki iş sahası kırsal alandan gelenlerin hepsini istihdam edecek kadar büyük ve geniş değildi. Sonuçta, iş bulamayanlar ve işsiz kalanlar ikinci bir göç serüvenine atılmak zorunda kaldı. Karadeniz liman kentlerinde işlerini kaybedenler daha ziyade kamunun altyapı işlerinde istihdam edilen Müslümanlardı. Karadeniz şehirlerini terk edenlerin bir kısmı köylerine dönerken, diğerleri mevsimlik işçi veya sürekli olarak çalışmak üzere Marmara bölgesine veya Kırım, Kafkaslar, Romanya, Bulgaristan ve Amerika gibi sınır ötesine göç ettiler.

Anahtar Kelimeler: Doğu Karadeniz, Trabzon, Sinop, Samsun, Ordu, Giresun

Giriş

XV. yüzyılda Anadolu'da kentler iç kesimde nehir vadilerinde ve ticarî yollar üzerinde kümelenmiş durumdaydı. Bu dönemde Karadeniz'in güney

---

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. SAMSUN

sahillerinde liman işlevini orta büyüklükte olan Sinop ve Trabzon kentleri yerine getirmekteydi. Bu çalışmanın hedefi Orta ve Doğu Karadeniz’de yer alan Sinop, Samsun, Ordu, Giresun ve Trabzon şehirlerinin Osmanlı hâkimiyeti dönemindeki nüfus gelişimi ve değişimi ile buna ticaretin etkisini tespit etmektir.

Karadeniz’in çevresindeki ekonomik gelişim ve değişimin nüfusa etkisini inceleyebilmek ve değerlendirebilmek için her şeyden önce bu sahadaki yer alan kentlerin nüfusunu ve hareketliliğini tespit etmek gerekmektedir. Mevcut çalışmalarda yeralan Osmanlı kent nüfusuyla ilgili bilgiler konsolosluk raporları, seyahatnameler ve Osmanlı bürokrasisinin ürettiği belgelere dayanmaktadır. Konsolosluk raporlarında ve seyahatnamelerde verilen değerler tahminin ötesine geçmez. Anadolu şehirlerinin nüfusuyla ilgili daha sağlıklı bilgiler Osmanlı bürokrasisinin ürettiği tahrir, avarız, nüfus yoklama, nüfus sayım defterleri ve nüfus kütüklerinden elde edilmektedir. Konuyla ilgili Osmanlı belgelerinin en erken tarihlisi XV. yüzyılın ortalarına ait sınırlı sayıda defterlerden ibarettir. XVI. yüzyılda bu defterlerin sayısı artmakta ve kapsamı genişlemektedir. Bu defterlere dayalı olarak kentlerin belirli aralıklarla yapılmış sayım sonuçlarını tespit etmek imkân dâhiline girmektedir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda artık klâsik arazi ve nüfus tahrirleri yapılmamaktaydı. Bu dönemde başka bir vergi sayım sistemine geçilerek Avarız defterleri tanzim edilmeye başlandı.

Osmanlı kentlerinin XIX. yüzyıldaki nüfus gelişimi ve değişimini nüfus sayım istatistikleri ve nüfus kütüklerinden tespit etmek imkân dâhilindedir. Sayım sonrası senelere ait nüfus verileri nüfus kütüklerine kaydedilen doğum ve ölüm vukuatlarına göre hesaplanarak elde edilmekteydi. Söz konusu kayıtların ne ölçüde güncelleştirildiği ve sağlıklı yürütüldüğü en azından tartışma götürür bir meseledir. Nüfus sayım sonuçları *Vilâyet Salnameleri*’ne yansımıştır. Kentin nüfusu salnamelerde bazen beledi sınırlar dikkate alınarak verilirken bazen mücavir köyler de hesaba dâhil edilmiştir. Mücavir köylerin kent nüfusuna dâhil edildiği bazı salnamelerde açıkça ifade edilirken bazılarında ise bu açıklama yapılmaksızın kentlerin nüfusuna sözkonusu köylerin nüfusları da katılabilmiştir. Bu ise dışarıdan gelen nüfusu hesaplamayı hayli zorlaştıran bir sorundur. Nüfus sayımlarının uzun yıllar arayla gerçekleştirilmesi kentte kısa aralıklı meydana gelen nüfus hareketlerini tespit etmeye imkân tanımamaktadır. Bu nedenle kitlesel boyuttaki nüfus değişikliklerini istatistiklerden sağlıklı olarak takip etmek mümkün gözükmemektedir. Şehrin büyümesi ile birlikte çevre köyler zamanla belediye sınırlarına dâhil edilmekteydi. Beledi sınır değişiklikleri bilinmeyince göçün

kent nüfusuna etkisini tespit etmek zorlaşmaktadır.

A-Liman Kentlerinin Nüfusu

Değişik kaynakların aynı tarihlere ait nüfus istatistikleri arasında bir tutarlılık yoktur. Bununla birlikte çalışmanın amacı liman kentlerinin nüfus artış oranlarını tespit edip buna ticaretin etkisini ortaya koymaktır. Bu nedenle, Osmanlı verilerinden hareket edilerek artış oranları yaklaşık olarak tespit edilmeye çalışıldı.

XV. yüzyılda Doğu Karadeniz liman kentleri nüfus büyüklüğü açısından Trabzon, Sinop ve Samsun olarak sıralanmaktaydı. XVI. yüzyılda nüfus açısından Trabzon %40, Sinop %15 büyürken, Samsun kentinin nüfusu %48 oranında küçülmüştür. Söz konusu kentlerin XVII. ve XVIII. yüzyıla ait nüfus istatistikleri elimizde mevcut değildir. Gerçi XVII. yüzyılın ortalarında Trabzon'un nüfusunu 40.000 olarak gösteren kayıtlar varsa da bu oldukça abartılıdır ve bu nedenle değerlendirmeye dâhil edilmemiştir. Samsun ise aynı tarihlerde bir köy görünümündedir.

Trabzon, XVI. yüzyıldaki değerlere göre, XIX. yüzyılın başlarında %50, yüzyılın sonlarında %212 oranında büyüme kaydetmiştir. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde nüfus azalma trendine girmiş ve 1927 sayımına göre 1900-1927 arasında %18'lik bir azalma göstermiştir.

Sinop kentinin nüfusu ise XVII. yüzyılın başından XX. yüzyılın başına kadar %54.57'lik bir artış kaydetmiştir. Buna karşılık Samsun kentinin nüfusu XVII. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın sonlarına kadar %1541 oranında bir büyüme kaydetmiştir. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde ise %176 artarak 30.000'i geçmiştir. Netice itibarıyla, Samsun liman kentinin nüfusu diğer şehirlere oranla daha büyük bir artış kaydetmiştir.

XIX. yüzyılda liman kentlerinde nüfus gittikçe artarken, kırsal alandaki şehirlerde hissedilir oranda bir nüfus azalışı vardır. Örneğin, Harput'un nüfusu 1800'de 60.000 iken 1900'de 20.000'e kadar gerilemiştir. Aynı tarihler arasında Ankara 50.000'den 20.000'e, Tokat ise 100.000'den 20.000'e düşmüştür¹.

B-Kent Nüfusunu Etkileyen Faktörler

Kent nüfusunu etkileyen faktörler doğum, ölüm, beledî sınırların

¹ Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir 1992, s. 193; Bu kentlerin 1927 tarihi itibarıyla nüfusları şöyledir: Ankara 75.000, Tokat 22.390, Elazığ: 20.052. bk. TC. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *28 Teşrin evvel 1927 Umumî Nüfus Tahriri*, II, Ankara 1929, s. 139- 146.

değiştirilmesi ve nüfus hareketleri şeklinde sıralanabilir. Doğum ve ölüm farkından kaynaklanan nüfus farklılaşmasının konuyla doğrudan bir ilişkisi bulunmamaktadır. Bu nedenle değerlendirmeye dâhil edilmemiştir. Şehrin nüfusunun artması mekânsal olarak da büyümesine vesile olmakta, dolayısıyla çevre köyler zamanla beledî sınırlara dâhil edilebilmekteydi. Bu da şehrin nüfusunda kitlesel bir artış anlamına gelmektedir. Ancak, bu şekildeki sınır değişikliklerini şu an için tespit etme imkânına sahip değiliz.

Kentlerin nüfusunu etkileyen üçüncü unsur nüfus hareketleridir. Nüfus hareketleri iç göç (*sürgün, ev göçü, silacı*), dıştan içe göç (*mülteci, muhacir*) ve *dışa göç* olmak üzere üç grupta toplanabilir. Sürgün devletin genişleme döneminde ülkedeki feodal yapıyı kırmak, bölge güvenliğini temin etmek ve fethedilen bölgede Müslüman bir topluluk oluşturmak amacıyla gerçekleştirilen nüfus hareketleridir. Toplumun iradesi ve bölgenin ekonomik özelliklerinden değil, devletin siyaseti sonucu gerçekleşen nüfus hareketleridir. Sürgün politikası Karadeniz bölgesinde XV ve XVI. yüzyıllarda uygulanmıştır. Bu uygulamanın sonucunda Samsun'dan Balkanlara ve Trabzon'a nüfus aktarılmıştır.

1774-1918 yılları arasında Balkan devletlerinin ve Rusya'nın Müslüman tebaasına karşı izlediği göçürtme siyaseti sonucu Balkanlar, Kırım ve Kafkaslardaki Müslüman halk Osmanlı topraklarına göçmüştü. Mekân açısından iç göç özelliği taşımakla birlikte, Birinci Dünya Savaşı esnasında Rusların işgal ettiği Anadolu topraklarında uyguladığı baskılar sonucu, yerini yurdunu terk eden Trabzonlu mültecileri de bu kapsama dâhil etmek gerekmektedir. Bu göçlerin ekonomi veya deniz ticareti ile bir bağlantısı yoktur. Osmanlı devlet adamları için mülteci iskânında esas ilke kişileri en kısa yoldan meskûn hâle getirmek olduğundan kuzeyden Anadolu'ya giriş yapan göçmenlerin yerleştirilmesine Karadeniz bölgesinden başlanmıştır. Söz konusu göçmenlerin bir kısmı Trabzon, Rize, Giresun, Ordu, Samsun ve Sinop şehirlerine yerleştirilmiştir². Mübadele uygulamasıyla Karadeniz kentlerinden Giresun'a 318, Ordu'ya 327, Sinop'a 1.341 ve Samsun'a 3.908 kişi

² Örneğin, Aralık 1863'e kadar Trabzon'da 34.000 Kafkas göçmeni birikmişti. Bu sayı bir yıl sonra 116.000'e fırladı. 1864'de Samsun'daki göçmen sayısı ise 40.000 kadardı. Doksanüç Savaşı sonrasında ise Karadeniz limanlarına 85.000 göçmen sevk edildi. Bölgeye yönelik göçmen sevkıyatı Balkan Savaşları sonrasında da sürdü. 1916'da Samsun'daki Şark mültecilerinin sayısı 18.000'dir. *BOA, İD*, Nr. 36128; *BOA, MM*, Nr. 1189; Sevgi Aktüre, *XIX. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara 1981, s. 101-102; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1994; H. Yıldırım Ağanoglu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanlar'ın Makus Talihi Göç*, İstanbul 2001.

iskân edildi³. Sözkonusu şehirlerde meskûn Rumlar da mübadele anlaşması gereği Yunanistan'a gittiler. Karadeniz şehirlerini terk eden mübadil Rumlar ile buraları mekân tutan göçmenlerle ilgili bir istatistik olmaması göçlerin kent nüfusuna etkisini tespit etmeyi imkânsızlaştırmaktadır.

Bölgedeki kentlerde meydana gelen iç göç ve dışa göçün ana sebebini ekonomik şartlar oluşturmaktadır. Karadeniz bir devletin hâkimiyetinde olduğu dönemlerde liman kentlerindeki ticaret sönükleşmekte; hâkimiyetin paylaşıldığı veya denizi çevreleyen ülkelerde serbest ekonomi uygulamasının geçerli olduğu dönemlerde ise ticaret canlanmaktaydı. Anadolu kentlerinin oldukça önemli bir konumda bulunduğu Karadeniz ticareti XIII- XV. yüzyıllar arası oldukça canlı bir durumdadır. Karadeniz'in Türk hâkimiyetine girmesi ile yabancı ticaretine kapanması ve Akdeniz ticaretinde başlayan durgunluk XVI. yüzyılda Karadeniz'deki ticarî faaliyetlerin azalmasına sebebiyet vermiştir⁴.

XIX. yüzyıl, nüfus gelişimi, ticarî potansiyel ve faaliyetler açısından Karadeniz'in tarihinde bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Bunun en önemli sebebi herhalde yüzyıl öncesi ve sonrası izlenen ekonomik sistemin farklılığından kaynaklanmaktadır. Özellikle Tanzimat öncesinde Osmanlı toplumu tarım toplumu özelliğini taşımaktaydı. Tarım toplumunda ekonomik sistem kendi kendine yeterli, dışa kapalı ve yoğun bir iş bölümü esasına dayanır. Ekonominin geneline yapacağı tesiri kısıtlamak amacıyla dış ticaret katı bir denetime tabi tutulmaktaydı. Bu ise mevcut liman kentlerinin gelişimini ve yeni liman kentlerinin ortaya çıkmasını engelleyen bir faktördü⁵. Osmanlı klâsik döneminde Anadolu'da ticarî yollar iç kesimlerden geçmekteydi. Bu nedenle yol üzerindeki yerleşmelerden elverişli olanlar alan ve nüfus açısından genişleyerek büyük şehir kimliğine büründüler. Coğrafi keşiflerin Akdeniz dünyasına etkisi, Batı'da ticarî ihtilâlin ve sanayi inkılâbının gerçekleşmesi dünyada yeni bir ekonomik anlayışın ortaya çıkıp gelişmesine sebebiyet verdi. Bu gelişimin sonuçlarından birisi de liman kentlerinin önem kazanmasıdır. Zira kapitalist toplumlarda liman kentleri vazgeçilmez unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Böyle bir ortamda devletler liman veya limanlara sahip olmak amacıyla politikalar geliştirirler. Bu ise liman kentlerinin gelişimini ve sayılarının artmasını sağlayan bir etmendir.

³ Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*, Ankara 2000, s. 71, 75, 76.

⁴ Şerafettin Turan, "Karadeniz Ticaretinde Anadolu Ticaretinin Yeri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s. 158.

⁵ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Türkçesi Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 1993, s. 15.

XIX. yüzyılda Türk limanlarının Batılı şirketlere açılması üzerine ilk etapta Trabzon- İran hattı tekrar canlılık kazandı⁶. 1829 Edirne Antlaşması ile Karadeniz'in bütün devletlere açık bir deniz haline gelmesi, 1830'lu yıllarda İngilizlerin İran ipeğini daha ucuza ve daha kısa yoldan elde etme isteği, Osmanlı'nın 1838'de tarım ürününe uyguladığı ihracat yasağını kaldırması, 1846'da Batı'nın tarım ürünü ithalatındaki kota uygulamasından vazgeçmesi özellikle Türk mısırı ve tütününe olan ilgi ve alâkayı arttırdı. Canik ovaları Batı pazarlarına açıldı. Balta Limanı Sözleşmesi'nin yarattığı ortam Karadeniz'in ticarî potansiyelini eskisiyle kıyaslanamayacak bir oranda arttırdı. Sanayileşen ülkelerin ihtiyacı, Kırım Savaşı, Amerikan iç savaşı ve 1896 yılında gerçekleşen tarım ürünlerinin fiyatındaki astronomik artış Karadeniz'deki ticaret hacminin 1840-1914 yılları arasında yaklaşık dokuz kat artmasına sebebiyet verdi⁷. Söz konusu dönemde Trabzon'un ticarî potansiyeli dalgalıdır. Kırım Savaşı'nın buhranlı yıllarından sonra potansiyel artarken Süveyş Kanalı (1869) ve Poti - Tiflis demiryolunun (1872) devreye girmesiyle Trabzon'daki transit ticaret önceki yıllara göre düşüş gösterdi. Trabzon'daki bu küçülmeye karşılık Samsun, Rize ve Giresun gibi iskelelerin ticaret hacmi arttı. İç ticarete 1876'dan itibaren Samsun, Trabzon'u geride bıraktı. Gemi trafiğindeki artış üzerine limanın yükleme boşaltma kapasitesini arttırmak amacıyla 1880 yılında Samsun'a modern bir iskele inşa edildi⁸. İç ve dış ticaret birlikte mütalaa edildiği takdirde ise Samsun'un ticarî potansiyeli ancak 1881 yılında Trabzon'u aşmıştır. Fakat bu geçiş sürekli değildir. İki liman ara sıra birbirlerinin önüne geçen bir tablo çizerler. İthalatta ise Samsun 1891'de ulaştığı rakam hariç Trabzon'u hep geriden takip etmiştir⁹.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupalının Osmanlı tarım ürünlerine olan talebini karşılayabilmek için Trabzon ve Samsun'un yanı sıra Giresun ve Rize limanları da uluslar arası deniz ticaretine açıldı. Bu limanlar talep sürdüğü ve Osmanlı üretimi arttığı sürece büyüdüler. Bunlar aynı zamanda Osmanlı pazarlarının çıkış noktalarıydı. Dahası düzgün yollarla Ana-

⁶ İdris Bostan, "Karadeniz'in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı", *Trabzon Tarihi Sempozyumu 6- 8 Kasım 1998, Bildiriler*, Trabzon 1999, s. 304.

⁷ A. Üner Turgay, "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, İstanbul 1994, s. 132.

⁸ Nedim İpek, "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Samsun 1999, s. 32.

⁹ Mübahat Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13- 17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s. 98- 106.

dolu'nun verimli bölgelerine bağlanmışlardı¹⁰.

Kentler arasındaki ekonomik ve nüfus farklılaşmasını sağlayan bir diğer unsur ulaşım teknolojisindeki değişimdir. Ulaşım ve ulaştırma toplum-sallaşmada, toplulukların birbiriyle ekonomik, kültürel ve siyasî açılardan ilişki kurmalarında ve etkilenmelerinde birinci derecede rol oynar. Anadolu'da ticarî yolların güzergâhının belirlenmesinde askerî öncelik, ekonomik sistem ve kullanılan ulaşım vasıtası etkilidir. Osmanlı'nın klâsik döneminde kentler arası ulaşım ve nakliyat deve kervanları vasıtasıyla sağlan-maktaydı. Bu da karayolu güzergâhının belirlenmesinde etkili olmuştur. XIX. yüzyılda buhar gücünün devreye girmesi deve nakliyatının terk edilerek demiryolu ve şose tekniğine geçilmesini zarurî kıldı. Ulaşım teknolojisindeki gelişime paralel Osmanlı Devleti, merkezî otoriteyi arttırma, askerî sevkıyatı hızlandırma ve ekonomik gelişim ve değişimi gerçekleştirme adına demiryolu ve şose yapımına önem vermeye başladı. Batılı kredi kuruluşları ise sermayelerini değerlendirme, Anadolu'nun yeraltı kaynaklarını kullanma ve pazar sahasını genişletme adına Osmanlı'nın bu alandaki projelerini desteklemiş hatta fiilen inşa edip işletme yoluna gidebilmiştir. Neticede, 400 km uzunluğundaki Samsun- Sivas kervan yolu Sivas Valisi Halil Rıfat Paşa'nın gayretleriyle şose denilebilecek bir hâle dönüştürüldü¹¹. Kervan yollarının dağları dikine geçmesine karşılık demiryolu ve şoselerin vadileri takip etme zorunluluğu ticaret yollarının güzergâhının değişmesinde etkili olmuştur¹². Belki de bu sebeple Bağdat yolu ağırlıklı olarak Sinop bağlantılı iken Samsun bağlantılı bir hâle döndü. XIX. yüzyıl ortalarında Sivas'ın bir şose ile Vona limanına bağlanması sonucunda Ordu şehrinin ticarî önemi arttı¹³. Şebinkarahisar sancağı ve madeni ile Kemah ve çevre-sinin ihraç limanı olan Giresun iskelesi arasındaki bağlantıyı sağlayan patika ve kervan yolu yerini 1890'larda inşa edilen şoseye bıraktı. Bu durum Giresun'daki ticarî faaliyetlerin gelişmesine ve nüfusun artmasına vesile oldu¹⁴. Ulaşım sektöründeki teknolojik değişim sosyal ve ekonomik değişimi beraberinde getirdi. Her şeyden önce ulaşım sektörü konargöçerlerin kontrolünde iken yabancı şirketlerin denetimine geçti. Yabancı şirketler işyerlerindeki emek ihtiyacını ecnebi ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşı ile karşılamayı tercih etti. Ulaşım

¹⁰ Turgay, "Trabzon", s. 62.

¹¹ HK, "Türkiyede Demiryollar İnşaat Tarihinin Geçirdiği Devreler", *Demiryollar Dergisi*, 164-165, (29 Teşrin-i evvel 1938, s. 924- 925.

¹² Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, s. 121.

¹³ Şemseddin Sami, *Kamusülalâm*, II, s. 825; *Trabzon Vilâyeti Salnamesi 1321*, s. 121.

¹⁴ *Trabzon Vilâyeti Salnamesi 1321*, s. 120; *Trabzon Vilâyeti Salnamesi 1322*, s.129.

sektöründe çalışan binlerce Türkmen işsiz kaldı, deve gücüne dayalı *ulaşım şirketleri* çöktü.

C-Ticaretin Kent Nüfusuna Etkisi

XVI. yüzyılda kentteki asayiş bozukluklarının halkta yarattığı güvensizlik duygusu Samsun'un nüfusunda azalmaya sebep oldu. 1576 yılı itibarıyla kentin nüfusu 1.529'a kadar geriledi¹⁵. Nüfustaki bu azalma XVII. yüzyılda da sürdü. 1642/1643 yıllarında gerçekleşen Kazak ve Abaza saldırıları sonucu Samsun'un nüfusu 670'e¹⁶ kadar gerilemiş, mevcut ticarî faaliyetler durma noktasına gelmiş ve kent görünümünün gereklerinden kabul edilen medrese kapanmış¹⁷, dolayısıyla kent artık köy hüviyetine bürünmüştü. Oysa sınır boyları ve sahil şeridinde nüfusun kalabalık olmasını arzu eden devlet amacına ulaşmak için Tanzimat öncesi bölge sakinlerine vergi muafiyeti tanımaktaydı¹⁸. Merkezî idarenin tasvip etmediği iç göçün sürmesi nüfus hareketlerini önlemeye yönelik tedbirlerin işe yaramadığını göstermektedir. Bu gibi önlemlere rağmen, XVII. yüzyılda Osmanlı-Doğu Avrupa devletleri arasındaki savaşların Karadeniz'in kuzeyindeki topraklarda yer alması, Kazak ve Abaza korsan saldırıları, Lehistan'ın Batı Avrupa'ya tahıl satışına yönelmesi dolayısıyla Karadeniz'deki faaliyetlerini azaltması, yerel zanaatların gerilemesi ve asayişsizlik Karadeniz'in ticarî potansiyelini azaltınca¹⁹ Şebinkarahisar, Batum, Rize ve Trabzon'dan Kefe ve Balkanlara nüfus göçü gerçekleşti²⁰. Benzer nüfus hareketleri XVIII. yüzyılda da devam etti. Bu yüzyıl sürecinde de Orta ve Doğu Karadeniz halkı kötü hava şartları, savaş, eşkıyalık, mültezimin uygunsuz tavrı, baskı ve vergi yükünden kurtulmak amacıyla yerini yurdunu terk ederek ailesiyle birlikte daha emniyetli bulunduğu yerlere gitmekteydi. Osmanlı idaresi bürokratik tedbirlerle önleyebileceği düşüncesiyle *ev göçünü* yasaklayan pek çok ferman yayımlandı. Aslında çok sayıda fermanın çıkarılmış olması da söz konusu hareketin önlenemediğini açık bir şekilde göstermektedir²¹.

¹⁵ Bahaeddin Yediyıldız, "1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s. 299-300.

¹⁶ Mehmet Öz, *XV- XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999, s. 57-72.

¹⁷ Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 130-132; Suraiya Faroqhi, "Geçim Ekonomik Kriz ve Kısmî Canlanma" *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, İstanbul 2004, Çev. Ayşe Berktaş, Süphan Andıç, Serdar Alper, s. 299-300.

¹⁸ Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 328.

¹⁹ Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 149.

²⁰ Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 327-340.

²¹ Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Genel Durumu", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s. 139-140.

Fransa, İngiltere ve Hollanda gibi Batılı devletler zaman içerisinde Osmanlı'dan aldıkları ticarî imtiyazları XIX. yüzyıla kadar Karadeniz'de kullanamadılar. Bu nedenle Avrupa devletlerinin Karadeniz'deki ticareti özellikle 1774-1802 yılları arasında Rus limanları vasıtasıyla gerçekleşmekteydi. Osmanlı Karadeniz tekeli kaybedince Müslümanlar hâkim konumlarını Rus kıyı kentlerine yerleşmiş Rum tüccarlara kaptırdılar. Bunların da bazıları ticarî imtiyazlarını geliştirmek amacıyla Rus vatandaşlığına geçti. Bu ise Sinop ve Trabzon gibi şehirlerdeki tüccar Rumların kuzeydeki Rus limanlarına göç etmesine veya göç kararı almasına sebebiyet verdi. Osmanlı devleti göçü yasaklayan fermanlar yayımlayarak söz konusu nüfus hareketini önlemeye çalıştı²². Karadeniz'in kuzeyinde ticaretin uluslar arası bir boyut kazanması ve XVIII. yüzyılın sonlarında gerçekleşen Türk-Rus savaşları, Anadolu sahillerindeki Karadeniz limanlarının ticaret hacmini iyice daralttı.

XIX. yüzyılda Anadolu'da iç kesimde yer alan kentler savaş ve ticarî yolların değişmesi münasebetiyle nüfusça daralıp küçülürken liman kentleri ise Avrupa ile ticarî bağları sebebiyle gittikçe büyümekteydi. Doğu Karadeniz liman kentlerinin nüfusu XIX. yüzyılda iki farklı harekete sahne oldu. Kent nüfusu dış ticaretin büyüdüğü tarihlerde artarken, ticarî canlılığın yitirildiği dönemlerde ise gerilemiştir. Şüphesiz liman kentleri XIX. Yüzyılda sürekli bir gelişim göstermedi. Bir kere ekonomik gelişim istikrarlı değildir. Batı'da liman kentleri çevresinin ihtiyaçlarını karşılamak için sanayileşirken Doğu Karadeniz sahillerinde bu gerçekleşmedi. Karadeniz liman kentleri belki Samsun hariç tamamen diğer bölgelerde üretilen ürünlerin ve mamul maddelerin ithal ve ihraç noktası olarak kaldı. Samsun'un çevresindeki ovalarda gerçekleştirilen ticarî tarım faaliyetleri ve Samsun Tütün Fabrikası'nın hizmete alınması (1893)²³, en azından Sivas-Ankara demiryolu bağlantısının Samsun limanının ticarî potansiyelinin düşmesini önledi.

Liman kentleri iş arayan nüfus için ticaretin canlı olduğu dönemlerde cazip, mal akışında çeşitli sebeplerden dolayı sıkıntı olduğu an ise itici gelen bir özellik taşımaktadır. Balta Limanı Sözleşmesi sonrası Batılı sanayi kuruluşları liman kentlerinde acentelikler oluşturdular. Bu acentelikleri kültürel olarak yakınlık duydukları ve Batı dillerini bilen gayrimüslimlere veriyorlardı. Örneğin, Karadeniz'de faaliyet gösteren buharlı gemi şirketlerinin tümü Trabzon'da temsilci olarak gayrimüslimleri seçtiler²⁴. Dolayısıyla

²² Turgay, "Trabzon", s. 45- 47.

²³ İpek, "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", s. 32.

²⁴ Turgay, "Trabzon", 59.

liman kentlerinde gayrimüslimlerin oluşturduğu dağıtım şirketleri kuruldu. Öte yandan, bu tarihten itibaren doğulu tacirler de ticari işlerinin görülmesinde Anadolu'daki gayrimüslimlerin yardımına müracaat eder olmuşlardı. Örneğin, XIX. yüzyıl öncesi İranlı tacirler kervanlarına İstanbul'a kadar eşlik ederken XIX. yüzyıldan itibaren İstanbul'daki büyük tüccarların temsilcileri olma sıfatıyla Tebriz veya Trabzon'daki Ermenilerin aracılığına başvurmaya başladılar²⁵. Şirket sahipleri iş arayanlardan şüphesiz kendi cemaatinden olanı tercih ediyordu. Bu durum Anadolu'nun içerisindeki kentlerde ticaret yapan veya iş arayan gayrimüslimleri liman kentlerine göç etmeye yöneltti.

Bir diğer iç göç ise kısa mesafeli olarak gerçekleştirilenlerdi. Köylerde işgücü fazlası erkek nüfus veya geçimini temin edemeyenler bağlı buldukları sancak veya vilâyet merkezi olan kentlere daimî veya mevsimlik olarak göç etmekteydiler. Örneğin, Gümüşhaneliler yazın memleketlerinde tarım ve hayvancılık faaliyetini sürdürürken, kış aylarında Trabzon kentine gelerek hamallık gibi işlerde istihdam olmaya çalışmaktaydılar. Köyden şehre yönelik daimî veya mevsimlik göç şehrin nüfusunu arttıran bir olgudur. Kırım Savaşı sonrası söz konusu göçler yoğunlaşarak sürdü. Turgay'a göre nüfus artışının en önemli sebebi Kırım Savaşı sonrası şehrin ticarî potansiyelinin artmasıyla birlikte kırsaldaki nüfus için çekici bir özellik kazanmasıdır. Bu şekilde köylerden Trabzon'a yoğun bir göç yaşandığı düşüncesindedir. Aslında nüfustaki bu dalgalanmanın esas sebebi Kırım Savaşı sonrası kentte geçici olarak istihdam edilen Kafkas göçmenlerinin daimî ikametgâhlarına sevk edilmiş olmasıdır. Şüphesiz, köyden Trabzon'a bir nüfus akışı da vardı. Kırsaldan gelenlerden gayrimüslimler çoğunlukla Hristiyan işadamlarının işyerlerine yerleştiler. Müslümanlar ise inşaat sektöründe veya Trabzon-Erzurum yolu gibi kamu işlerinde istihdam edildi²⁶. Trabzon'daki ticaret ve iş potansiyeli azalınca işsiz kalanların şehri terk etmesi gündeme geldi²⁷. Şehri terk edenler ya köylerine döndüler veya buralarda edindikleri meslekleri icra etmek üzere İstanbul'a gittiler.

Bu durumdan daha çok kamuya ait geçici işlerde istihdam edilen Müslümanlar etkilenmiştir. Yani şehri terk edenlerin çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktadır. Bölgedeki işsizlerden gayrimüslimler Rusya'nın da teşvikleri sonucu aileleriyle birlikte Kırım ve Kafkaslara göç ederken Müslümanlar Marmara istikametine yönelmekteydiler. Daha, XVIII. yüzyılın

²⁵ Turgay, "Trabzon", 47.

²⁶ Turgay, "Trabzon", s. 65.

²⁷ Turgay, "Trabzon", s. 66.

sonlarında bir gemici 600 kadar Trabzonluyu Karadeniz Ereğlisi'ne çıkar-
mıştı²⁸. Arşiv kayıtlarında Trabzon ve çevresinden Marmara'ya göç edenler
binlerle ifade edilirken, Samsun'dan İstanbul'a göç edenlerle ilgili sadece bir
kayda rastlanmıştır²⁹. Aslında, işsizlik neticesi Trabzon vilâyeti dâhilindeki
pek çok Müslüman aile Adapazarı ve Düzce'ye göç etmekteydi. 1909 yılı
itibarıyla bu şekilde göç edenlerin toplam sayısı 15.000'i bulmuştu. Serhat
vilâyetlerinde kalabalık nüfusu stratejik olarak değerlendiren Babîâli bir
taraftan söz konusu göçleri önlemeye yönelik tedbir almaya çalışırken, diğer
taraftan Trabzon'dan göçüp henüz ev bark sahibi olmayanların iadelerini
plânladı³⁰.

Doğu Karadenizliler, başta İstanbul olmak üzere belli başlı Osmanlı
sahil kentlerine göç etmekteydiler. Bunlardan Trabzonlu olanlar geldikleri
yerlerde özellikle kayıçılıkta istihdam edilmekteydiler. Öte yandan, Ame-
rika, Romanya ve Rusya'ya göç edenler vardı. Göç edenlerden Müslüman
olanlar Türk hâkimiyetindeki yerlere bekâr (sılacı/gurbetçi) veya ailesiyle
(ev göçü) giderken, yurt dışına ise bekâr olarak göç etmekteydiler. Trabzon
şehir halkından çoğu sözkonusu göçe iştirak etmiştir. Oysa Samsun şehrin-
den bu sebep ve amaçla göç edenin yok denecek kadar az olduğu anlaşılmak-
tadır. Buna karşılık merkez köylerdeki ahalinin bir kısmı tütün ziraatı
için Rusya'ya gitmiştir³¹. İstanbul'a göç edenlerden bir yıldan fazla kalanlar
memleketlerine gidip gelmek suretiyle ilişkilerini sürdürmekteydiler³². Niha-
yet belirli bir sermaye biriktiren gurbetçi kesin dönüş yaparak birikimini
gayrimenkule yatırmaktaydı. Bu arada ekonomik durumu iyi olan, ancak
işini büyütmeyi arzu ettiğini düşündüğümüz bazı gayrimüslim tüccarlar
İstanbul gibi daha geniş ticarî imkânlar sunan kentlere göç ediyorlardı³³.

Nüfus hareketleri sonucu XIX. yüzyılda Orta ve Doğu Anadolu kent-
leri küçülürken liman kentleri büyümüş ve nüfus kompozisyonları değişmiş-
tir. Osmanlı'nın hâkimiyetine alındıktan sonra takip edilen nüfus politika-
sının da etkisiyle bu kentlerde Türk nüfus oluşacaktır. Bu kentlerden
Osmanlı öncesi Türk hâkimiyetine giren Ordu, Samsun ve Sinop'ta XV. ve
XVI. yüzyıllarda Müslüman nüfus çoğunluktadır. Osmanlı döneminde Türk

²⁸ Yücel Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/25, Ankara 1982, s. 171-210.

²⁹ Bu kişi 1830 yılında Samsun'dan İstanbul'a göç etmiştir. İpek, "Canik", s. 41.

³⁰ Nedim İpek, "Sakarya'ya Türk Göçleri", *Sakarya İli Tarihi*, I, Sakarya 2005, s. 642- 643.

³¹ *Trabzon Vilâyeti Salnamesi 1322*, s. 100, 113, 133, 152.

³² *BOA, A. MKT.UM*, Nr. 442/ 56: Karahisar-ı Şarkî Ahalisinin İstidası 24 CA 1277.

³³ Nedim İpek, "Giresun Kazasının Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Millî Mücadelede Giresun (Sempozyum 6- 7 Mart 1999)*, *Bildiriler*, İstanbul 1999, s. 224.

hâkimiyetine giren Giresun ve Trabzon'da ise Müslüman nüfus hatırı sayılır bir orana çıkmıştı. XIX. yüzyılda ise belki Trabzon hariç diğer kentlerde gayrimüslim nüfusun oranı artmış ve hatta bazı verilere göre, Samsun ve Ordu şehirlerinde çoğunluk hâlini almıştır³⁴.

Kent nüfusunun artışında asıl etken göç olgusudur. Osmanlıya sığınan mültecilerden ne kadarının kentlere yerleştirildiği bilinmemektedir. Bununla beraber Anadolu'ya sığınanların ezici çoğunluğunun çiftçi olması nedeniyle köylere yerleştirildiği söylenebilir. O halde liman kentlerinin nüfusunun artışında asıl rol oynayan unsur iç göç, özellikle gayrimüslimlerin bu kentlere yönelik göçleridir. İlk bakışta bu tür göçler mücavir köylerden kente yönelik gibi algılanmaktadır. Gerçekten de çevre köylerden kente yönelik bir göç vardır. Ancak, çevre köylerdeki gayrimüslim köylüler kentlerdeki Müslüman olmayan unsurları bu kadar hızlı arttıracak sayıda değildir. Başka bir ifadeyle sözkonusu köyler, kentlerin gayrimüslim nüfuslarının tek kaynağı değildir. Örneğin, XV. ve XVI. yüzyıllarda gayrimüslim unsurun yaşamadığı Ordu kentinde Müslüman olmayanlar XX. yüzyılın başlarında Vital Cuinet'e göre çoğunluk konuma gelmişlerdi. Oysa Ordu kentinin çevre köylerinde hemen hiç gayrimüslim yoktu. Bu da göstermektedir ki, kent daha içerilerde yeralan yerleşmelerden göçmen çekmekteydi. Öte yandan, Orta Anadolu'daki gayrimüslim tüccarlar iş merkezleri limana kaydığı için buralara göç etmekteydiler. Gayrimüslim sayısını arttıran bir diğer unsur da ticaret yapmak veya çalışmak amacıyla bu kentlere gelen yabancılarıdır. Örneğin, 1890'larda Trabzon kentindeki ecnebi nüfus 1.300'ü bulmuştu³⁵. Şüphesiz kente yönelik Müslüman göçü de vardı. Ancak, kente gelen Müslümanların iş bulmaları gayrimüslimler kadar kolay değildi. Bu nedenle, kente tutunamayan Müslümanların bir kısmı köyelerine dönerken, diğerleri batıya göç etmeyi tercih etti.

Osmanlı klâsik döneminde Orta ve Doğu Karadeniz'de nüfus potansiyeli açısından Trabzon ve Sinop limanları öne çıkmıştır. XX. yüzyılın başı

³⁴ Haneî Bostan, *XV- XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002; Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583*, İstanbul 1998². Bahaeddin Yediyıldız, "1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s. 299-300; Öz, s. 57-72; Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985, 57, 79, 98, 102; Mehmet Ali Ünal, "Tahrir Defterlerine Göre Sinop Şehri", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslar arası I), 1- 3 Haziran 1988*, Samsun 1990, s. 188, 191; *Trabzon Vilâyeti Salnameleri; Kastamonu Vilâyeti Salnamesi 1294, 1295, 1296*; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, Paris 1894, s. 41, 77, 86, 104.

³⁵ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, 41.

itibarıyla Samsun, Giresun ve Ordu şehirlerindeki nüfus gelişimi ve değişimi Sinop ve Trabzon'a göre daha hızlıdır. Bunun sebeplerini şu şekilde açıklamak mümkündür: Klâsik dönemde Trabzon, Karadeniz ile İran'ı bağlayan transit yolun ihraç iskelesi konumundaydı. Bu özelliğini uzun bir süre korumuştur. Sinop ise Anadolu ile Kırım arasındaki ticarî bağlantıyı sağlamaktaydı. Bu özelliklerden dolayı Sinop ve Trabzon erken dönemde kent özelliğini kazanmıştı. Samsun ve sair iskeleler ise XIX. yüzyıl öncesinde bölgenin tarım veya orman ürünlerinin İstanbul'a ihracını temin eden iskele durumundaydılar. Samsun liman kentinin gelişmemesinin bir diğer sebebi de Canik dâhilindeki ziraî faaliyetten elde edilen gelirin daha ziyade Amasya ve bir dereceye kadar da Trabzon gibi yerlerde kurulmuş vakıflara tahsis edilmiş olmasıdır. Başka bir ifade ile deniz aşırı ticarete talî bir liman vazifesi gören Samsun, bölge içi ticarete de Amasya gibi başlangıçtan beri idarî ve ilmî bakımlardan önde gelen bir merkezin gölgesinde kalmıştır³⁶. Bu nedenle, Sinop ve Trabzon kadar büyümemiştir. XIX. yüzyılda Anadolu limanları ithal edilen veya İstanbul'daki atölyelerde üretilen mühimmat ve silâhların Anadolu'daki askerî birliklere sevk edilmesinde ve Anadolu'nun kırsalında ve ovalarında elde edilen mahsulün dünya pazarlarına ihracını sağlayan bir antrdepo gibi kullanılmaktaydı³⁷. Bütün bunlar liman kentlerinin ticarî işlevini arttıran hususlardı.

Karadeniz'in buharlı ulaşımına açılması ve nitelikli tütün ekiminin Bafra çevresinde başlayarak Samsun yöresinde yayılması kentin gelişiminde etken oldu. Tütün ziraatı Trabzon ve Samsun'un ecnebi tüccar ve işçi göçü almasına sebep oldu. Örneğin, 1869'da Trabzon şehrinde tüccar ve işçi statüsünde İran tabiiyetine mensup olanlar vardı³⁸. İş bulmak amacıyla İran'dan Samsun'a gelenlerin sayıları yüzlerle ifade buluyordu. Örneğin, 1872 tarihi itibarıyla kentte amelelik yapan veya işsiz güçsüz dolaşan bin kadar İranlı vardı³⁹. Başta tütün, hububat ve deri olmak üzere çeşitli hammaddelerin dış satımı hızla gelişti⁴⁰. Bu gelişmeler kent nüfusunun artmasına vesile oldu.

³⁶ Öz, *XV- XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, s. 61.

³⁷ *BOA, Y.mtv*, Nr. 157/30: Seraskerlik Tezkiresi, 5 Mayıs 1313; *Trabzon Vilâyeti Salnamesi 1321*, s. 118.

³⁸ *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Hazırlayan Veysel Usta, Trabzon 1999, s. 109.

³⁹ *BOA, ŞD*, Nr. 1828/3: 1 Şubat 88 ve 25 Haziran 89 tarihli Tezkireler.

⁴⁰ Musa Çadircı, "Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s. 197.

Sonuç

XVII-XIX. yüzyıllar arasında Osmanlı nüfusu azalma eğilimindedir. Kırım, Kafkaslar ve Balkanlardan Anadolu'ya yönelik kitle göçü nüfus azalışını önledi. Anadolu'ya gelen göçmenlere atıl durumdaki mîrî topraklar mülk olarak verildi. Bu topraklarda Avrupa'nın talep ettiği ürünler ekildi ve tarım alanları genişledi. Elde edilen tarım ürünleri Avrupa'ya ihraç edildi. Gerek bu gelişmeler ve gerekse XIX. yüzyılda Karadeniz'deki ticaretin serbestleşerek ve uluslararası bir boyut kazanması Trabzon ve Samsun gibi liman kentlerinin büyümesine ve Giresun ve Ordu gibi limanların kent görünümü kazanmasına ve gelişmesine vesile oldu. Sahil şeridinde dağlık arazideki kasaba ve köyler ile iç kesimdeki yerleşmeler bu gelişmeye ayak uyduramadı. Kırsal alanda geçim sıkıntısı çekenler ailece veya bekâr olarak sahil şeridine ve limanlara göç ettiler. Karadeniz liman kentlerindeki iş sahası kırsal alandan gelenlerin hepsini istihdam edecek kadar büyük ve geniş değildi. Sonuçta, iş bulamayanlar ve işsiz kalanlar ikinci bir göç serüvenine atılmak zorunda kaldı. Karadeniz liman kentlerinde işlerini kaybedenler daha ziyade kamunun alt yapı işlerinde istihdam edilen Müslümanlardı. Şehri terk edenlerin bir kısmı köylerine döndü, diğerleri ise Marmara bölgesine veya Kırım, Kafkaslar, Romanya, Bulgaristan ve Amerika gibi sınır ötesine mevsimlik işçi statüsünde veya sürekli olarak çalışmak üzere göç etmekteydiler. Öte yandan, Karadeniz liman kentlerinde işini oturtan tüccar ve iş adamı konumunda olan gayrimüslimlerden bir kısmı işini daha fazla büyütme amacıyla İstanbul'a yerleşme kararı almaktaydı.

ABSTRACT

The Anatolian cities before the 19th century were gathered around the river valleys. There were few port cities. During this period, Sinop and Trabzon in the south of the Black Sea were important. Ottomans adoption of free market economy from the second half of the 19th century on increased the commercial function of the Black Sea. This resulted in an increase in the commercial capacity of the port cities on the Black Sea shores. Trabzon, Samsun, Ordu and Giresun recorded a growth in terms of commercial potential, population and this created new employment opportunities. People with hard living conditions in the rural areas started to migrate to the port cities either alone or with their families. Employment opportunities in these port cities were not enough for those immigrants. As a result, they had to immigrate for the second time. Those who lost their jobs in these port cities were usually Muslim employees who were employed in the infrastructure works in the public sector. While some of those who left the Black Sea cities returned to their villages, others went to other regions and countries such as Crimea, Caucasia, Romania, Bulgaria and America as seasonal or permanent workers.

Key words: Port cities, Trabzon, Black Sea cities.

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE 1895 TRABZON ERMENİ OLAYLARI

Enis ŞAHİN*

ÖZET

Ermeni Meselesi, Osmanlı devletinin yıkılış dönemindeki en önemli sorunlardan birisi, hatta siyasî sorunların en önemlisidir. Bu meselenin genel karakteri, “zalim Türk – mazlum Ermeni” imajını batı kamuoyunda yerleştirerek, Şark meselesinin sözde son aşamasını yaşamakta olan Osmanlı devletini iyice zor duruma düşürmektir. 1895 Ekim ayının ilk yarısında meydana gelen Trabzon Ermeni olayları, bu “sun’î mesele”nin en çarpıcı örneklerinden birisini teşkil eder. Zira bu olaylar, Ermenilerin % 4 gibi çok az bir yoğunlukta buldukları Trabzon Vilayeti’nde hak iddia etmek ve seslerini Avrupa devletlerine duyurarak yardımlarına mazhar olmak için birçok Osmanlı vilayet ve sancağında gerçekleştirdikleri hadiselerden sadece birisidir. İşin çarpıcı yanı ise, Trabzon Vilayeti’nde olduğu gibi, Ermenilerin diğer Türk vilayetlerinde de büyük bir azlık içerisinde olmalarıdır. Onlar bu hareketleriyle, Avrupalı devletlerin dikkatlerini çekmeye çalışmışlar ve bunu da büyük oranda sağlamışlardır. Yani aynı oyunun aynı sahnesi, aynı başrol oyuncularını ve figüranlarla, bu kez farklı bir coğrafyada, Ermenilerin çok az bir nüfus yoğunluğuna sahip oldukları Trabzon’da uygulamaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Trabzon olayları, Ermeni, Ekim 1895, Uzunsokak, Trabzon Valisi Kadri Bey, Sadaret, The Times, propaganda.

XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı devletinde çoğunlukla sanat-kârlık ve ticaretle uğraşan, dolayısıyla memleketin ekonomisinde söz sahibi olan Ermenilerin, Türklerle ciddi bir anlaşmazlıklarının olmadığı, bununla

---

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
SAKARYA

birlikte, bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren milliyetçilik cereyanının ve büyük devletlerin kışkırtmalarının da etkisiyle ayrılıkçı düşünceler taşımaya başladıkları bilinmektedir. Halbuki Ermeniler, Tanzimat ve Islahat fermanlarının yanısıra, 1863 tarihli Ermeni Millet Nizamnamesi'nin yürürlüğe konulmasıyla, eskilerine ilâveten yeni haklara kavuşmuşlar, Osmanlı sosyal yapısı içerisindeki durumlarını kuvvetlendirmişlerdi. Büyük devletlerin Ermenilerle ilk teması, misyonerler vasıtasıyla aynı yüzyılın ilk çeyreğinde başlamış ve kısa zaman içerisinde gelişme göstermişti. Özellikle ruhanî otorite durumunda olan Patrikhane, Ermenilerin tabi oldukları devlete karşı harekete geçmelerinde başlıca rolü oynamıştır. Bu gelişmeler akabinde Ermeni Patrikhanesi'nin, Osmanlı devletine karşı sadakatsizliği 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda resmen ortaya çıkmıştır. Ermeniler ilk önce Ayastefanos Antlaşması'yla büyük devletlerin dikkatlerini çekmişler ve Berlin Barışı'nın 61. maddesiyle de onların himayesine nail olmuşlardı. Bu yönüyle bakıldığında, meselenin dış mihraklı bir tarzda, İngiltere-Rusya rekabetinin bir meyvesi olarak ortaya çıktığını ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Doğu Anadolu'da müstakil ve büyük bir devlet kurma hayalinde olan Ermeniler, Avrupa ve Amerika'da teşkilatlanmaya gitmek suretiyle, Batı kamuoyunda propaganda çalışmalarını başlatmışlardır. Bu çalışma şu prensibe dayanıyordu: önce Hıristiyan Batı kamuoyunun dikkati çekilecek, müteakiben Avrupa'nın fiilî müdahalesini temin ederek, iç politika kanalıyla Avrupalı hükümetlerin Osmanlı hükümeti üzerindeki baskısı artırılacak ve sonuçta Osmanlı hükümetini bir oldu-bitti karşısında bırakmak için suikast, gösteri, katliam ve isyan gibi metotlar kullanılacaktır¹. Bu metotlar kullanılırken, Osmanlı hükümetlerinin kendilerine yönelik başlatmış oldukları asayişî sağlama yönündeki faaliyetler ise, Batı kamuoyunda “katliam ve soykırım” şeklinde tanıtılacaktır. İşte Ermenilerin bu tarihten sonraki tüm uğraşları, yukarıda ifade edildiği üzere, hem kendi yöntemlerini hayata geçirmek, hem de Osmanlı hükümetlerinin faaliyetlerini propaganda yoluyla Batı dünyasına yanlış tanıtmak prensibi üzerine kurulu olacaktır.

Ermeniler adına ülke içinde başlatılan isyan ve propaganda çalışmaları, ülke dışında da ihmal edilmedi. Avrupa kamuoyunun bu mesele uğrunda harekete geçirilmesi en önemli beklentilerden birisini teşkil ediyordu. Bu amaçla basın etkin bir şekilde kullanıldı veya kullanılmaya çalışıldı. Mesela Vanlı bir Ermeni olan Portakalyan 1885'de Marsilya'da Armenia

¹ Bayram Kodaman, “Türk-Ermeni İhtilâfının Başlangıcı (1878-1897)”, *Ermeni Macerası*, Isparta, 2001, s. 47 vd.

gazetesini neşretmeye başladı ki, bu gazete Batı halk efkârında Ermenilerin tanınması açısından etkili oldu. Bu türdeki faaliyetler kısa zaman zarfında çoğalmakla birlikte, sadece propaganda yöntemiyle hedefe ulaşamayacağı da açıktı. Onlar, milliyetçiliğin yanısıra, o vakitler Rusya’da moda olan şiddet taraftarı Marksist ihtilalcilerin tesirinde kalarak, birtakım ihtilalci komiteleri hayata geçirmeye başladılar. En önemlileri Hınçak ve Taşnaksüt-yun komiteleri olan bu teşkilatlar, Avrupa’nın dikkatini üzerlerine çekmek ve bir kamuoyu oluşturabilmek amacıyla geniş çapta ihtilal hadiseleri çıkarma sevdasına giriştiler. 1890 yazında Erzurum hadisesiyle başlayan gelişmeler, kısa zaman içerisinde Osmanlı devletinin birçok noktasına yayıldı. Bu hadiseler, Batı kamuoyunda Ermenilerin Müslümanlar tarafından kitleler halinde öldürülmeleri şeklinde tanıtılmaya, böylece kamuoyunun dikkati çekilmeye çalışılıyordu². Bunda azamî başarı da kısa zaman zarfında sağlandı. Batılı devletlerin dikkatleri çekildiği gibi, onların –zaten hazır oldukları– müdahaleleri de sağlandı. Büyük devletlerin kendi menfaatleri doğrultusunda hareket etmekten asla geri durmadıkları bu olayların akışında, “mazlum Ermenizalim Türk” imajının Avrupa ve Amerika’da yerleşmeye ve yer edinmeye başlaması mümkün oldu. Batı dünyasının Ermenilere sahip çıkması ise, onları yeni olaylar çıkarılması konusunda daha da cesaretlendirdi.

Berlin Barışı ile başlayan ve 1890’lı yıllara gelindiğinde en azından fikir ve propaganda mahiyetinde büyük boyutlara ulaşmış olan Batı desteğindeki Ermeni meselesinde, meydana getirilen onlarca sunî sorundan birisi de 1895 yılının son çeyreğinde gerçekleşen Trabzon’daki Ermeni olaylarıdır. Tıpkı diğerleri gibi bu olay da, Avrupa’nın dikkat ve desteğini çekmek suretiyle bu devletlerle Rusya arasındaki denge oyunları ve çıkar çatışmalarından da yararlanarak, kendi emellerini gerçekleştirebilmek amacıyla yönelikti. Trabzon’daki Ermeni olaylarına geçmeden, XIX. yüzyılın sonunda vilayetin demografik durumunu incelemek yerinde olacaktır. Bu rakamlara göz atmak, Ermenilerin başlattıkları bu olaylarla ne denli “hayalci ve kabul edilemez” istekler peşinde koştuklarını göstermesi açısından önem arzedecektir.

Osmanlı devletinin doğu vilayetlerinde % 17 ve ülke genelinde % 7 dolaylarında olan Ermeni nüfusu, Orta ve Doğu Karadeniz’in tamamını kapsayan Trabzon Vilayeti’nde çok daha azdı ve % 4 seviyelerinde bulunuyordu. Hatta bu seviye, 1895 Trabzon olaylarından sonra, bazı kaynakların ifade ettiği gibi büyük değişikliklere uğramamış ve olaylardan sonra dahi

² Ercüment Kuran, “Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Editör: Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 106-108.

aynı durumunu korumuştur. Öyle ki 1895 olaylarını da kapsayacak bir şekilde, 1894-1897 yılları arasında Türk ve Ermeni nüfusun Trabzon Vilayeti dahilindeki mukayesesi şu şekildeydi: 1894: 874029 Müslüman, 41780 Ermeni, 1895: 869603 Müslüman, 43193 Ermeni, 1896: 874713 Müslüman, 43169 Ermeni ve 1897: 933728 Müslüman, 47196 Ermeni³. Bu rakamlar göstermektedir ki, Ermeniler Trabzon Vilayeti'nde demografik olarak büyük rakamlara ulaşamamışlar ve Müslümanlara oranla yaklaşık % 4 seviyelerinde kalmışlardır. Bu durum, 1895 olaylarının yukarıda izah edilen sun'i gerekçelerle çıkarıldığını bir kez daha doğrulamaktadır.

İsyan tezini benimseyen ve sayısal azlık nedeniyle Avrupalı devletlerin dikkatlerini çekmek isteyen Ermeniler, 1890'lı yıllarla başlattıkları bu teşebbüslerine, 1895 yılında büyük bir ivme kazandırdılar ve Osmanlı memleketlerinin önemli bir kesiminde hemen hemen aynı zaman dilimlerinde harekete geçtiler. Taşnak ve Hınçak komitelerinin yönlendirmesiyle hareket eden Ermeniler, 1895 yılının son çeyreğinde yirminin üzerinde isyan hareketi çıkarttılar. Önemli bir kısmını daha çok Hınçakların oluşturduğu bu isyan hareketlerinin belirli bir plân çerçevesinde hazırlandığı, aynı anda Anadolu'nun birçok noktasında çıkartılmasından rahatlıkla anlaşılabilirdi. Üstelik Ermenilerin çıkardığı bu tedhiş hareketlerinde, Türklerin yanısıra, kendilerine katılmayan Ermenilerin de zarar görmeleri ve hatta cezalandırılmaları, cinayet ve kundaklama girişimlerine alet edilmeleri, yine Ermeni komitelerinin yönlendirmesinin boyutunu ve dış bağlantıların mevcudiyetini göstermesi bakımından önem arz ediyordu.

Trabzon'un, İran ve Doğu Anadolu'nun limanı olması nedeniyle buraya yerleşen Ermeniler, özellikle silah kaçakçılığında ve casusluk faaliyetlerinde bölgeyi kullanmışlar ve burada teşkilatlanmaya gitmişlerdi. Nitekim olaylar başladıktan sonra Rus yapımı silah, fişek ve kovan gibi silah ve malzemenin Karadeniz vasıtasıyla Trabzon'a getirildiği ve Ermeniler tarafından satın alındığı anlaşılmıştır. Ermenilerin bundan başka yine benzer yollarla dinamit yapmayı öğrenmeleri de, ileride yapacak oldukları teşebbüsler hakkında bazı ipuçları vermektedir. Üstelik Ermeni İhtilal Komitesi'nin, kendi talimatına aykırı harekette bulunulmasını önlemek için bir intikam taburu oluşturması da çok önemli bir gelişmedir⁴. Hatta Ermenilerin yaptığı

³ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul, 2003, s. 191-198.

⁴ Ahmet Halaçoğlu, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyancıları: 1895 Trabzon Olayları Örneği", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, editörler: İdris Bal-Mustafa Çufalı, Ankara, 2003, s. 271-272.

bazı gizli yazışmalarda, gizliliğe özellikle dikkat etmeleri, bölgede büyük çapta hareketlere hazırlandıkları şeklinde değerlendirilmektedir⁵.

1895 yılında yirminin üzerindeki Ermeni hadiselerinin en önemlilerinden ve ses getirenlerinden birisi Trabzon'da meydana gelmiştir⁶. Trabzon'da bir Ermeni yoğunluğunun bulunmadığından yukarıda bahsedilmiştir. Bu hadisenin bu dönemde meydana gelmesinin, yukarıda izah edilenler dışında da bazı önemli nedenleri daha mevcuttur. Berlin Barışı'ndan sonra büyük devletlerin dayatma ve ısrarları sonucunda, Anadolu'da Ermeniler lehine önemli düzenlemeler gündeme gelmeye başladı. Bu, esasında söz konusu devletlerin Osmanlı devletinin içişlerine müdahalesi konusundaki bahanelerini oluşturmaktaydı. Dönemin Osmanlı hükümdarı Abdülhamid, bu aldatmacayı sezmiş ve buna karşı etkili önlemler almayı düşünmüştü. Ona göre, bu konu devlet açısından son derece önemli ve nazik bir meseleydi. Bu nedenle Anadolu Islahatı Umum Müfettişliği kuruldu ve aynı zamanda hükümdarın yaveri de olan Müşir Ahmet Şakir Paşa, bu müfettişliğin sorumluluğuna getirildi. Abdülhamid, Osmanlı ülkesinin Avrupa'nın bir müdahale alanına çevrilmesini istemiyordu ve bu nedenle meseleyle bizzat ve yakından ilgilenmeye bilhassa dikkat ediyordu. Bu atama, Ermeniler tarafından farklı şekillerde karşılanmıştır. Komite mensubu olmayan Ermeniler, böyle bir

⁵Ele geçirilen bir mektuptaki şu ifadeler düşündürücüdür: "Mektubun balasında Manok'un ismini koymaklığınızın sebebini anlayamadık. Bundan böyle bu türlü tedbirsizliklerde bulunmayınız" (Ahmet Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, İstanbul, 2005, s. 43).

⁶1895 Trabzon Olayları konusundaki en zengin malzemeyi şüphesiz ki Başbakanlık Osmanlı Arşivi içermektedir. Bu konuda yapılan şu çalışma, bu arşiv malzemesinin birçoğundan yararlanılarak kaleme alınmıştır: "Öznur Şolt, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Olayları 1895*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Adapazarı, 2004. Aynı konuda çalışan Ahmet Halaçoğlu'nun 1895 Trabzon olaylarıyla ilgili beş çalışması vardır. Ancak bunların önemli bir kısmı birbirinin tekrarı veya benzeri durumdadır. Bu çalışmaların ilki kitap olarak basılmış (*1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, İstanbul, 2005), diğerleri ise şu dergi ve kitaplarda yayınlanmıştır: Ahmet Halaçoğlu, "1895 Trabzon Ermeni Olaylarının Başlangıcında Ermeniler Arasındaki Muhabere ve Olaya Karışan Ermenilerin Muhakemeleri", *Ermeni Araştırmaları*, 11 (Sonbahar 2003), s. 28-46; "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", *Belleten* LXVII/250 (Aralık 2003), s. 881-909; "1895 Trabzon Olayları Sonunda Divan-ı Harbde Yargılanan Ermenilerin Muhakeme Kayıtları", *Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi Semineri* (24-25 Nisan 2003, Balıkesir Üniversitesi, İstanbul, 2004, s. 39-50; "XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyancıları: 1895 Trabzon Olayları Örneği", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, editörler: İdris Bal-Mustafa Çufalı, Ankara, 2003, s. 265-280. Bu çalışmalar mevcut olduğu halde, böyle bir makalenin kaleme alınmasının nedeni ise, yukarıda sayılan kitap ve yazılarda, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bazı belgelerin görülmemiş olması ve hadiselerde propaganda gücü üzerinde durulmamış olması şeklinde izah edilebilir.

müfettişliğin teşkil edilmesini olumlu karşılamışlardı. Ermeni İhtilal Komiteleri mensupları ise, Şakir Paşa başkanlığındaki böyle bir heyetin Anadolu'ya geçişiyle birlikte büyük rahatsızlıklar duymuşlar ve durumu protesto etmek amacıyla harekete geçmişlerdir. Anadolu'nun birçok yerinde olaylar çıkarak, hadiselerle ilgisi olmayan ırkdaşlarını da kışkırtmaya başlayan tedhişçi Ermenilerin, özellikle Şakir Paşa'nın yol güzergâhında bulunan vilayetlere öncelik vermeleri dikkat çekiyordu. Gerçekten de, Şakir Paşa'nın Anadolu'ya geçtikten sonra karşılaştığı ilk olay Trabzon'da meydana gelmişti⁷. Dolayısıyla 1895 Trabzon Ermeni olaylarının çok hassas bir dönemde ortaya çıkarıldığından ve Osmanlı devletinin bölgeye müfettiş göndermesini fırsat bilerek, ses getirecek bir dönemde ve şekilde patlak verdirildiğinden bahsetmek zor olmasa gerektir.

Ermeniler tarafından çıkartılan Trabzon olayları konusunda kaynaklarda farklı tarihler verilmektedir⁸. Ancak arşiv belgelerindeki kayıtlar, olayın 20 Eylül/2 Ekim 1895 Çarşamba günü akşama doğru patlak verdiğini göstermektedir⁹. Bu kayıtlara göre, Trabzon hadisesi şu şekilde gerçekleşmiştir: Van eski Valisi Bahri Paşa, Van'dan İstanbul'a dönerken, birkaç günlüğüne Trabzon'da misafir kalmıştı. Bahri Paşa, Trabzon'da misafir olarak bulunduğu 2 Ekim Çarşamba günü, Trabzon İstinaf Mahkemesi Başkanı Esat Efendi'nin evine davet edilmiş ve bu teklif kabul edilmişti. Bunun üzerine, akşama doğru, beraberinde Trabzon Fırka Kumandanı Ahmed Hamdi Paşa da olduğu halde ağırılanacakları eve doğru hareket etmişlerdi¹⁰. Yanlarında Trabzon Vilayeti Jandarma Komutanı Süleyman Bey¹¹, İran'ın Trabzon Konsolosu Mirza Razî Han ve Posta Telgraf Baş Müdürü İzzet Bey de bulunuyordu¹² ki, Mirza Razî Han'a yola çıktıkları esnada rastlamışlardı¹³.

⁷ Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul, 1993, s. 55-64.

⁸ Halaçoğlu 21 Eylül/3 Ekim 1895 tarihini verirken ("1895 Trabzon Olayları", s. 41), Karaca 26 Eylül 1895 tarihine işaret etmektedir (*Anadolu Islahatı*, s. 65).

⁹ Rumî 20 Eylül (Miladî 2 Ekim) tarihiyle Trabzon Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen bir yazı, hem kısaca olayı anlatmakta ve hem de hadisenin tarihini aktarmaktadır: "Bugün akşam üzeri saat onbirde burada bulunan Van vali-i sabıkı Bahri Paşa ve Trabzon Kumandanı Hamdi Paşalar Hazeratı'na Trabzon'da Uzunsokak caddesinden geçerken iki Ermeni tarafından revolver kurşunu ile ayaklarından cerh edilmişler ise de, hamd olsun yaraları tehlikesiz olduğu ve mütecasirlerin şiddetli taharri edilmekte oldukları maruzdur. Ol babda" (20 Eylül 1311" (*BOA, HR.SYS*, No. 2812-4).

¹⁰ *BOA, HR.SYS*, No. 2812-4; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Ankara, 1998, s. 92; *The Times*, October 7, 1895, Monday.

¹¹ A. Alper Gazigiray, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul, 1982, s. 173.

¹² Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 92; Mehmed Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976, s. 268.

Adı geçen bu kişiler, topluca Trabzon İstinaf Mahkemesi Başkanı Esat Efendi'nin evine doğru giderlerken, Uzunsokak adlı caddenin¹⁴ Zeytinlik mahallesine doğru uzanan dar sokağına gelmişlerdi¹⁵. Bu sırada yirmibeş yaşlarında eşkâli bilinen¹⁶ setre pantolonlu iki Ermeni, birden bire sözkonusu dar sokağın ağzında belirdiler ve kendilerinden sadece beş-altı adım uzakta bulunan yukarıda ismi sayılan ileri gelenlere revolverlerle aralıksız olarak herbiri 8-10 el ateş açtılar. Atılan kurşunlar sonucunda Bahri ve Hamdi Paşalar ayaklarından çok ağır olmayan bir şekilde yaralanmışlardı¹⁷ ki, Bahri Paşa'nın yarası ayak bileğinde, Hamdi Paşa'nın ise doğrudan ayağında bulunuyordu¹⁸. Bu yaralama olayıyla birlikte 1895 Trabzon Ermeni olayları diye bilinen gelişmeler de başlamış oldu.

Çok ani bir şekilde meydana gelen bu olaya ilk müdahale, paşaların maiyetindeki görevlilerden ve oradan geçmekte olan bir vatandaş tarafından yapılmıştır. Paşaların maiyetindeki Çerkes Ali Çavuş ve Trabzonlu Balık-oğlu Hafız, iki Ermeni saldırganın arkasından takip etmek istemişler, ancak kendilerine de ateş edilmesi üzerine saldırganları yakalamak mümkün olmamış ve şehirdeki İngiliz Konsolosluğu civarındaki karışık sokaklarda izlerini kaybettirmişlerdir¹⁹. Gelişmelerin polis tarafından öğrenilmesinden sonra geniş çaplı bir arama faaliyeti başlatılmış, ilk etapta Ermenilerden şüpheli birkaç kişi tutuklanmıştır²⁰. İlk şaşkınlığın atlatılmasından sonra, vilayet idaresi tarafından gerekli tüm önlemler alınmış, polis ve asker birlikte hareket ettirilerek, Ermenilerin sokaklarda toplanmalarını yasaklayarak, yeni olaylara sebebiyet vermelerini de önlemişlerdir²¹. Bu olay, Osmanlı vatandaşları Ermenilerin imparatorluğun diğer birçok yerinde cinayet işleyip isyan çıkarmaya başladıklarından beri, Trabzon'da meydana gelen ilk hadise oldu-

¹³ Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, s. 173.

¹⁴ BOA, HR.SYS, No. 2812-4.

¹⁵ Hocaoğlu, *Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 268.

¹⁶ Gazigiray bu kişilerden bazılarının eşkalini şu şekilde tanımlamaktadır: "...Uzunsokaktan geçerlerken, üzerlerine, ihtilal komitecilerine bağlı olduğu şüphe edilmeyen metropolithane hizmetçisi Armenak ile diğer bir Ermeni ateş açarak..." (Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, s. 173). Gazigiray'ın "diğer bir Ermeni" diye tarif ettiği kişi, Halaçoğlu'ndan anlaşıldığı kadarıyla Estapani Berberyan'dır: "...olayın faillerinden Estapani Berberyan" (Halaçoğlu, *Trabzon Vilayeti (1892-1898)*, s. 905).

¹⁷ BOA, HR.SYS, No. 2812-4; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1985, s. 155-156.

¹⁸ Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, s. 173.

¹⁹ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 93; Hocaoğlu, *Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 268.

²⁰ BOA, HR.SYS, No. 2812-4.

²¹ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 93; Hocaoğlu, *Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 268-269.

ğundan dolayı tabiatıyla halk arasında büyük bir heyecana sebebiyet vermiştir²². Bu heyecan sonucundadır ki, civar köylerden gelen Müslümanlar, şehir merkezinde büyük bir yoğunluk teşkil etmeye başlamışlardır. Şehirdeki diğer Ermenilerin de güvenlik güçlerine yardımcı olmamaları, aksine suçluları saklama yönündeki gayretleri, gerginliği daha da artırmıştır. Ancak Türk güvenlik güçlerinin almış oldukları önlemler sonucunda, bu kalabalık, herhangi bir olay çıkarmaya imkân bulamadan dağıtılmıştır²³.

Diğer taraftan, güvenlik güçlerinin olayla ilgili arama çalışmaları aralıksız olarak sürdürülmüş ve olayla ilgili olan birkaç Ermeni yakalanmıştır. Trabzonlu Kaspar oğlu Armenak veled-i Karabet ile Stepan oğlu Bogos ve Gümüşhaneli Sitrak veled-i Arakel ele geçirilmişler ve olayla bağlantıları kesinleşmiştir. Olayın diğer tarafları olan Kaspar oğlu Misak ile Stefan oğlu Haçik'in ise aranmasına devam edilmekteydi²⁴. Bu suretle alınan sıkı önlemler nedeniyle, olayların daha da büyümesi engellenmiş ve o gün herhangi başka bir olay olmamıştır.

Bahri ve Hamdi Paşalara yönelik suikast olayından iki gün sonra (4 Ekim), Cuma akşamı gece yarısına doğru, Sanatkârlar Cemiyeti üyelerinden birkaç Türk, söz konusu Paşalara saldırıya katılmak suçundan emniyet güçleri tarafından aranan Stepan adlı bir berberin²⁵ oğlu olan Haçik adındaki kişiye tesadüfen rastlamışlar ve kendisine hitaben, "...hükümet seni arıyor, ateş açmak, yaralamak suçlarıyla sanık bulunuyorsun, sen nerede saklanıyorsun?" diye sormak istemişlerdi²⁶. Kethüda Vasil mahallesinde meydana gelen bu gelişme karşısında firardaki Stefanoğlu Haçik ve beraberindeki Kasparoğlu Misak²⁷, derhal silahlarını çekerek, suali soran insanların üzerine ateş etmeye başlamışlardır. Böylece Trabzon'daki Ermeni olaylarının ikinci ayağı da başlamış oluyordu. Bu gelişme sırasında yan sokaktan geçerken sesleri duyan ve müdahale etmek isteyen "Asakir-i Şahane" erlerinden Trabzonlu Rahmi Efendi, ateş edilen sokağa girince, söz konusu Ermeniler tarafından tabanca ile vurulmuş ve ağır bir surette yaralanmıştır²⁸. Rahmi

²² Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, s. 173.

²³ İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara, 1984, s. 108.

²⁴ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 93.

²⁵ Bu kişi, *Belgelerle Ermeni Sorunu* adlı eserde "İstapan (Stephan) Berberyan" olarak kayıtlıdır (Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 108).

²⁶ Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, s. 173-174.

²⁷ Halaçoğlu, *Trabzon Olayları Örneği*, s. 272.

²⁸ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 93; Hocaoğlu, *Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 269.

Efendi kısa bir süre sonra da hayatını kaybetmiştir²⁹.

Silah seslerinin duyulmasından ve gelişmelerin öğrenilmesinden sonra, zaten iki gün önceki olaylardan dolayı teyakkuz halinde bulunan Trabzon'un Müslüman halkı silahlı-silahsız sokaklara çıkmış ve gelişmeler galeyana dönüşmeye başlamıştır. Halkın tepkisinin yoğunlaştığı bu dakikalarda, Trabzon Ermenilerinin vilayet konağını basarak valiyi öldürdükleri şayiasının duyulması, mevcut gerginliği hat safhaya ulaştırmış, yakın köylerden ve şehrin içinden gelen halk, şehir merkezinde toplanarak büyük bir kalabalık meydana getirmeye başlamıştır³⁰. Bu sırada Ermenilerin oturmuş olduğu evlerin birisinden birkaç silah atılmış ve heyecan daha da tırmanmıştır. Üstelik bu sırada Osep namındaki bir Ermeni'nin hane ve dükkânında birçok silah, malzeme ve zararlı evrak bulunduğu duyulmuş ve sözkonusu Ermeni tutuklanmıştır. Galejana gelmiş olan şehir halkı, eşrafın, polislerin, memurların ve askerlerin çabaları sonucunda sakinleştirilmiş ve Ermeni mahallelerine hücumdan zorlukla alıkonulmuşlardır. Alınan bu tedbirler sonucunda, galeyana gelmiş olan halk dağıtılmış ve asayiş geçici de olsa sağlanmıştır³¹.

Ancak bu önlemlere rağmen, Trabzon'daki olayların daha büyük bir gerginliğe doğru gittiğini anlamak zor değildi. Ermeni fesatçılarının ateş açmaları ve yaralanmalara sebebiyet vermeleri yüzünden bir Ermeni'nin tutuklanması karşısında, Ermeniler de galeyana içerisinde bulunuyorlardı. Onlar ilk tepki olarak dükkânlarını kapamışlar ve hükümeti protesto etmeye başlamışlardı. Bu yüzden olayların yeniden büyümeye başlaması üzerine Trabzon Valisi Kadri Bey yeni tedbirlere başvurdu. Şehirdeki Ermeni Piskoposu ve ileri gelenleri hükümete davet edildiyse de, sadece iki kişi bu davete icabet etti. Bu iki kişiye, suçluların kim olduğu ve onların nerede saklandığı soruldu. Ermeni ileri gelenleri, toplumun işlerine karışmadıklarını ve karışmayacaklarını ifade ettiler. Piskopos adına gelen papaz ise, kendisinin zanlıları tanımadığını, ancak söylentilere dayanarak, paşaları iki askerlin yaraladıklarını duyduğunu ve hatta Rahmi Efendi'nin bile bir Müslüman tarafından öldürüldüğünü iddia etti. Bu sebeple asıl suçluların yakalanmasını ve şahsî bir garaz dolayısıyla tutuklanan Ermeni'nin de bırakılmasını istediler. İşlenen suçların Ermeniler tarafından yapıldığı ve gündüz olması sebebiyle herkes tarafından görüldüğü kendilerine bildirildiyse de, Ermeniler

²⁹ *The Times*, October 15, 1895, Tuesday; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 94; Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, s. 174.

³⁰ Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, s. 174.

³¹ *BOA, Y.PRK.KOM*, No. 9-2; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 93; Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, s. 174.

kendileri tarafından yapılmadığında mantıksız bir şekilde ısrar ettiler³². Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi olayların bir çıkmaza doğru gittiği açıktı. Trabzon'da Ermeniler tarafından başlatılan olayların kontrolden çıkmasının an meselesi olduğu anlaşılıyordu.

Yine de hükümetin aldığı bu tedbirlerden sonra halkın önemli bir kısmı günlük iş ve güçleriyle meşgul olmaya başlamışlarken, Trabzon Ermenilerinin tahrikleri ve girişimleri sonucunda konuyla ilgili yeni gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Nitekim Ermeniler 4 Ekim Cuma günü meydana gelen bu gelişmeleri, kendilerine karşı Trabzon Valiliği'nin bir tertibatı olarak kabul etmişler ve bir dizi yeni girişimler başlatmışlardır. Bu doğrultuda hareket eden ve Vali ile yaptıkları görüşmelerin kendilerini tatmin etmediğini düşünen Trabzon'daki Ermeniler, şehre yakın köylerdeki ırkdaşlarını Trabzon'a getirip hanelerine doldurmaya ve dolayısıyla şehirde yoğun olarak bulunmaya itina göstermişlerdir. Üstelik köylerden getirilen bu Ermenileri silahlı olarak çarşı ve pazarda gezdirmek suretiyle, şehir halkına yönelik tahriklerde ve nümayişlerde bulunmaya çalışmışlardır. Tabiidir ki, Ermenilerin bu taşkınlıklarına, şehrin yerli ahalsinin hoşgörüsüyle yaklaşması söz konusu olmamıştır. Bu şekilde başlayan yeni gerginlik ve tahrikler, Trabzon'daki Türkler ve Ermenilerin 26 Eylül/8 Ekim 1895 tarihinde birbirlerine karşı büyük oranda harekete geçmeleriyle son bulacak gelişmeleri başlatacaktır³³. Böylece olayların üçüncü ve son aşaması zuhur edecektir.

Bu hazırlıklarının son evresi olan 8 Ekim Salı günü, bir isyan çıkarma niyetinde olan Trabzon Ermenileri dükkânlarını açmamışlar ve hiç bir ticarî faaliyete girişmemişlerdir. Bu gelişmeler karşısında Trabzon Valisi Kadri Bey bizzat çarşıya giderek, dükkânları açtırmak ve herkesin günlük işleriyle uğraşmasını sağlamak için bazı tedbirlere başvurdu. Bazı dükkân ve mağazaların üzerlerine çıkarak, hükümeti protesto eden Ermenileri aşağıya indirmek ve onlara işyerlerini açtırmak mümkün olmadı³⁴. Üstelik o gün, şehirde bulunan ve köylerden gelen pek çok Ermeni'nin Meydan-ı Şarkî'de toplandıkları görülüyordu. Vali Kadri Bey'in tam çarşıya ulaştığı ve Ermenileri ikna çalıştığı esnada, Meydan-ı Şarkî'de bir handa ticaret yapan³⁵ ve İstanbul Ermeni olayları sırasında bir yakınının öldüğünü duyan bir Ermeni'nin³⁶, hanın balkonundan çıkarak meydana doğru revolverle gelişigüzel bir

³² Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, s. 174-175.

³³ BOA, Y.PRK.KOM, No. 9-2.

³⁴ BOA, HR.SYS, No. 2812-4.

³⁵ BOA, Y.PRK.KOM, No. 9-2.

³⁶ Gürün'e göre, bu kişi Şınark adlı bir Ermenidir (*Ermeni Dosyası*, s. 156).

el ateş etmesi, adeta bardağı taşıran son damla olmuştur. Bu hadiseyle birlikte, gelişmeler şehirde Ermenilerle Müslümanlar arasında bir iç çatışmaya dönüşmeye başlamıştır³⁷. Bu çatışmalardan hemen önce, aynı gün İstanbul'dan Trabzon'a gelen bir Avusturya vapurunun getirdiği yolcular, yeni problemlerin başlayacağı anlamına geliyordu. Vapurla gelen Ermeni yolcuların, Trabzon'daki ihtilalci Ermeni fedailerıyla birleşmeleri ve birlikte hareket etmeleri³⁸, 2 Ekim'den itibaren Trabzon'da meydana gelen gelişmelerin ne kadar plânlı olarak hayata geçirilmiş olduğunu gösteren başka bir delil olarak dikkat çekmektedir.

Bu şekilde İstanbul Ermenilerinden de takviye alan Trabzon Ermenileri, şehir dahilinde tamiri mümkün olmayan birtakım hareketlere girişmekten geri durmamışlardır. İstanbul'dan gelen Ermenilerle, kasaba içinde zaten şuraya buraya yayılmış bir şekilde bulunan ihtilalci Ermenilerin, sokaklarda revolverlerle önlerine gelen Müslüman ahaliye ateş açmaları sonucunda, taraflar arasında büyük bir çatışma ve mukatele başladı³⁹. Görgü tanıkları, Meydan-ı Şarkî'ye doğru bakan ve Ermenilere ait olan bazı hanların pencerelerinden sebepsiz yere "yağmur gibi silahlar atıldığı"nı ifade etmekte idiler⁴⁰. Gerçekten de Ermeniler, dükkân ve mağazalarının üst katlarındaki odalardan dışarıya bakan pencerelerden hiçbir şeyi ayırt etmeksizin, askerlere, subaylara ve halka yönelik olarak ateş ediyorlardı. Trabzon Valisi Kadri Bey, hadiselerin kontrolden çıktığını anlayınca bizzat Meydan-ı Şarkî'ye geldi. Ancak gelişmelerde herhangi bir değişiklik olmadı. Ermeniler, "icraatlarını" artık Valinin gözü önünde yapıyorlardı. Yaralı bir askerin feriyatları ve birkaç Müslüman'ın öldürülüp yerlerde sürüklenmesi, Müslümanların ve orada bulunanların heyecanlarını ve duygularını en üst düzeye çıkardı. İki taraf arasındaki çatışmalar tamamen kontrolden çıkmıştı ve şehirde bir iç savaş yaşanıyordu. Bu, esasında Ermenilerin sebebiyet verdiği, ancak Müslümanların karşılık vermesiyle mukateleye dönüşen bir durumdu⁴¹. Bu olayların diğer Müslüman mahallelerinden duyulması ve öğrenilmesi sonucunda, onlar da bu çarpışmalara yer yer katılmışlar⁴², böylece olaylar şehrin tamamına yayılmış ve büyük boyutlara ulaşmıştır.

Trabzon şehrindeki jandarma ve polis kuvvetlerinin sayısal azlığı

³⁷ BOA, Y.PRK.KOM, No. 9-2; Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 108.

³⁸ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 94.

³⁹ BOA, Y.PRK.KOM, No. 9-2.

⁴⁰ Halaçoğlu, *Trabzon Olayları Örneği*, s. 273.

⁴¹ Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, s. 175.

⁴² Hocaoğlu, *Tarihte Ermeni Mezalimi*, s. 269.

nedeniyle, büyük boyutlara ulaşmış olan hadiselerin bastırılabilmesi ilk etapta mümkün olamamıştır. Olaylardan bir süre sonra, Ermenilerin saldırısına uğrayan Fırka Kumandanı Hamdi Paşa ve Trabzon Valisi Kadri Bey'in Sadaret'e yazdıkları bir yazıda, böyle kötü bir duruma tekrar meydan verilmemesi için tedbir alınması gerektiği konusundaki telkinleri, güvenlik güçlerinin yetersizliği hususunu doğrulamaktadır⁴³. Hatta olayların devam ettiği sırada, Gümüşhane Mutasarrıflığı'ndan birkaç bölük nizamiye süvarisi talep edilmiş, ancak bu konuda herhangi bir kuvvet takviyesi mümkün olmamıştır⁴⁴. Dolayısıyla olaylar sırasında Trabzon'daki emniyet güçlerinin müdahalesi yetersiz kalmış⁴⁵, bu nedenle taraflar arasındaki mücadele iki buçuk saat kadar aralıksız devam ettikten⁴⁶ sonra, akşam saatlerinden itibaren kontrol sağlanmaya başlanmıştır. Çatışmanın bilançosu olarak sokaklarda bulunan cesetler, hastanelerde ve dükkânlarda toplandı⁴⁷. Ancak Trabzon Valisi Kadri Bey'in Sadaret'e gönderdiği yazılardan anlaşıldığı kadarıyla, şehirde emniyet ve asayişin tam olarak iadesi için birkaç gün geçmesi gerekmiş ve muhtemelen tam kontrol 12 Ekim'den önce sağlanamamıştır⁴⁸. Nitekim olayların yoğun olarak yaşandığı 8 Ekim Salı günü Vali Kadri Bey'den Sadaret'e gönderilen bir raporda, gerekli tedbirlerin alınarak asayiş ve sükûnetin sağlandığı, mağaza ve hanelere kapanmış olan Ermenilerin silahlarını terk ve hükümete teslim olmaya başlamış olmakla birlikte, durumun henüz tam emniyetli olmadığı arzediliyordu⁴⁹. Öyle ki, olayların patlak vermesinden sonra sadece Trabzon şehrinde önlemler alınmamış, vilayetin diğer kısımlarında da gerekli tedbirlerin alınmasına çalışılmıştı⁵⁰.

Trabzon'da emniyet ve asayişin tam olarak iade edilmesinden sonra, olayların bilançosu da ortaya çıkmaya başlamıştır. Vali Kadri Bey'den Sadaret Makamı'na gönderilen bir yazıda, her iki tarafın kayıplarının şu şekilde gerçekleştiği anlaşıyordu: Ermenilerden şehir merkezinde 182 ve civarında 21 maktül varken, yaralı sayısı 18 idi. Şehrin Müslüman ahalisin-den 21 ölü ve 25 yaralı mevcuttu. Ayrıca çatışmalar sırasında bir Rum da hayatını

---

⁴³ BOA, Y.PRK.UM, No. 34-55.

⁴⁴ BOA, A.MKT.MHM, No. 663-2.

⁴⁵ Halaçoğlu, 1895 Trabzon Olayları, s. 42.

⁴⁶ BOA, Y.PRK.KOM, No. 9-2.

⁴⁷ Gazigiray, Ermeni Terörünün Kaynakları, s. 175.

⁴⁸ Halaçoğlu, 1895 Trabzon Olayları, s. 42.

⁴⁹ BOA, A.MKT.MHM, No. 664-29.

⁵⁰ BOA, Y.PRK.MYD, No. 17-17.

kaybetmişti. Bu arada birkaç meskenin yanmasının da önü alınamamıştı⁵¹. Trabzon şehir merkezinde yaşanan bu olaylarda 182 Ermeni'ye karşı, 21 Müslüman'ın öldürülmüş olması, şehirde çok küçük bir azınlık durumunda bulunan Ermenilerin başlatmış oldukları bu olaylarda, Müslümanların onlara karşı bir intikam savaşı vermiş olmalarıyla izah edilebilir.

Ancak zarar ve ziyan sadece insanlar konusunda değildi. Taşnak ve özellikle Hınçak komitelerinin tertibiyle gerçekleştirilen Trabzon olaylarında, ortamı müsait gören İran devecileriyle bazı köylüler, güvenlik kuvvetlerinin de meşguliyetinden yararlanarak bazı Ermeni ev ve dükkânlarından bazı eşyaları yağmalamışlardı⁵². Ermeni ve yabancı tebaadan olan tüccara ait bazı mağaza ve hanelerde eşya ve para kaybı da sözkonusu olmuştu. Rus tebaası olan bu kişilere ait şikâyetleri Rus konsolosluğu takip ve talep etmiştir⁵³. Ermeni cemaatine ait olup, olaylar sırasında yağmalanan para, yine bu cemaatin vergi ve askerlik bedeline mahsup edilmiştir⁵⁴. Bu ve benzeri şikâyetler kısa zaman zarfında hayata geçirilen komisyonlar vasıtasıyla çözüme kavuşturulmaya çalışılmış, Vali, kumandanlar ve memurların işbirliğiyle kayıp eşyaların çoğunluğu buldurularak, makbuz karşılığında hak sahiplerine teslim edilmiştir. Bulunamayan malların aranması faaliyeti ise bir süre daha sürdürülmüştür⁵⁵. Hükümet bu olaylar karşısında azamî derecede hassas davranmış ve mağduriyetleri azamî ölçüde gidermeye çalışmıştır.

Ekim 1895 tarihinde Trabzon'da karışıklık çıkarıp, seslerini Avrupalı devletlere duyurma yolunda büyük gayretler sarfeden Ermeniler, esasında ilk amaçlarını gerçekleştirmişlerdi. Özellikle Trabzon'daki İngiliz Konsoloslu Longworth bu olaylar karşısında ilk etapta sessizliğini korumuş, ancak olayların üzerinden belli bir süre geçtikten sonra bazı açıklamalarda bulunmuştur. Bu olaylar hakkında ilk kez 7 Şubat 1896 tarihinde açıklama yapan Longworth, Trabzon şehir merkezinde en az 400 kişinin defnedildiğinin görüldüğünü ve Ermenilere bu gelişmeler karşısında haksızlık yapıldığını belirtmiştir⁵⁶. İngiliz Konsolosluğu gibi, Trabzon'da bulunan Yunan Konsolosluğu'nun açıklamaları da Ermeniler lehineydi. Nitekim söz konusu konsolosluk da, "Türklerin 400 Ermeni'yi katlettiği"ni ifade ediyordu⁵⁷. Yine

⁵¹ BOA, Y.PRK.UM, No. 32-114; Y.PRK.KOM, No. 9-2; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, s. 166; Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 109.

⁵² BOA, Y.PRK.KOM, No. 9-2, Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 109.

⁵³ BOA, HR.SYS, No. 2834-5; A.MKT.MHM, No. 603-2.

⁵⁴ BOA, A.MKT.MHM, No. 664-3.

⁵⁵ BOA, Y.PRK.KOM, No. 9-2, Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 109.

⁵⁶ Halaçoğlu, "Trabzon Vilayeti (1892-1898)", s. 902-903.

⁵⁷ *The Times*, October 14, 1895, Monday.

bir İngiliz kaynağı, gelişmelerin aksine, Ermeni kayıp miktarını 400 olarak abartılı bir şekilde gösteriyordu⁵⁸. Diğer taraftan olayların ilk günü suikastı işleyen Ermenilerin İngiliz Konsolosluğu'nun bulunduğu bölgede izlerini kaybettirmeleri de, konsolosluğun bu olaylarda en azından tarafgir olduğu anlamında değerlendirilebilir. İngiliz konsolosluğunun divan-ı harp yargılamaları sırasında, Ermenilerin hapis ve tazyik edildiği yönündeki hücumları⁵⁹ da, bu durumu kuvvetlendirmektedir. Üstelik olayların Batı kamuoyunda "katliâm" olarak duyurulmasıyla birlikte Fransız, Rus ve Avusturyalı gemi şirketleri, yeni çatışmaların çıkma ihtimaline karşı, barınak olarak kullanılmak üzere birer büyük vapuru Trabzon limanına göndermişlerdir⁶⁰. Ayrıca gelişmelerin öğrenilmesinden sonra, Malatya'da Ermeniler dükkânlarını bir günlüğüne açmamışlar ve mahallelerden yoğun silah sesleri duyulmuştur. Aynı protesto Arabgir kasabasında da tekrarlanmıştır⁶¹. Bu bilgiler, Trabzon'daki Ermeni olaylarının plânlı olarak hayata geçirildiğini ve diğer vilayetlerdeki Ermenilerden de kendilerine destek verildiğini doğrulamaktadır.

Trabzon'daki olayların önlenmesinden ve sükûnetin sağlanmasından sonra⁶², örfî idare ilân edildi. Böylece Müslümanlarla Ermenilerin yeni çatışmalara girmelerinin önü alınmış oldu. Müteakiben olayları kıskırtanlar ve çıkaranların yargılanmaları için divan-ı harp teşkil edildi⁶³. Rize'de bulunan Mirliva Salih Paşa teşkil edilen divan-ı harp başkanlığına getirilmiş ve Trabzon'a gelerek oturumları bizzat yönetmiştir⁶⁴. Bu dava ve iddialar kısa zaman içerisinde görülmeye ve mahkemeler sonuçlandırılmaya çalışılmıştır. Trabzon olayları sırasında veya sonrasında yakalanan Ermenilerden mahkemede yargılanıp, deliller ve şahitlerle suçu sabit olanlar, aralarında idamın, kalabendlığın ve kürek cezasının da bulunduğu çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Suçluluğu delillerle ispatlanamayanlar serbest bırakılmış, suçlu olduğu bilinen ama delil eksikliği bulunanlar ise sürgüne gönderilmişlerdir⁶⁵. Bu suretle şehirdeki gerginliğin önemli ölçüde azaltılması mümkün olabilmiştir. İstanbul'a gönderilen mahkûmlardan bir kısmı yeniden muhakeme edilmiş ve 47'si suçsuz bulunarak serbest bırakılmıştır. Hatta İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği bir heyet oluşturarak, Ermeni mahkûmların bulunduğu hapis-

⁵⁸ *The Times*, October 18, 1895, Friday.

⁵⁹ *BOA, Y.PRK.HR*, No. 21-23.

⁶⁰ *The Times*, October 16, 1895, Thursday.

⁶¹ Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları*, s. 41.

⁶² *BOA, A.MKT.MHM*, No. 664-30.

⁶³ *BOA, A.MKT.MHM*, No. 664-29.

⁶⁴ *BOA, A.MKT.MHM*, No. 603-2.

⁶⁵ Halaçoğlu, *Trabzon Olayları Örneği*, s. 278.

haneyi ziyaret etmeyi de ihmal etmemiştir⁶⁶. Bu gelişmeler, olaylardaki İngiliz parmağının ve desteğinin başka göstergeleriydi.

Batının desteğini alan Ermeniler, onların müdahalelerini de sağlamışlardır. Berlin Barışı'ndan sonraki gelişmeler göz önüne alındığında, Osmanlı devletinin Batı müdahalesi karşısında çok ısrarlı duramadığı da açıktır. Nitekim Trabzon olaylarından yaklaşık olarak bir yıl sonra, II. Abdülhamid Ermenilere özel bir statü verilmesine dair teklifleri değerlendirmek ve kabul etmek zorunda kaldı. Bunun sonucunda ise, 1891'den sonra 1896'da ikinci kez genel af ilân edildi ve Ermeni mahkûmların tekrar serbest bırakılmaları mecburiyeti hasıl oldu⁶⁷. Oysa 1895 Trabzon olaylarının elebaşlarının, 1891 genel affından faydalanarak serbest bırakılan Ermenilerden olduğu dikkate alındığında, bu tür afların devletin, teb'ası karşısındaki durumunu kuvvetlendirip-kuvvetlendirmede sorusunu gündeme getirmesi de son derece doğaldır. Oysa Trabzon olaylarından sonra Trabzon Valiliği'nden hükümete gönderilen bir yazıda, divan-ı harplerde cezalandırılanların cezalarının hafifletilmesinin veya affedilmelerinin daha büyük olaylara sebebiyet verebileceği ve henüz sakinleşmemiş durumdaki İslâm ve Rumlar tarafından yeni ve büyük ayaklanmalar meydana getirilebileceği uyarısı da yapılmıştı⁶⁸. Ancak sonuç değişmemiş, Osmanlı devleti, büyük devletlerin isteği doğrultusunda, ister-istemez Ermeniler lehine ve Müslümanların aleyhine sonuçlanacak bir tarzda davranmak zorunda kalmıştır.

Osmanlı hükümeti bu gelişmeler sırasında azamî gayret ve iyi niyetini göstermesine rağmen, Batı kamuoyu, olayları yine çok farklı şekillerde algılamaktan ve yansıtmaktan geri durmamıştır. Nitekim dönemin Avrupa basınının en önde gelen gazetelerinden olan Tan, Figaro, Matin, Otorite gibi gazeteler, Trabzon'daki hadiseleri "Hıristiyanların katli" şeklinde okuyucularına aktarmakta bir beis görmemişlerdir⁶⁹. Görgü tanıklarının ifadelerini yayımlayan Cologna Gazette de, okuyucularına, Trabzon'daki gelişmelerin bir "katli-î âm" şeklinde cereyan ettiğini duyuruyordu⁷⁰. Buna karşılık Independence gibi çok az sayıdaki gazete, Trabzon'daki olayların Ermeniler tarafından çıkarıldığını kaleme alabilmişlerdir⁷¹. Ancak bu gibi gazetelerin varlığı, Batı kamuoyunda Türkler aleyhine olan havanın olumluya dönüşme-

⁶⁶ *The Times*, October 18, 1895, Friday.

⁶⁷ Bayram Kodaman, *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Ankara, 1994, s. 45.

⁶⁸ Halaçoğlu, *Trabzon Olayları Örneği*, s. 277-279.

⁶⁹ *BOA, HR.SYS*, No. 2857-56.

⁷⁰ *The Times*, October 28, 1895, Monday.

⁷¹ *BOA, HR.SYS*, No. 2834-1.

sini sağlayamamıştır. Çoğu zaman olduğu gibi, yine din faktörü kullanılarak ve “İslâm düşmanlığı” yapılarak, olayları “masum Hıristiyanların katli” olarak takdim etmek genellikle uyulan moda olmuştur⁷². Bu konuda en önde gelen yayın organlarından birisi İngiliz The Times gazetesidir. The Times’ın 10 Ekim 1895 tarihli nüshasında, “Türklerle Ermeniler arasında ciddi çatışmaların meydana geldiği, Ermenilerin birçoğunun öldürüldüğü, Türklerin silahlandırıldığı, yetersiz sayıdaki askerî birliklerin Ermenilerin katliamını durduramadıkları” ifade ediliyordu⁷³. İki gün sonra yayınlanan başka bir haberde, “kalabalık bir Müslüman kitlesi tarafından şehrin Hıristiyan mahallesine saldırıldığı ve bir kısmının Türkler tarafından katledilirken, yine önemli bir kısmının da öldürüldüğü”nden bahsediliyordu⁷⁴. Bu haberlerin en ilginçlerinden birisi 15 Ekim 1895 tarihinde yayınlandı. Burada Müslümanlardan 40 kişinin hayatını kaybettiği ifade edilirken, Ermenilerden hayatını kaybedenler için “kurban” ifadesi kullanılıyordu⁷⁵. The Times gazetesinin bu tarzdaki örneklerinin sayısını daha da artırabilmek mümkündür. Ancak burada sunulanlar dahi, İngiliz basınının Trabzon’daki gelişmeleri ne şekilde gördüğü ve değerlendirdiği konusunda yeterince fikir vermektedir.

Bu bilgileri kaynak olarak alan Batılıların yazdıkları eserler, tabiatıyla Ermenileri “masum” göstermişler ve halen de göstermeyi sürdürmektedirler. Fransız araştırmacı Yves Ternon’un Trabzon olayları dolayısıyla kaleme aldığı satırlar, hepsi bir yana “borazanla katliam başlatmak” gibi komik bir olaydan bahsedebilmesi, gelişmelerin nasıl çarpıtıldığını ve Batı bakış açısını en iyi şekilde aktarmaktadır. Bu nedenle olayları ilk elden haber veren Osmanlı kaynaklarını kullanmaksızın, Ternon’un ortaya çıkardığı tablonun, yorumsuz bir şekilde aşağıya alınması, ibret verici bir durum olması sebebiyle uygun görülmüştür:

“...Trabzon’da bir Ermeni kolonisi mevcuttur. 2 Ekim’de kimliği belirsiz iki kişi, Van eski valisi Bahri Paşa ile mahallî birlikler komutanı Ferik Paşa’yı hafif olarak yaralarlar. Anında Ermenilere karşı saldırıya geçilir. Vali, Ermenilerin evlerini aramak ve Türklere silah dağıtmak için olayı bahane eder. İstanbul’da 30 Eylül’de meydana gelen karışıklıkların haberi üzerine hareketlilik artar. 4 Ekim’de Türkler silahlanırlar, bazıları satın alırken, diğer bir kesim de bir silah ardiyesinden elde etme girişiminde bulunur.

⁷² Ramazan Çalık, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları*, Ankara, 2000, s. 155-157.

⁷³ *The Times*, October 10, 1895, Thursday.

⁷⁴ *The Times*, October 12, 1895, Saturday.

⁷⁵ *The Times*, October 15, 1895, Tuesday.

Bir kısmı çevre yerleşimlerden gelen üç bin kişi, iki saldırganı bulmak bahanesiyle Ermeni mahallelerine saldırır. Ermeniler üç Türk'ü öldürüp, üçünü de yaralayarak saldırıyı püskürtürler. Konsolosların girişimde bulunması üzerine Vali göstericileri sakinleştirir. Türk ahali arasındaki kaynaşmayı hafifletmek isteyen Vali, 7 Ekim'de patrik naibine iki eylemciyi ortaya çıkarma çağrısında bulunur. Naip ve konsey üyeleri, bilgileri olmadığını, bununla birlikte Trabzon'daki yetmiş bin Ermeni'nin bu eylemden dolayı sorumlu tutulamayacağını belirtirler. Akşam, yabancı uyruklular ve drogmanların (tercüman) kapılarıyla Müslümanların evlerine kırmızı boya ile kuşku verici işaretler çizildiği öğrenilir. 8'inin sabahı sakindir, ama öğleye doğru bir borazanın ortalığı çınlattığı duyulur, bu, katliamın habercisidir. Silahlı Türkler, Laz haydutlar ve askerler, Ermeni mahallelerine girerler ve önlerine çıkan herkesi öldürürler. Saldırganlar dükkânlara girerek yağmalarlar. Satıcılar dükkânlardan çıkarılıp, katillere teslim edilir. Yaralılar görülmemiş bir acımasızlıkla öldürülür. Akşam borazan sesi yeniden işitilir. Vali müdahale eder. Katliam anında durur. Trabzon'un zengin Ermeni cemaati birkaç saat içinde harap edilir, altıyüz Ermeni canını yitirmiştir. Rumların ve yabancıların evlerine dokunulmamıştır. Bir süre sonra, 25 Ekim'le 15 Aralık arasında çevredeki köyler talan edilir. Toplam otuzdört köy yerle bir edilmiş ve ikibin yüz Ermeni katledilmiştir. 8 Ekim cinayetlerinin faillerini araştırmak için Vali tarafından toplanan sıkıyönetim mahkemesi, Müslümanlara öğütler vermekle yetinir. Buna karşılık Ermeniler kitle halinde tutuklanacaklardır. Sekizi ölüme, yirmi dördü de ağır hapis cezalarına mahkûm edileceklerdir⁷⁶.

Burada da görüldüğü gibi, Trabzon'daki Ermeni olayları bağımsızlık amacıyla değil, Avrupalı devletlerin dikkatlerini çekmek ve müdahalelerini sağlamak amacıyla çıkarılmıştır. Ermenilerin Trabzon'da sahip oldukları nüfus yoğunluğunun, zaten başka bir harekete matuf olması da mümkün değildir. Ancak bugün Ermeni meselesinin geldiği nokta dikkate alındığında, 1890'lardan itibaren meydana gelen Ermeni olaylarının Batı kamuoyunda katliam olarak gösterilmesinin, Ermeniler açısından aslında amaçlarına ulaşıldığı şeklinde değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Ermeniler, % 4 gibi çok küçük bir azınlık olarak yaşadıkları Trabzon'daki olayları dahi, Batı kamuoyuna katliam olarak takdim ettiler ve esasında bundan, bekledikleri sesin gelmesini de sağladılar. Bugün Batı dünyasının önemli bir kesiminde, Ermeni meselesi Ermenilerin bakış açılarıyla ele alınıyorsa ve bu meseleye hala onların gözlüğüyle yaklaşıyorsa, bu aşamada, geçmişteki Ermeni olay-

⁷⁶ Yves Ternon, *Ermeni Tabusu*, Türkçesi: Emirhan Oğuz, İstanbul, 1993, s. 118-119.

ları sırasında yapılan propaganda çalışmalarının meyvelerinin toplandığı şeklinde bir değerlendirmede bulunmak mümkündür. Çünkü gelinen bu nokta, propaganda sonucundan ve başarısından başka birşey değildir. Türk hükümetleri, Batı dünyasının desteğini elde eden Ermeniler karşısında önemli mağduriyetlere uğratılmışlardır. Onlar, gerçek niyetlerini ve düşüncelerini ifade etme fırsatı dahi bulamamışlar, çoğu zaman sadece Türk ve Ermeni terimleri hatırlandığında, hemen oracıkta mutad bir tarzda “zalim Türk – mazlum Ermeni” imajı peşin hükümlerle ifade edilmiş ve söz konusu bu mesele Batı kamuoyuna hep bu tarzda sunulmuştur. Nitekim Ermeniler tarafından Batıda neşredilen bazı yayın organlarında, “Türk” kelimesi, Amerika ve Avrupa halklarına “tarif edilemeyecek kadar korkunç olan bir ırk” olarak tanıtılmıştır⁷⁷. 1895 yılında Trabzon’da Ermeniler tarafından çıkartılan olaylarda da, farklı bir tarzda hareket edilmemiştir. Bu aşamada Türk tezinin dikkate alınmaması veya alınmak istenmemesi ise, Avrupalı devletlerin çıkarları gereği onlara destek vermeleri gibi diğer sebepler bir yana, Türkiye’nin propaganda silahını kullanmadığına veya en azından kullanmadığına işaret etmektedir. Yeni bir yüzyıla ve binyıla başladığı bir dönemde, Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri, geçmişte pek kullanmadıkları veya kullanmadıkları, ancak uluslararası ilişkilerin temel ve vazgeçilmez prensiplerinden olan propaganda gücünden mutlaka yararlanmalıydılar.

ABSTRACT

The Ottoman Empire had to deal with the Armenian problem during her last years. The main aim of the pretenders of the problem was to place the image of tyrant Turk-innocent Armenian in the western public opinion. By doing so the Ottoman Empire was going to be put in a very difficult situation. The Armenian incidents of Trabzon in the first half of 1895 October was one of the most striking examples to this “artificial” problem since the events in Trabzon involved in some tricks. In fact that was the general way, which was employed by the Armenians in many vilayets and sancaks of the Ottoman Empire in order to make some territorial claims. However, in Trabzon and in other Ottoman vilayets the Armenians were represented in small numbers. The Armenians main object was to attract the attention of European states and they succeeded in doing that to some extent.

Key words: Trabzon, Trabzon incidents, Armenian, October 1895, Trabzon Governor Kadri Bey.

---

⁷⁷ “The Unspeakable Turk”, *The Armenian Herald*, June 1918, Volume: I, No. 7, s. 355-358.

KİTAP DEĞERLENDİRME

İbrahim Telliöđlu, OSMANLI HAKİMİYETİNE KADAR DOĞU KARADENİZ'DE TÜRKLER, Serander Yayınları, Trabzon, 2004, LIX+232 s.

Tarih öncesi dönemlerden itibaren iskâna açılmış olan Doğu Karadeniz Bölgesi'ne, bu dönemden Osmanlı hakimiyetine kadar çeşitli toplulukların yerleşmiş olduğu bilinmektedir. Bu toplulukların içinde en önemlisi kuşkusuz Türklerdir.

Dr. İbrahim Telliöđlu bu çalışmasıyla; bölgeye Kimmer ve İskit göçleriyle başlayan ve Oğuz iskânı ile son bulan Türk yerleşmesini, batı dillerinde (İngilizce, Fransızca, Grekçe) yazılmış kaynakların yanında doğu dillerinde (Arapça, Farsça, Ermenice, Gürcüce) yazılıp; Türkçeye veya batı dillerine çevrilmiş kaynakları da titiz bir incelemeye tabi tutarak elde ettiği bulgularla ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Bölge tarihine ilişkin kapsamlı ve ciddi araştırma olan kitap, bugüne kadar bilinmeyen birçok konuyu günışığına çıkardığı gibi, bölge üzerinde bilimsel temelden yoksun ve propaganda maksatlı yayınları ve bunlarda ortaya atılan iddiaları da çürütmektedir.

Kitap, üç bölümden oluşmaktadır. Yazar, esas konusuna girmeden önce “*Kaynak ve Araştırmalar*” başlığı altında oldukça titiz ve kapsamlı bir değerlendirme yapmıştır. “*Kaynaklar*” kısmında bugüne kadar yapılmış ve bölgeden bahseden; arşiv belgeleri, Ermeni, Gürcü, Grek, Bizans ve Türk kaynaklarını ele alarak ayrı ayrı irdelemiş ve eleştirel bir bakışla karşılaştı-

malar yapmıştır. Batılı ve doğulu kaynaklarda ileri sürülen savları ele alarak değerlendirmiş, karşılaştırmalar yaparak iddiaların nesnel temelleri olup olmadığını irdelemiştir. “*Araştırmalar*” kısmında ise batılı ve doğulu araştırmacıların eserleri eleştirel bir bakışla irdelenerek bu çalışmalardaki ideolojik sapmaları bütün açıklığıyla ortaya çıkarmıştır. Bu yöntemle yazar, bir yandan bölge tarihi hakkında bugüne kadar yazılmış olan kitaplar konusunda okuyanları bilgilendirirken, diğer yandan bu kaynakların hangi amaçlar doğrultusunda yazılmış olduğuna ilişkin ipuçları vermektedir.

Kitabın, “*İlk Türk Yerleşmesi Döneminde Doğu Karadeniz Bölgesi*” başlığını taşıyan birinci bölümde sırayla; Kimmerler, İskitler, Bunturki ve Kıpçaklar, Halaçlar, Afşarlar ve Yazgurlar gibi Türk veya Türklerle akrabalığı sözkonusu olan toplulukların bölgeye gelişleri ve buradaki izleri üzerinde durulmuştur. Bunu takiben bölgede kurulan Yunan kolonileri ve Grekçe’nin ticaret dili olarak yaygınlaşmasına değinen yazar, bölgedeki yer adları üzerine yapılan tartışmaları Grek ve Gürcü iddialarını da değerlendirmek suretiyle irdelemekte, yapılan yanlışlar ve tahrifatlar üzerinde durmaktadır.

“*Moğol İstilasına Kadar Bölgede Türk Varlığı*” başlığını taşıyan ikinci bölümde; Bulgarlar ve Oğuzlar’ın bölgeye yerleşmeleri nesnel bir incelemeye tabi tutulmakta, Malazgirt öncesi ve sonrası dönemde *Danışmendliler, Saltuklular, Mengücekler, Türkiye Selçukluları* ve *Çepnilerin* bölgedeki varlıkları zengin bir kaynak referansı ile anlatılmaktadır. Bu bölüm, bölgeye yapılan ikinci Kıpçak göçünün değerlendirilmesi ile son bulmaktadır.

“*Osmanlı Hakimiyetinin Kuruluşu Devrinde Doğu Karadeniz Bölgesinde Türkler*” başlığını taşıyan üçüncü bölümde; bölgenin Osmanlılar tarafından fethinden önce buraya yapılan Türk akınları ve bunların etkileri üzerinde durulmakta, *Eretnalılar* ile *Canik Beylikleri* başlığı altında irdelenmektedir. *Canik Beylikleri* başlığının altında alt başlık olarak *Hacı Emir-oğulları, Taceddinoğulları, Kubadoğulları, Taşanoğulları* ve *Bafra Beyleri* dönemleri açıklanmaktadır. Bütün bu dönemlerde bölgede yaşananlar, beyliklerin birbirleriyle mücadelesi ve bunun bölgeye etkilerinin anlatıldığı üçüncü bölüm Mutahharten’in *Erzincan Emirliği* ve *Akkoyunlular*’ın bölgedeki varlığı ve izleri ile bitirilmektedir.

Dr. İbrahim Tellioglu’nun hazırladığı bu kitap; Doğu Karadeniz Bölgesi’nin iskâna açılışından Osmanlı fethine kadar geçen süreçte yaşanan askerî, siyasî ve sosyal olayları objektif bir bakış açısıyla değerlendirmeye alan kapsamlı ve derli toplu bir çalışmadır. Yazar; bölge üzerindeki Grek ve

Gürcü iddialarını, yaptığı titiz çalışmayla bu kaynaklardaki çelişki ve tutarsızlıklara dayanarak çürütmüş olmasının yanında, bilimsel ahlâk kurallarına da riayet etmiş, somut deliller elde edemediği durumlarda ihtiyatı da elden bırakmamıştır.

Zengin kaynakçası (293 bilimsel yayın) ile bölge tarihine ilişkin araştırma yapacaklara rehberlik hizmeti sunan “*Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler*” adlı kitap; son yıllarda bölge üzerinde daha çok yurt dışı kaynaklı ve siyasî hesaplara dayalı provakatif ve propaganda amaçlı yazılmış/yapılmış yayınları daha iyi anlamak ve anlamlandırabilmek için okunması gereken temel eser niteliği taşımaktadır.

Hikmet ÖKSÜZ*

---

* Doç. Dr., K.T.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. TRABZON

ULUSLARARASI KARADENİZ İNCELEMELERİ DERGİSİ'NİN YAYIN İLKELERİ

1-Derginin dili Türkçe'dir. Ancak, anadili Türkçe olmayan araştırmacıların gönderdiği yazılar, İngilizce olmak ve her sayıda iki makaleyi geçmemek kaydıyla yayımlanabilir. Yayımlanacak her yazının başında Türkçe, sonunda İngilizce özet ve bunların yanısıra Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler verilir. Özetler 100 ile 150'şer kelime arasında, anahtar kelimeler ise en çok 8'er kelime olmalıdır.

2-Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Bahar ve Güz döneminde olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

3-Dergide; bilimsel makale, tercüme ve kitap eleştirileri yayımlanacaktır. Makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, akademik standartlara uygun ve özgün olmalıdır. Özel durumlar hariç sayfa sayısı 20'yi aşmamalıdır.

4-Dergi, hakemli bir yayındır. Gönderilen yazılar önce konu, sunuş tarzı ve teknik açıdan Yayın Kurulu tarafından incelenir. Yayımlanmaya uygun bulunanlar konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının olumlu olması durumunda yayımlanır. Raporlardan birinin olumlu, diğerinin olumsuz olması durumunda ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir ve onun kararına göre hareket edilir. Hakemler, raporlarında bazı hususların düzeltilmesini istemişlerse, düzeltmelerin yapılması için makaleler yazara geri gönderilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyorsa nedenini açıklamalıdır.

5-Yazılarda, Türk Dil Kurumunun yazım kurallarına uyulması önerilir. Bununla birlikte, yazıların yazım kurallarından yazarları sorumludur.

6-Yazılar, basılı üç kopya ve disketleriyle birlikte gönderilmelidir.

7-Yazılar, IBM veya Macintosh uyumlu bilgisayarlarda MS Word adlı programla, normal metin için *Times* ya da *Times New Roman* fontu, transkripsiyon için *Times*'e dayalı herhangi bir fontla yazılmış olmalıdır. Transkripsiyonda kullanılan font diskete eklenmelidir.

8-Dipnotlarda izlenecek yöntem:

Kaynaklarda: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer yıl, sayfa.

Örnek: Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara 1991, s.58.

Birden çok cildi olan eserlerde: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer yıl, cilt, sayfa.

Örnek: Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1998, I, 186.

Makalelerde: Yazar Adı Soyadı, "Makale adı", *Dergi Adı* (veya kısaltması), cildi/sayısı, Baskı yeri ve yılı, sayfası.

Örnek: M. Orhan Okay, "Duanın Şiiri", *Türk Dili*, LI/420, Ankara 1986, 504-511.

Dipnotlarda atıf yapılan eserin ilk geçtiği yerde tam künyesi verilmeli, daha sonraki yerlerde "a.g.e." şeklinde; eğer atıf yapılan makale ise "a.g.m." olarak kısaltılmalıdır. Yazar adı iptal edilmemeli, en azından baş harfi yazılmalıdır. Kaynaklar dipnotlarda gösterildiği için ayrıca "Kaynakça"ya gerek yoktur. Eğer vermek zorunlu ise, yazar soyadı başa alınır, kitaplarda baskı yerinden önce yayınevi adı konarak yukarıda belirtilen sistem uygulanır.

Arşiv malzemelerinin kullanımında defter adları *italik*, belge tasnifleri ise normal karakter ile dizilmelidir.

9-Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

10-Yazarlar, ad ve soyadları ile birlikte akademik unvanlarını ve görev yaptıkları kurum adlarını tam olarak belirtmelidirler. Ayrıca, kendileriyle iletişim kurulabilmesi için sürekli adreslerini, telefon numaralarını, varsa belgegeçer numarasını ve elektronik posta adreslerini vermelidirler.

11-Makale, tercüme veya eleştirisi yayımlananlara 10 adet ayrı basım ile bir adet dergi verilir.

12-Yayımlanmayan yazılar iade edilmez.